

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 101

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Збірник розраховано на наукових працівників, викладачів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і практичних працівників органів державної влади й місцевого самоврядування.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. Г. І. Чанишева (головний редактор), д-р юрид. наук М. Р. Аракелян (заступник головного редактора), канд. юрид. наук О. В. Дикий (відповідальний секретар), д-р юрид. наук, проф. С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, проф. Л. Р. Біла-Тіунова, канд. юрид. наук В. А. Динту, д-р юрид. наук В. В. Дудченко, д-р юрид. наук, проф. Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф. В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф. Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф. В. І. Фелик, професор права George A. Bermann (США), д-р юрид. наук, проф. Bernd Wieser (Австрія).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія»,
протокол № 5 від 6 березня 2024 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ 19035-7825 ПР від 14.11.2011 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р.
(додаток 1) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України кате-
горії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність»,
293 «Міжнародне право»).

Сайт видання: www.apdp.in.ua

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.1>*І. Г. Андрущенко*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА СИСТЕМА ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ І НАСИЛЬСТВУ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ

Вступ. Проблема домашнього насильства надзвичайно важлива передусім тому, що сім'я виступає базисом суспільства та перебуває під особливим захистом держави. Насильство та жорстокість в сім'ї не лише руйнують гармонію та злагоду в ній, а й виступають однією з передумов існування злочинності у суспільстві.

Саме держава є основним суб'єктом протидії насильству, оскільки органи державної влади повинні сприяти створенню обстановки «нульової толерантності» до насильства, вживаючи необхідних організаційно-правових заходів та створюючи систему захисту жертв, покарання кривдників і запобігання насильству [1, с. 85].

Постановка проблеми. Активна розробка та впровадження норм законодавства щодо запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, спонукають до теоретичного осмислення та аналізу системи органів у цій сфері, їх правового статусу, завдань та функцій.

Актуальність статті полягає у необхідності впливу суспільства та медіа на ситуацію стосовно домашнього насильства і насильства за ознакою статі, а також мінімізації фактів таких протиправних явищ за діяльності органів по запобіганню та протидії.

Викладені у статті нагальні питання знайшли своє часткове відображення у працях К. Л. Бойчук, Т. М. Малиновської, С. І. Шевченко, С. М. Бреус, Т. І. Бугаєць, Л. О. Гриценко, Д. О. Пилипенко та інших науковців.

Метою статті є визначення системи органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, дослідження їх правового статусу, завдань та функцій.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні домашнє насильство є достатньо актуальною проблемою. Зокрема, протягом останніх років у вітчизняному суспільстві, а також в колах правозахисників, правоохоронців та законодавців, приділено значну увагу цьому питанню. Варто підкреслити, що домашнє насильство існувало ще за часів появи таких суспільних інститутів як сім'я та рід [2, с. 342]. Проте нині в державі проводиться активна робота по викоріненню цього протиправного явища.

Початком цього напрямку діяльності держави є ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [3] та ратифікація Україною Стамбульської конвенції відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» [4].

На сучасному етапі розвитку нашої держави, сформована державна політика у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, що спрямована на забезпечення комплексного інтегрованого підходу до подолання домашнього насильства, надання всебічної допомоги постраждалим особам та утвердження ненасильницького характеру приватних стосунків.

Основними напрямками реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, які визначені на рівні законодавства, є:

- запобігання домашньому насильству;
- ефективне реагування на факти домашнього насильства шляхом запровадження механізму взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- надання допомоги та захисту постраждалим особам, забезпечення відшкодування шкоди, завданої домашнім насильством;
- належне розслідування фактів домашнього насильства, притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності та зміна їхньої поведінки.

Також визначені суб'єкти, які мають реалізовувати державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Так, до таких суб'єктів відносять:

- спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- інші органи та установи, на які покладаються функції зі здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб;
- громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [5, с. 40].

Станом на поточний час в державі визначена система органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Умовно, такі органи можна поділити на органи загальної та спеціальної компетенції.

До органів загальної компетенції можна віднести: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України та Президента України. Кожен з цих органів в межах своєї компетенції ухвалює відповідні законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, або ж окремі норми, що направлені на запобігання та протидію домашньому насильству.

До органів спеціальної компетенції слід віднести:

1. Національна поліція України (далі – НПУ). Так, пунктом 18 частини 1 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що вжиття заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі віднесено до основних повноважень поліції [6].

Наразі до структури НПУ входять підрозділи ювенальної превенції (далі – ЮП) діяльність яких є окремим напрямом правоохоронної діяльності і здійснюється з метою попередження вчинення правопорушень серед неповнолітніх або попередження чи зменшення їх негативних наслідків, зниження рівня правопорушень в державі та в окремих регіонах, забезпечення високого рівня публічної безпеки та громадського порядку.

Згідно Інструкції з організації роботи підрозділів ЮП НПУ, що затверджена наказом МВС України 19.12.2017 № 1044 та зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.06.2018 за № 686/32138, до основних завдань підрозділів ЮП віднесено вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми.

Одними з основних повноважень підрозділів ЮП в розрізі запобігання та протидії домашньому насильству є:

- інформування відповідних місцевих органів державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язки щодо виховання дітей, жорстко з ними поводяться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство;
- виявлення фактів вчинення домашнього насильства та своєчасне реагування на них.

Дитина, яка вчинила домашнє насильство в будь-якій формі (дитина-кривдник), що передбачене статтею 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також щодо якої винесено терміновий заборонний припис чи виданий обмежувальний припис – підлягає взяттю на профілактичний облік.

Підставами для взяття дитини на профілактичний облік є матеріали, які підтверджують факт вчинення дитиною домашнього насильства (копія термінового заборонного чи обмежувального припису, постанови суду щодо притягнення до адміністративної відповідальності за статтею 173² Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Підставами для зняття дитини з профілактичного обліку є відсутність випадків вчинення домашнього насильства впродовж року після останнього такого факту.

Повноваження поліцейських підрозділів ЮП у сфері запобігання та протидії домашньому насильству поширюються на випадки, коли особа, яка вчинила домашнє насильство, або особа, яка зазнала домашнього насильства чи стала свідком (очевидцем) такого насильства, не досягла 18-річного віку:

- виявляють факти домашнього насильства, вчиненого дітьми і стосовно дітей, та реагують на них в порядку, визначеному законодавством;
- приймають і розглядають заяви та повідомлення про факти домашнього насильства, вчиненого дітьми та стосовно дітей, вживають заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам;
- здійснюють контроль за виконанням дітьми-кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;
- взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, в порядку, визначеному законодавством;
- здійснюють повноваження у сфері запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням міжнародних стандартів реагування правоохоронних органів на випадки домашнього насильства та оцінки ризиків;
- проводять оцінку ризиків вчинення домашнього насильства у визначеному законодавством України порядку.

Водночас, поліцейські ЮП можуть проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду в невідкладних випадках, пов'язаних із припиненням вчинення

акту домашнього насильства, у разі безпосередньої небезпеки для життя чи здоров'я постраждалої особи [7].

2. Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики). Так, відповідно до Положення про Міністерство соціальної політики України, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423, Мінсоцполітики забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері «... запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі...».

До основних завдань Мінсоцполітики, окрім інших віднесено «забезпечення формування та реалізації державної політики з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі» [8].

3. Національна соціальна сервісна служба України (далі – НСССУ). Так, згідно з Положенням про Національну соціальну сервісну службу України, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783, до основних завдань НСССУ відносять «запобігання та протидію домашньому насильству, насильству за ознакою статі, торгівлі людьми».

Для виконання визначених завдань НСССУ з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі:

- реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- забезпечує створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі;
- координує підготовку фахівців, які представляють суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- організовує та проводить загальнонаціональні соціологічні, правові, психолого-педагогічні та інші дослідження щодо домашнього насильства, його причин і наслідків;
- збирає, аналізує і поширює відповідно до законодавства інформацію про домашнє насильство, удосконалює систему показників у формах державної статистичної звітності щодо запобігання та протидії домашньому насильству;
- забезпечує проведення моніторингу ефективності законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, практики його застосування, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, надає методичну та практичну допомогу суб'єктам, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;
- готує та оприлюднює щорічний звіт про стан реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Також НСССУ здійснює методичне забезпечення діяльності та в межах повноважень, визначених законом, координацію взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, центрів надання адміністративних послуг з питань запобігання та протидії домашньому насильству [9].

4. Служба у справах дітей міської, районної у місті ради (далі – ССДМРР), а також Служба у справах дітей сільської, селищної ради (далі – ССДССР). У відповідності до примірного Положення про службу у справах дітей міської, районної у місті ради, а також примірного Положення про службу у справах дітей сільської,

селищної ради, що затверджені наказом Міністерства соціальної політики України від 16.09.2021 № 518, до основних завдань та повноважень ССДМРР та ССДССР віднесено:

- проведення передбачених законодавством заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі:
 - розроблення та проведення заходів щодо захисту прав і законних інтересів дітей, які постраждали від домашнього насильства, та дітей, які вчинили домашнє насильство у будь-якій формі;
 - прийом та розгляд заяв і повідомлень про домашнє насильство стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей;
 - інформування дітей, які постраждали від домашнього насильства, їхніх батьків, інших законних представників, якщо вони не є кривдниками дитини, а також дітей, які вчинили домашнє насильство у будь-якій формі, їхніх батьків, інших законних представників про права дітей, заходи, у яких вони можуть узяти участь, та послуги, якими вони можуть скористатися;
 - проведення з батьками, іншими законними представниками дітей профілактичної роботи із запобігання домашньому насильству стосовно дітей і за участю дітей, у тому числі із залученням у разі необхідності інших суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю в межах їхньої компетенції;
 - порушення перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питань про притягнення до відповідальності згідно із законом посадових осіб за невиконання або неналежного виконання ними обов'язків у разі виявлення фактів домашнього насильства, у роботі з дітьми, які постраждали від домашнього насильства, та дітьми, які вчинили домашнє насильство у будь-якій формі;
 - взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [10].

Також слід підкреслити, що органи як загальної так і спеціальної компетенції з метою покращення роботи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та удосконалення заходів направлених на зниження таких протиправних явищ, мають можливість здійснювати взаємодію з визначених питань.

Правовими підставами такої взаємодії є Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі».

Так, згідно даної постанови координація такої взаємодії може здійснюватися на трьох рівнях, зокрема:

1. координація взаємодії суб'єктів на загальнодержавному рівні. Координатором даного виду взаємодії виступає Мінсоцполітики, яке:

- формує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі;
- забезпечує нормативно-правове регулювання у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі;

– здійснює методичне забезпечення місцевих держадміністрацій та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі.

2. координація взаємодії суб'єктів на регіональному рівні. До координаторів цього рівня відносять: Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські держадміністрації, які здійснюють:

– реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі на регіональному рівні, зокрема шляхом здійснення постійного контролю за своєчасністю та належністю вжиття заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі;

– облік даних про суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі на регіональному рівні;

– інформаційно-просвітницьку діяльність щодо форм, причин і наслідків насильства, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, формування нетерпимого ставлення громадян до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках;

– моніторинг стану виконання суб'єктами поставлених завдань у процесі реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі на регіональному рівні, надання їм методичної та практичної допомоги, виявлення проблемних питань у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі та вживають вичерпних заходів для їх вирішення.

3. координація взаємодії суб'єктів на місцевому рівні. Структурними підрозділами районних, районних у м. Києві і Севастополі держадміністрацій, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, є структурні підрозділи з питань сім'ї.

Голова районної, районної у м. Києві і Севастополі держадміністрації визначає заступника голови, який є координатором з питань здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці [11].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можемо констатувати, що:

– в державі сформована система органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі;

– завдання та функції цих органів чітко регламентовані відповідними законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами;

– робота у цьому напрямі знаходиться під постійним моніторингом суспільства та медіа;

– вітчизняне суспільство постійно координує розвиток нормативно-правового забезпечення, здійснюючи імплементацію та ратифікацію норм законодавства розвинених країн світу.

Література

1. Малиновська Т. М. домашнє насильство: щодо змістовного наповнення терміна. *Наше право*. № 3, 2020. С. 85-91. URL: http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/85-_Malynovska-2.pdf.

2. Шевченко С. І. Поняття правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, та співвідношення з поняттям домашнього насильства. *Науковий вісник ДДУВС*. Спец. випуск № 2. 2022. С. 341-346. URL: <https://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11603/51.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

3. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n6>.

4. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>.

5. Забезпечення надання правових послуг особам, постраждалим від домашнього насильства : практич. посіб. для надавачів правової допомоги / К. Л. Бойчук та ін.; за заг. ред. д.ю.н., доц. А. Б. Благої. Київ, 2023. 136 с.

6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_1.

7. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України 19.12.2017 № 1044, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.06.2018 за № 686/32138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_4.

8. Положення про Міністерство соціальної політики України : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_1.

9. Положенням про Національну соціальну сервісну службу України : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_1.

10. Про затвердження примірних положень про службу у справах дітей : наказ Міністерства соціальної політики України від 16.09.2021 № 518 зареєстровано в Міністерстві юстиції України 26.10.2021 за № 1383/37005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1383-21?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_1.

11. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88+%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81#w1_12.

Анотація

Андрущенко І. Г. Правовий статус та система органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі. – Стаття.

Стаття присвячена з'ясуванню системи органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, дослідженню їх правового статусу, завдань та функцій. Визначено актуальність статті, що полягає у необхідності впливу суспільства та медіа на ситуацію стосовно домашнього насильства і насильства за ознакою статі, а також мінімізації фактів таких протиправних явищ за діяльності органів по запобіганню та протидії.

Автор вказує, що початковим етапом масштабної протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі є ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ратифікація Україною Стамбульської конвенції відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами».

Підкреслюється, що нині вже сформована державна політика у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та визначені основні напрями її реалізації. Вказуються суб'єкти, які мають реалізовувати дану державну політику.

У статті автор поділяє органи, що забезпечують запобігання та протидію домашньому насильству на органи загальної та спеціальної компетенції.

Викладені повноваження Національної поліції України, а також основні повноваження підрозділів ювенальної превенції в розрізі запобігання та протидії домашньому насильству. Визначаються підстави для взяття дитини на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку.

Розкривається роль Міністерства соціальної політики України, що стосується запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі. Визначається правовий статус Національної соціальної сервісної служби України та розкриваються її основні завдання стосовно запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі.

Автором зазначаються, основні завдання та повноваження Служби у справах дітей міської, районної у місті ради, а також Служби у справах дітей сільської, селищної ради.

Зауважується, що органи як загальної так і спеціальної компетенції з метою покращення роботи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та удосконалення заходів направлених на зниження таких протиправних явищ, мають можливість здійснювати взаємодію з визначених питань. Вказуються правові підстави та рівні такої взаємодії. Окрім цього, визначаються суб'єкти, які забезпечують координацію даної взаємодії.

Ключові слова: суб'єкти, завдання, функції, повноваження, державна політика, взаємодія, координація, компетенція.

Summary

Andrushchenko I. H. Legal status and system of bodies in the field of prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence. – Article.

The article is devoted to clarifying the system of bodies in the field of preventing and countering domestic violence and gender-based violence, researching their legal status, tasks and functions. The relevance of the article is determined, which consists in the need for the influence of society and the media on the situation regarding domestic violence and gender-based violence, as well as the minimization of the facts of such illegal phenomena through the activities of prevention and countermeasures bodies.

The author points out that the initial stage of large-scale counteraction to domestic violence and gender-based violence is the adoption of the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence» and the ratification by Ukraine of the Istanbul Convention in accordance with the Law of Ukraine «On the Ratification of the Council of Europe Convention on the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence and fight against these phenomena».

It is emphasized that the state policy in the field of prevention and countermeasures against domestic violence has already been formed and the main directions of its implementation have been determined. The entities that should implement this state policy are indicated.

In the article, the author divides the bodies that ensure the prevention and counteraction of domestic violence into bodies of general and special competence.

The powers of the National Police of Ukraine, as well as the main powers of juvenile prevention units in terms of preventing and countering domestic violence, are outlined. The grounds for placing a child on preventive registration and removing it from preventive registration are determined.

The role of the Ministry of Social Policy of Ukraine in preventing and countering domestic violence and gender-based violence is revealed. The legal status of the National Social Service of Ukraine is determined and its main tasks related to the prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence are disclosed.

The author notes the main tasks and powers of the Children's Service of the city and district councils, as well as the Children's Service of the village and settlement councils.

It is noted that the bodies of both general and special competence, in order to improve work in the field of prevention and counteraction of domestic violence and improvement of measures aimed at reducing such illegal phenomena, have the opportunity to interact on certain issues. The legal grounds and levels of such interaction are indicated. In addition, the entities that ensure the coordination of this interaction are determined.

Key words: subjects, tasks, functions, powers, state policy, interaction, coordination, competence.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.2>*А. В. Баско*

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Вступ. Необхідною передумовою децентралізації державної влади є гарантування спроможності системи місцевого самоврядування забезпечити ефективне здійснення переданих владних повноважень, що досягається комплексом політичних, фінансово-економічних, організаційних та правових заходів. З-поміж останніх найголовнішим є модернізація правових статусів органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та приведення їх у відповідність із сучасним станом системи публічної влади в Україні.

На перший погляд, ОМС виступають носіями адміністративно-правового статусу, здійснюючи публічне управління, або цивільно-правового статусу, беручи участь в якості юридичних осіб у цивільних та господарських правовідносинах. Проте, навіть у рамках приватних правовідносин (цивільних та господарських) ОМС продовжують бути носіями адміністративно-правового статусу. Наприклад, здійснюючи публічні закупівлі у порядку, визначеному відповідним Законом [1], і укладаючи за результатами відкритих торгів господарсько-правовий договір, орган місцевого самоврядування реалізує не тільки цивільно-правовий та господарсько-правовий статус, а й статус розпорядника бюджетних коштів, що закріплений Бюджетним кодексом України [2] і є за своєю природою адміністративно-правовим. В усіх подібних випадках ОМС реалізують повноваження, що випливають із міжнародно-правового, конституційно-правового, адміністративно-правового та цивільно-правового статусів одночасно. Більше того, конституційно-правовий статус ОМС реалізується переважно поза рамками конституційно-правових відносин, а їх міжнародно-правовий статус реалізується завжди поза рамками міжнародних правовідносин, оскільки ОМС не є суб'єктами міжнародного права і не можуть від власного імені виступати учасниками міжнародних правовідносин [3, с. 316].

Враховуючи предмет та завдання нашого дослідження, пов'язаного з правовим регулюванням діяльності ОМС в умовах децентралізації, основна увага має бути приділена саме адміністративно-правовому статусу, який є ядром загального (муніципально-правового) статусу органів місцевого самоврядування в їх практичній управлінській та організаційно-господарській діяльності.

Стан дослідження. Питанням діяльності ОМС в цілому і форм, засобів та способів реалізації їх правового статусу було присвячено достатньо уваги з боку вітчизняних науковців таких як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, Е.Ф. Демський, Є.В. Додін, С.Д. Дубенко, В.В. Зуй, Р.А. Калужний, В.М. Кампо, І.Б. Коліушко, В.К. Колпаков, В.В. Копейчиков, О.Л. Копиленко, В.І. Кравченко, В.В. Кравченко, Є.Б. Кубко, Н.М. Мироненко, Н.Р. Ниж-

ник, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабінович, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, О.Ф. Скакун, О.Ф. Фрицький, В.В. Цветков, В.М. Шаповал, В.К. Шкарупа, та ін. Дослідженням проблем реалізації форм та засобів діяльності ОМС останнім часом стало предметом розгляду вченими у галузі адміністративного права, зокрема: Хоменко В. О. «Інструменти діяльності органів місцевого самоврядування в Україні» (2016 р.) [4]; Райнін І. Л. «Адміністративно-правові засади управління розвитком регіону» (2016 р.) [5]; Кириченко Ю.М. «Адміністративно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в Україні» (2019) [6]. Однак, зазначені наукові дослідження здебільшого присвячені правовим засадам діяльності ОМС та реалізації їх правового статусу з огляду на розмежування повноважень з місцевими органами виконавчої влади, однак види повноважень ОМС як ключового елементу їх правового статусу з огляду на процеси децентралізації не зазнали наукового аналізу, що зумовлює необхідність їх дослідження в межах даної наукової статті.

Мета роботи. Метою статті є комплексний аналіз механізму реалізації адміністративно-правового статусу ОМС в контексті реформи децентралізації; використання проблемних напрямків його реалізації та обґрунтування дієвих способів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців немає однозначної думки щодо того, з яких компонентів складається правовий статус ОМС. Наприклад Рушак І. Я. досліджуючи ОМС та їх посадові особи як учасників адміністративного судочинства тлумачать правовий статус особи широко, включаючи до нього принципи правового статусу, норми права, що його закріплюють, правосуб'єктність носія, його права, обов'язки, законні інтереси та відповідальність, а також правовідносини, у яких цей статус реалізується [7, с. 26]. Інші ж автори визначають правовий статус органів державної влади та місцевого самоврядування значно вужче, включаючи до нього лише повноваження та юридичну відповідальність [8, с. 14]. Такий підхід також не можна вважати раціональним, оскільки правовий статус тут не охоплює навіть усіх елементів правосуб'єктності і ототожнюється лише з дієздатністю та деліктоздатністю суб'єкта. Більш виваженим слід вважати ідею Баймуратов М. О. про те, що правовий статус органів публічного управління складається з трьох змістовних блоків: цільового, що визначає цілі, завдання та функції їх діяльності, організаційно-структурного, що визначає порядок створення та припинення органу публічного управління та форми його відносин з іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, а також компетенційного, що охоплює владні повноваження та підвідомчість [9, с. 17]. З одного боку, застосування такого підходу дозволяє достатньо чітко визначити місце конкретного ОМС в системі публічного управління та порядок його функціонування, а з іншого – підтверджує висловлену нами ідею про комплексний (муніципально-правовий) характер правового статусу органів місцевого самоврядування, оскільки його цільовий блок визначається в основному на рівні конституційно-правового та міжнародно-правового статусів, організаційно-структурний – переважно на рівні адміністративно-правового, а компетенційний – на рівні адміністративно-правового з елементами цивільно-правового та господарсько-правового. Зрозуміло, що мова тут не йде про жорстке розмежування рівнів правового

регулювання правового статусу ОМС, а про те, що кожному з трьох блоків правового статусу притаманний переважний, але не виключний рівень правового регулювання – міжнародно-правовий, конституційний чи галузевий.

З урахуванням викладеного, можна зробити висновок, що муніципально-правовий статус ОМС – це комплексна правова категорія, яка визначає цілі, завдання та функції ОМС, порядок його створення, припинення та взаємодії з територіальною громадою, іншими органами місцевого самоврядування та органами державної влади, встановлює предмет відання та повноваження ОМС та охоплює його міжнародно-правовий, конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий та господарсько-правовий статуси.

Вітчизняне законодавство, що визначає правовий статус ОМС, характеризується наявністю значної кількості прогалин та колізій, що робить увесь механізм правового регулювання діяльності місцевого самоврядування недостатньо ефективним. Подібні дефекти законодавства простежуються на рівні навіть цільового блоку, зокрема Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» взагалі не зазначає цілей та завдань ні системи місцевого самоврядування в цілому, ні органів місцевого самоврядування зокрема. У той же час, преамбула ЄХМС визначає такі цілі цілком чітко, вказуючи, що існування ОМС, наділених реальними повноваженнями, може забезпечити ефективно і близьке до громадянина управління і створити підвалини демократичного режиму на місцевому рівні. Оскільки положення ЄХМС є частиною законодавства України, то прогалину в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо відсутності визначення цілей органів місцевого самоврядування слід вирішувати саме за допомогою відповідних положень Хартії [10].

Нижче доцільно охарактеризувати адміністративно-правовий статус ОМС з урахуванням процесу децентралізації. Основним ключовим елементом адміністративно-правового статусу ОМС є мета та завдання діяльності. О. М. Алтуніна до числа таких завдань пропонує відносити виконання Конституції, законів України, актів органів державної влади; представлення територіальних громад у відносинах з іншими суб'єктами та здійснення від їх імені та в їх інтересах функцій і повноважень місцевого самоврядування; забезпечення законності і правопорядку, додержання прав і свобод фізичних та юридичних осіб на підвідомчій їм території; виконання загальнодержавних і регіональних програм у частині, що належить до їх компетенції; підготовку та забезпечення виконання місцевих бюджетів; забезпечення правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності на підвідомчій їм території; взаємодію з місцевими органами державної влади у вирішенні питань місцевого значення [8, с. 12]. Загалом таке формулювання завдань органів місцевого самоврядування слід вважати доречним, але таким, що потребує уточнення. Оскільки визначення цілей та завдань органів місцевого самоврядування має використовуватися для визначення змісту їх функцій та повноважень, а також для розмежування компетенції органів місцевого самоврядування та органів державної влади, формулювання завдань органів місцевого самоврядування має бути максимально чітким і не створювати передумов для перехрещення із завданнями, функціями та повноваженнями органів державної влади. Враховуючи викладене, пропонуємо до завдань органів місцевого самоврядування відносити: 1) здійснення

від імені територіальних громад функцій та повноважень місцевого самоврядування в порядку, визначеному Конституцією та законами України; 2) представництво територіальних громад у відносинах з органами державної влади, фізичними та юридичними особами; 3) сприяння органам виконавчої влади у здійсненні державного управління на місцевому рівні з урахуванням інтересів територіальних громад; 4) забезпечення адміністративно-правової, організаційної та матеріально-фінансової автономії суб'єктів системи місцевого самоврядування; 5) формування та виконання місцевих бюджетів, управління об'єктами комунальної власності; 6) забезпечення дотримання прав і свобод членів територіальних громад в процесі здійснення публічного управління на місцевому рівні [11, с. 105].

Важливим елементом правового статусу органів місцевого самоврядування є їх функції. Так, О.М. Алтуніна пропонує класифікувати функції органів місцевого самоврядування за предметом, змістом та способом здійснення [8, с. 11], а І. В. Добруш – за об'єктом, суб'єктом та технологією здійснення [12, с. 40]. С. В. Болдирев у залежності від форм діяльності пропонує виділяти нормотворчу, установчу, контрольну і правоохоронну функції, а за сферами діяльності – залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення; управління комунальною власністю; забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території; надання соціальних послуг населенню; забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян; соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян; зовнішньоекономічну; природоохоронну; регулювання земельних відносин; облікову; дозвільно-реєстраційну; інформаційну функції [13, с. 271-272].

Центральним елементом адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування є їхня компетенція. Тут слід відзначити, що законодавча регламентація компетенції органів місцевого самоврядування в Україні, як у частині визначення предмета відання, так і в частині закріплення повноважень, є далекою від досконалості та створює підґрунтя для різноманітних конфліктів як між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, так і між самими органами місцевого самоврядування. Зарубіжний досвід показує, що спосіб визначення компетенції органів місцевого самоврядування залежить від типу правової системи. Для країн англо-американської правової сім'ї властиве позитивне врегулювання їх компетенції, коли органи місцевого самоврядування можуть здійснювати виключно повноваження, закріплені законодавством. В той же час, країнам романо-германської правової сім'ї притаманний негативний спосіб визначення компетенції органів місцевого самоврядування, яким надається свобода здійснювати будь-які повноваження, не віднесені до компетенції органів державної влади і не заборонені законом [14, с. 24]. Конституція України та Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» не тільки закріплюють непритаманну для вітчизняної правової системи англо-американську модель визначення компетенції органів місцевого самоврядування, а й роблять це нечітко, допускаючи неоднозначність у визначенні їх предмета відання та перехрещення з компетенцією органів виконавчої влади [15; 16].

Висновки. Запропоновано формування єдиного муніципально-правового статусу органу місцевого самоврядування як комплексної категорії, що визначає цілі, завдання та функції органу місцевого самоврядування, порядок його створення, припинення та взаємодії з територіальною громадою, іншими органами місцевого самоврядування та органами державної влади, встановлює предмет відання та повноваження органу місцевого самоврядування та охоплює його міжнародно-правовий, конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий та господарсько-правовий статуси.

Обґрунтовано, що існуюча система органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади не забезпечує ефективної реалізації функцій публічного управління на місцевому рівні на основі принципів демократичності та гласності, а також не гарантує реальної самостійності органів місцевого самоврядування у здійсненні вирішенні питань місцевого значення. Система імперативного делегування повноважень, закріплена Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», що передбачає делегування повноважень районних та обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям, а також повноважень органів виконавчої влади виконавчим органам сільських, селищних, міських рад є необґрунтованим обмеженням місцевого самоврядування як права територіальних громад самостійно та під власну відповідальність вирішувати питання місцевого значення чи здійснювати управління суттєвою часткою публічних справ на місцевому рівні. З метою вирішення зазначеної проблеми є необхідним відновлення повноцінних виконавчих органів районних та обласних рад, а також перерозподіл повноважень органів місцевого самоврядування, в рамках якого переважна більшість делегованих повноважень виконавчих органів місцевих рад мають бути закріплені за ними як власні (самоврядні) повноваження, а в якості делегованих повноважень можуть бути закріплені винятково повноваження, пов'язані із забезпеченням суверенітету, обороноздатності, внутрішньої та зовнішньої безпеки України на місцевому рівні.

Відновлення повноцінних виконавчих органів районних та обласних рад вимагатиме визначення чітких критеріїв розмежування компетенції органів місцевого самоврядування різних рівнів. В якості такого критерію запропоновано використовувати зміст та характер функцій місцевого самоврядування, що дозволить забезпечити реалізацію принципу субсидіарності повноважень як основного принципу організації системи публічного управління на місцевому рівні. Відповідно, публічні справи, які найбільш ефективно можуть вирішуватися на рівні територіальної громади, мають включатися до компетенції органів місцевого самоврядування базового рівня, ті, які потребують застосування спеціальних засобів чи технологій, а також стосуються спільних інтересів суміжних громад – до компетенції органів субрегіонального (районного) рівня, а ті, що стосуються регіональних програм розвитку чи міжрегіонального співробітництва – до компетенції органів місцевого самоврядування регіонального (обласного) рівня.

Література

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення: 30.08.2023).

2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 30.08.2023).
3. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
4. Хоменко В. О. Інструменти діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2016. 220 с.
5. Райнін, І. Л. Адміністративно-правові засади управління розвитком регіону : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / І.Л. Райнін; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 39 с.
6. Кириченко Ю.М. Адміністративно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю (081 – право). Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 521 с.
7. Рушак І. Я. Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи як учасники адміністративного судочинства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 247 с.
8. Алтуніна О. М. Сутність та види функцій органів місцевого самоврядування. *Форум права*. 2009. № 3. С. 8-13. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_3_3.pdf (дата звернення: 30.08.2023).
9. Баймуратов М.О. Децентралізація та компетенція місцевого самоврядування в Україні. *Viche*. 2015. № 12. С. 14–17. URL: www.viche.info. (Дата звернення: 30.08.2023).
10. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 30.08.2023).
11. Баско А.В. Правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в Україні з урахуванням децентралізації. Дисертація на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021. 210 с.
12. Дробуш І. В. Функції представницьких органів місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. Київ, 2002. 233 с.
13. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / І. І. Бодрова, С. В. Болдирев, В. О. Величко та ін.; за ред. С. Г. Сergyної. 2-ге вид. переробл. та доповн. Харків: Право, 2011. 360 с.
14. Смельяненко К. Реалізація нових повноважень органами місцевого самоврядування сільсько-го рівня в процесі децентралізації: практичні аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 2. С. 45–51.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.08.2023).
16. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 30.08.2023).

Анотація

Баско А. В. Проблеми реалізації адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування в контексті реформи децентралізації. – Стаття.

У статті застосовано науково-методологічний підхід до аналізу проблем реалізації адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування.

В результаті дослідження запропоновано формування єдиного муніципально-правового статусу органу місцевого самоврядування як комплексної категорії, що визначає цілі, завдання та функції органу місцевого самоврядування, порядок його створення, припинення та взаємодії з територіальною громадою, іншими органами місцевого самоврядування та органами державної влади, встановлює предмет відання та повноваження органу місцевого самоврядування та охоплює його міжнародно-правовий, конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий та господарсько-правовий статуси.

Обґрунтовано, що існуюча система органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади не забезпечує ефективної реалізації функцій публічного управління на місцевому рівні на основі принципів демократичності та гласності, а також не гарантує реальної самостійності органів місцевого самоврядування у здійсненні вирішенні питань місцевого значення, особливо що стосується підстав та процедур делегування повноважень органам виконавчої влади. Встановлено, що з метою

вирішення зазначеної проблеми є необхідним відновлення повноцінних виконавчих органів районних та обласних рад, а також перерозподіл повноважень органів місцевого самоврядування, в рамках якого переважна більшість делегованих повноважень виконавчих органів місцевих рад мають бути закріплені за ними як власні (самоврядні) повноваження, а в якості делегованих повноважень можуть бути закріплені винятково повноваження, пов'язані із забезпеченням суверенітету, обороноздатності, внутрішньої та зовнішньої безпеки України на місцевому рівні.

Доведено, що публічні справи, які найбільш ефективно можуть вирішуватися на рівні територіальної громади, мають включатися до компетенції органів місцевого самоврядування базового рівня, ті, які потребують застосування спеціальних засобів чи технологій, а також стосуються спільних інтересів суміжних громад – до компетенції органів субрегіонального (районного) рівня, а ті, що стосуються регіональних програм розвитку чи міжрегіонального співробітництва – до компетенції органів місцевого самоврядування регіонального (обласного) рівня.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, децентралізація, адміністративно-правовий статус, функції, повноваження, засоби, форми та методи реалізації повноважень.

Summary

Basko A. V. Problems of implementing the administrative and legal status of local self-government bodies in the context of the decentralization reform. – Article.

The article applies a scientific-methodological approach to the analysis of the system of problems of implementing the administrative-legal status of local self-government bodies.

As a result of the research, the formation of a single municipal legal status of the local self-government body as a complex category is proposed, which defines the goals, tasks and functions of the local self-government body, the procedure for its creation, termination and interaction with the territorial community, other local self-government bodies and state authorities, establishes the subject powers and authority of the local self-government body and covers its international legal, constitutional legal, administrative legal, civil legal and economic legal statuses.

It is substantiated that the existing system of local self-government bodies and local executive bodies does not ensure the effective implementation of the functions of public administration at the local level based on the principles of democracy and openness, and also does not guarantee the real independence of local self-government bodies in solving local issues, especially as regards the grounds and procedures for delegation of powers to executive authorities. It was established that in order to solve the mentioned problem, it is necessary to restore full-fledged executive bodies of district and regional councils, as well as redistribute the powers of local self-government bodies, within the framework of which the vast majority of delegated powers of executive bodies of local councils should be assigned to them as their own (self-governing) powers, and as delegated powers, only powers related to ensuring the sovereignty, defense capability, internal and external security of Ukraine at the local level can be established.

It has been proven that public matters that can be solved most effectively at the level of a territorial community should be included in the competence of local self-government bodies of the basic level, those that require the use of special means or technologies, as well as those that concern the common interests of neighboring communities – in the competence of subregional (district) bodies) level, and those related to regional development programs or interregional cooperation are within the competence of local self-government bodies at the regional (regional) level.

Key words: local self-government bodies, decentralization, administrative and legal status, functions, powers, means, forms and methods of exercising powers.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.3>*С. В. Безпалько, І. В. Кріцак, Д. М. Тимчишин, О. В. Маник*

ВИРОБЛЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОТИДІЇ/БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Всякий злочин готує саме суспільство, а злочинець всього лише його інструмент. Кожне суспільне утворення приносить з собою певну кількість злочинів того чи іншого типу, які ніби виростають з його організації як неминучі наслідки (відомий бельгійський статист XIX століття А. Кетле)

«Нікого... не можна зробити кращим, інакше як через залишок/позбавлення добра, яке в ньому є» (І. Кант) [1, с. 71].

Актуальність розроблення наукової проблеми. Сьогодні перед суспільством досить гостро постає проблема організованої злочинності. Так, аналітики 2023 року визначили рейтинг країн із найвищим рівнем злочинності (найнебезпечніші та найбезпечніші країни світу). Україна посіла в рейтингу 57-ме місце зі 136-ти країн із показником 47,42 злочину на 100 тисяч жителів. США посіли 56 місце з показником 47,8 злочинів на 100 тисяч населення. Одні з найнижчих рівнів злочинності у світі спостерігаються у Швейцарії, Данії, Норвегії, Японії та Новій Зеландії. У кожній із цих країн дуже ефективно діють правоохоронні органи [2]. Так, криміногенна ситуація нашої держави продовжує залишатися складною. За роки незалежності вчинено понад 25 млн злочинів, з них 3,6 млн особливо тяжких, з яких 20,9 тис. учинено у складі організованих груп, а кількість нерозкритих злочинів збільшилася з 80,7 до 86,6 %. Коефіцієнт злочинності у розрахунку на 10 тис. населення збільшився з 823 до 941. Простежується тенденція щорічного зростання відсотка загальної кількості злочинів, учинених молодими особами [3, с. 8].

Організована злочинність – найбільш суспільно небезпечна форма протиправної діяльності. Наявність організованої злочинності у суспільстві вкрай негативно впливає на його розвиток, деформуючи суспільні відносини. На сьогодні вже ні у кого не викликає сумнівів факт існування організованої злочинності в нашому суспільстві. Юристи, кримінологи, соціологи, психологи намагаються віднайти оптимальні шляхи подолання цього явища чи принаймні досягти звуження його впливу. Як наголошує А. Д. Семикопний, проблема організованої злочинності сьогодення принципово схожа із соціально-економічною ситуацією, що склалась в Україні у роки здійснення нової економічної політики, коли відмова від воєнно-комуністичних методів управління державою на фоні руйнівних наслідків Першої світової та Громадянської воєн, Голодомору створила всі умови для поширення соціальних аномалій, зокрема різних організованих форм злочинності. На цьому тлі виявлення спільних тенденцій розвитку та розуміння організованої злочинності в історичній ретроспективі допоможе з'ясувати глибинні причини погір-

шення криміногенної обстановки на сучасному етапі та якоюсь мірою визначити її загальні напрямки, а отже – своєчасне вжиття превентивних заходів [4, с. 29].

На сьогодні, протидія організованій злочинності в Україні практично залишається без адекватної/належної реакції з боку державної влади. Наявна більше імітація в такій діяльності, ніж реальні кроки, при відсутності узгоджених дій органів правопорядку і прокуратури. Тому у більшості випадків такі злочинці не несуть покарання. Ось саме цим і порушується принцип невідворотності покарання за вчинені злочини, що призводить до зростання недовіри у населення до органів правопорядку і прокуратури. Ухвалені рішення Радою Національної безпеки України про застосування санкцій до так званих «ворів в законі» без доведення вини цих осіб у вчиненні конкретних злочинів, без винесення обвинувальних вироків судами може лише розглядатись як прояв правового нігілізму та порушення принципу верховенства права, а тому не вплине на стан організованої злочинності й протидії їй. Реалії боротьби з організованою злочинністю в Україні є набагато гіршими, ніж їх намагаються інколи подати зацікавлені органи влади [5].

Щодо поняття злочинність та організована злочинність в історико-правовій ретроспективі. Функціональна роль поняття «злочинність» в історико-правовому вимірі корелює з потребою вивчення в предметних рамках кримінології причин та умов, що об'єднуються поняттям «криміногенних детермінант» злочинності в цілому як суспільно небезпечного, історично-перехідного, мінливого соціально і кримінально-правового явища, її тенденцій і закономірностей «...з урахуванням минулого, сьогодення й майбутнього» [6]. Зважаючи на елементи історичного пізнання в навчальному посібнику авторства В. В. Голіни та Б. М. Головкина наведено таке визначення поняття «злочинність»: «Злочинність – це історично обумовлене і мінливе соціальне явище, яке проявляє себе у виді множинності злочинів, має територіально-часовий та кількісно-якісний вимір» [7, с. 52–56]. В іншому навчальному посібнику, підготовленому колективом авторів, за загальною редакцією В. В. Голіни, зазначається: «Злочинність – це відносно масове, історично мінливе соціальне явище, що має певну територіальну і часову поширеність, являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених кримінальним законом» [8, с. 23]. В. М. Дрьомін конкретизує: «Злочинність виявляє себе як масове деструктивне явище, різновид протиправної соціальної практики, що може бути названа кримінальною практикою. Кримінальні практики посягають на базові суспільні відносини й систему чинних соціальних інститутів, загальноприйнятих моральних та етичних стандартів людського співжиття [9, с. 9]. П. Мельник, наголошує, що злочинність – це історично обумовлена система суспільно небезпечних протиправних діянь, заборонених кримінальним законом, виражена у різних формах, має певну територіальну і часову поширеність та підлягає кількісно-якісному виміру. Це визначення береться за основу розуміння видового поняття «організована злочинність» в історико-правовому вимірі. Отже, організована злочинність – це історично зумовлений, найвищий рівень організації суспільно небезпечної протиправної діяльності, забороненої кримінальним законом, яка постійно удосконалюється під впливом криміногенних детермінант, а в організаційно-функціональ-

ному відношенні, завдяки корупції та насиллю, здатна ефективно протистояти єдиному державному механізму правової та інституційної протидії злочинності завдяки прогалинам у кримінальному законодавстві та суперечності/розбіжності в системі правосуддя і кримінальної юстиції [10, с. 71–72]. Це поняття здатне виконати важливу функцію в системі кримінологічних понять як інструмент дослідження проблеми організованої злочинності на таких рівнях: 1) політико-ідеологічному, що відображає цілісне ставлення держави до злочинності; 2) науково-теоретичному, що визначає основні закономірності й тенденції розвитку злочинності як соціального явища; 3) на методологічному рівні, який передбачає дослідження злочинності в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного процесу; 4) на юридичному, кримінально-прикладному, який визначає сутність, ознаки організованої злочинності, її відмінність від інших видів злочинної діяльності. Ці рівні вперше, в рамках дисертаційного дослідження, виокремив О. В. Микитчик [11]. Отже, в наведеному визначенні поняття «організована злочинність» спроможне забезпечити: – на політико-ідеологічному рівні – науковий аналіз залежності організованої злочинності від параметрів політичних режимів та їх взаємовпливу; – на науково-теоретичному рівні – вивчення основних тенденцій організованої злочинності та закономірності її прояву з урахуванням параметрів політичного режиму; – на методологічному рівні це поняття дає змогу досліджувати злочинність в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного процесу з урахуванням принципу єдності логічного й історичного в науковому пізнанні з урахуванням субординації у відношенні родового поняття «злочинність» та видового – «організована злочинність» в історико-правовому вимірі; – на юридичному, кримінально-прикладному рівні (який визначає сутність, ознаки організованої злочинності) аналізувати відмінність організованої злочинності від інших видів злочинної діяльності. Ця відмінність полягає насамперед в тому, що, по-перше, організована злочинність володіє всіма ознаками соціального інституту і виконує низку соціально значущих функцій; по-друге, вирізняється максимальною прибутковістю і вигідністю злочинної діяльності та забезпеченням максимальної безпеки стосовно державних заходів нейтралізації та переслідування; по-третє, сутнісною її ознакою є те, що вона є виявом найвищого рівня організованості злочинного світу; по-четверте, основні ознаки, що справді відображають організовану злочинність як специфічне кримінальне явище мають закріплення в КК України. Якщо мова йде про КК України 1960 р. – це ознаки організованої злочинної діяльності та організованої злочинної групи (ч. 4 ст. 28 КК України) [10, с. 72].

Серед низки авторських пропозицій, І. В. Басистою виокремлено модерні ознаки організованої злочинності та наповнюючі складники тієї протиправної діяльності, котра нею охоплюється: її інституціоналізованість, що дозволяє досягнути міру відторгнення чи ж сприйняття, толерування цього протиправного явища у певному суспільстві, а як результат – з'ясувати глибину і масштаби проникнення організованої злочинності у політичні, правові, економічні та інші інститути держави та міру їх руйнації нею; «зрощення» транснаціональних злочинних організацій із міжнародними терористичними організаціями, особливо що стосується діяльності російської організованої злочинності у війні з Україною (російська організована

злочинність, взявши до рук зброю, вбиває українців, вчиняючи щодо нас, серед іншого, й тяжкі міжнародні злочини); незаконні операції із криптоактивами (у відповідь на які, закордонними регуляторами (зокрема і британськими) вже впроваджуються активні заходи із протидії) тощо [12, с. 211].

Загалом поняття «злочинність» і «організована злочинність» перебувають у логічному зв'язку, відповідно як родові і видові поняття. Родове поняття «злочинність» в історико-правовому вимірі вказує на конкретно-історичний зміст злочинності як суспільно небезпечного, історично-перехідного, мінливого соціально і кримінально-правового явища, її тенденції й закономірності з урахуванням минулого, сьогодення й майбутнього. Видове поняття «організована злочинність» в історико-правовому вимірі крім названих загальних родових властивостей злочинності вказує на специфічні, які виражаються у здатності цього системного протиправного явища в організаційний спосіб, завдяки корупції (мета корупційних діянь та діяльності – протиправним шляхом отримати доступ до влади й управління та насиллю ефективно протистояти єдиному державному механізму правової та інституційної протидії злочинності, використовуючи прогалини в кримінальному законодавстві та суперечності в системі правосуддя і кримінальної юстиції. Із застосуванням запропонованого поняття «організована злочинність» перспективним є вивчення причин виникнення, становлення, розвитку та трансформації організованої злочинності, які відбуваються у конкретному історичному, культурному і політичному середовищі [10, с. 72].

Організована злочинність за нинішніх умов набуває ознак транснаціонального характеру. Шлях України до європейського співтовариства, динамічний розвиток міжнародного співробітництва нашої держави з іноземними країнами в економічній, культурній, інформаційній площині породжують нові загрози й виклики, які виникають на тлі активізації співпраці українського злочинного світу з організованими злочинними угрупованнями в країнах дальнього та ближнього зарубіжжя. Ситуація, що склалася під впливом цивілізаційних, історико-політичних, культурних та економічних факторів, ставить перед вітчизняною кримінологією нові завдання, актуалізує питання, пов'язані з розробленням науково-практичних підходів до аналізу проблем, спричинених розвитком транснаціональної злочинності. Сучасні реалії розвитку транснаціональної злочинності свідчать про те, що вона набула принципово нової якості, трансформується не лише у злочинні організації різного ступеня організаційної складності, чисельності та міри впливу, а й здатна утворювати квазідержавні утворення кримінальної спрямованості, що за допомогою терористичної діяльності, на основі прямої агресії, у тісному контакті з іноземними спеціальними службами намагаються створювати цілі регіони, у яких діє не право, а кримінальна мораль та кримінальний спосіб існування в усіх сферах суспільних відносин. Найважливішими умовами розбудови України як правової держави є завершення реформування системи кримінальної юстиції, приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами, що відбуваються в перехідний період до ринкових відносин, який характеризується тривалою економічною кризою, безпрецедентною тінізацією економіки, що спричиняє криміналізацію суспільних відносин.

Особливу небезпеку для розбудови молодого держави й формування громадянського суспільства становлять суттєві зміни в структурі злочинності, яка набуває ознак транснаціональної [13, с. 246]. Питання транснаціональної організованої злочинності досліджується в низці галузевих юридичних наук насамперед в кримінології, кримінальному праві, міжнародному праві, криміналістиці. Слід зазначити, що основні роботи, присвячені вивченню цього явища в Україні, з'явилися порівняно нещодавно, на межі ХХ–ХХІ ст., на відміну від закордонних, які висвітлюють проблеми транснаціональної організованої злочинності вже кілька десятиліть. Попри ємну кількість досліджень у вітчизняній правовій науці з цієї проблематики, комплексні всеосяжні дослідження феномену транснаціональної організованої злочинності саме у сфері економіки в Україні поки що відсутні. Кримінологічні аспекти протидії цьому явищу досі не отримали комплексного вирішення на дисертаційному та монографічному рівні, хоча деякі з цих питань і привертала увагу вчених. Серед наявних робіт чільне місце посідають кандидатські дисертації І. В. Пшеничного, Г. П. Пожидаєва, А. Д. Дорошенка, а також докторська дисертація М. Г. Вербенського, в яких представлений аналіз ряду аспектів протидії цьому виду злочинності. Насамперед доволі детально проаналізовано питання протидії транснаціональному організованому наркобізнесу, торгівлі людьми, органами й тканинами людського тіла, нелегальній міграції тощо [14, с. 13].

Найбільш поширеними видами організованої злочинної діяльності у нелегальній економіці в Україні визнаються торгівля наркотиками, зброєю, людьми, органами, незаконна міграція, ігровий бізнес, експлуатація проституції також залишаються високодоходним та поширеним промислом, що набуває транснаціонального характеру [15, с. 67]. Системи, які могли б їй протидіяти, фактично не в змозі виконувати цю функцію. Отже, не маючи навіть відповідних емпіричних даних, можна стверджувати, що організована злочинна діяльність, не зустрічаючи істотних перешкод або успішно їх долаючи, здобуває більш масового, міжрегіонального і міжнародного характеру. Ця теза повністю відповідає принципам експансії та прогресивної інтеграції соціальних систем. Адже «...переважна частина транснаціональної злочинності є продовженням за межі країни національної злочинності, насамперед і головним чином організованої» [16, с. 378].

Транснаціональна організована злочинність є найбільш небезпечною формою злочинної діяльності, що загрожує суспільному розвитку людства загалом. Протидія цьому явищу потребує узгоджених дій міжнародного співтовариства, що суттєво підвищує роль міжнародного співробітництва у правоохоронній сфері. На національному рівні протидія такого роду злочинності потребує узгодження дій усіх правоохоронних органів, формування спільних оперативних, слідчих груп та аналітичних центрів. Також існує потреба в удосконаленні нормативно-правової бази протидії цьому явищу, що має враховувати наявні світові стандарти. Так, імплементація Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [17]. в законодавство України має передбачати внесення до нього положень щодо протидії саме транснаціональній організованій злочинності. Доцільним є внесення до законодавства нашої країни норм, що визначали б ознаки транснаціональної

організованої злочинності та містили б підходи до організації протидії саме цьому виду протиправної діяльності [18, с. 9–10].

Вплив організованої злочинності на вчинення предикатних злочинів в Україні (наркозлочини, кіберзлочини, корупційні злочини, незаконне ведення грального бізнесу тощо). Сучасна організована злочинність становить небезпеку не лише національним інтересам окремих держав, а й пряму загрозу міжнародній безпеці, набуваючи транснаціонального/транскордонного характеру. Особливу небезпеку вона становить для країн із нестабільною соціально-політичною та економічною ситуацією, що знаходяться у стані економічної й політичної трансформації до яких належить й Україна. Згідно з даними рейтингу, складеного фахівцями Всесвітнього економічного форуму [19]. Україна зайняла 113-те місце зі 137 країн світу за рівнем впливу організованої злочинності на бізнес та знаходиться поряд з країнами Латинської Америки та Африки, розмістившись по сусідству з Угандою (112-те місце) та Тринідадом і Тобаго (114-те місце). З сусідніх з Україною країн Польща посіла 54-те місце, Угорщина – 56-те, Словаччина – 64-те, Румунія – 71-ше, Росія – 86-те, а Молдова – 94-те. За витратами бізнесу на задоволення запитів рекетирів і здирників з організованих злочинних груп Україна отримала індекс 3,9 за семибальною шкалою – «1» означає, що вимагання призводить до величезних витрат підприємців, а «7» – не викликає витрат. Дослідження проводилося шляхом опитування представників бізнесу у 2016-му році. Організована економічна злочинність інтегрована у високоприбуткові галузі економіки та є одним із чинників, що становить реальну загрозу національній безпеці України. Проте, офіційна статистика не дає об'єктивного уявлення про масштаби організованої економічної злочинності та загальний рівень корумпованості сфери господарських відносин. Вразливою перед наслідками організованої злочинності є сфера економіки України. Економічна злочинність, маючи корупційне підживлення, реально загрожує національній безпеці України, впливає практично на всі сфери суспільного життя – соціальну, правову, політичну і т. ін. Сучасна організована злочинність в економічній сфері має транснаціональний характер. Організовані групи та злочинні організації створюють транснаціональні компанії, які зайняті злочинним бізнесом у різних галузях економіки. Будучи пов'язаними з незаконними операціями з переміщення через державні кордони матеріальних і нематеріальних засобів, які приносять істотну економічну вигоду, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру інших держав, значні розходження в системах кримінального правосуддя різних країн, сучасні комунікаційні технології, банківські системи електронних розрахунків, проникають в легальну економіку інших країн за допомогою корупції й насильства. Одним із найнебезпечніших видів організованої злочинності, є незаконний обіг наркотичних засобів (наркобізнес), що має тенденцію до зростання й загрожує національній безпеці не лише України, а й глобальній загалом, адже йому притаманні транснаціональний характер, професіоналізм, висока технічна оснащеність злочинних угруповань, наявність власної розвідки й контррозвідки, володіння новітніми формами й методами протидії. Окрім цього, наркобізнес спричиняє збільшення кількості хворих на наркоманію, розростання корисливо-насильницької злочинності [20, с. 61–63].

Проблема незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів або прекурсорів є однією з актуальних як в Україні, так і в цілому світі. У XXI столітті наркозлочинність і наркоманія стають явищами глобального масштабу, які загрожують деградації особистості і тотальній криміналізації суспільства. Стрімкий ріст наркоманії поставив її в число найстрашніших хвороб на землі. Зловживання наркотиками досягло величезних масштабів. За офіційними даними, з 5 з лишніх мільярдів людей, що мешкають на Земній кулі, знайомі з наркотиками, близько 100 млн майже регулярно вдаються до них, а 50 млн – безнадійні наркомани [21, с. 10]. Кримінологічні дослідження негативних проявів у молодіжному середовищі показують, що тут набули поширення егоїзм і користолобство, правовий нігілізм, неадекватність сприйняття цінностей минулого і сьогодення, жорстокість, пияцтво, наркоманія, токсикоманія, статева деморалізація та інші соціальні й правові вади [22, с. 26].

Корупція та організована злочинність є глобальними проблемами світового співтовариства. Ці два, міцно пов'язані між собою явища є головною небезпекою для розвитку сучасної цивілізації, адже створюють непереборні перешкоди для нормального функціонування і соціально-економічного прогресу суспільства на основі раціонального використання інтелектуального, морально-психологічного, екологічного і науково-технічного потенціалу. Вони охоплюють як загальнонаціональні рівні, так і правове поле життєдіяльності суспільства. Організована злочинність і корупція стають істотним чинником посилення соціальної напруженості й дестабілізації суспільства, заважають оздоровленню економіки, упорядкуванню споживчого ринку, спричиняють деформацію нових форм економічних підприємницьких відносин. Дедалі більших обертів набирають небезпечні процеси зрощування загальнокримінальної та економічної злочинності, зокрема лідерів злочинних угруповань із корумпованими посадовими особами органів влади та управління, правоохоронних органів [23].

Лідер злочинного угруповання в організованій злочинності. В цьому ключі досить важливими є кримінологічні групи ознак, що характеризують особу злочинця: соціально-демографічні (стать, вік, національність, місце народження, проживання, мета приїзду), громадянство, кримінально-правові, соціально-економічні (освіта, професія, працевдатність, безробітний чи працюючий, рід занять, службове становище, фактичне та задеклароване матеріальне становище), соціально-рольові (партійність, сімейний стан); а також інтелектуальні, емоційно-вольові, потребово-мотиваційні (потреби, інтереси, мотиви вчинення злочинів, участі в організованому злочинному угрупованні; стан алкогольного, токсичного, наркотичного, психотропного сп'яніння), ціннісно-орієнтуючі ознаки (система та ієрархія цінностей, рівень моральної та правової свідомості); генетичні, фізичні (біологічні) характеристики, у тому числі психічні, фізичні хвороби, розлади. Крім того, для встановлення ступеня здатності особи піддаватися виправному впливу заходів попередження, покарання й адаптації необхідно встановлювати здорові, корисні якості й властивості особи злочинця [15, с. 79–80].

Фахівці виокремлюють низку функцій, що виконує лідер у процесі функціонування злочинного угруповання: – організаторська – лідер упорядковує діяльність

угруповання, розробляє заходи захисту, керує підготовкою, учиненням і приховуванням злочинів. Власне лідери можуть і не володіти спеціальними знаннями в міжнародному кримінальному бізнесі, унаслідок чого залучають до своєї діяльності радників і консультантів; – кадрова – вербування нових членів угруповання та навчання їх злочинних навичок; – інформаційна – лідер забезпечує надходження необхідної інформації, аналізує її та за необхідності передає членам злочинної групи; – фінансова – облік і розподіл доходів, отриманих угрупованням, створення матеріальних фондів угруповання, їх зберігання, визначення порядку використання тощо; – ідеологічна – лідер формує морально-психологічний клімат не лише у злочинному середовищі, а й на рівні суспільства, демонструючи стандарти життя, не досяжні для більшості людей, тим самим поширюючи уявлення про всемогутність злочинних угруповань; – стратегічна – полягає в тому, що угруповання функціонують згідно з ідеями та планами лідерів (керівників); – нормативна – лідер визначає допустимі межі й норми поведінки всередині злочинного угруповання, встановлює заборони, за порушення яких застосовує відповідні санкції; – дисциплінарна (впливає з нормативної), зокрема обов'язок вирішувати різноманітні конфлікти, які нерідко виникають усередині угруповання [24; 25, с. 123–124].

Керівник (лідер) транснаціонального злочинного угруповання переважно має специфічні особистісні риси, що є психологічними передумовами для здійснення організаторської діяльності (організаторські здібності, лідерські риси тощо). Часто особистісними рисами лідерів цих злочинних угруповань є такі: наявність кримінального досвіду, розвинені фізичні дані, заповзятливість, кмітливість, рішучість, схильність до ризику, здатність швидко орієнтуватися в новій обстановці та приймати рішення в складних ситуаціях, підпорядковувати своїй волі інших, уміння забезпечити конспіративність злочинів, які готують. Ці риси надають лідерам угруповань можливість впливати на інших людей, залучати їх до злочинної діяльності, організувати злочинну групу (організацію), розробити плани як тривалої злочинної діяльності, так і вчинення конкретного злочину, власними прикладом й авторитетом спонукати співників до злочинних дій [26, с. 318–319].

Організована злочинність та необхідність її протидії з боку правоохоронного корпусу. Сучасні зміни соціально-економічних і політико-правових передумов функціонування вітчизняної правоохоронної системи, курс на євроінтеграцію вимагають не лише рішучого реформування правоохоронної сфери, а й підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, адже саме на них покладено важливі завдання боротьби з організованою злочинністю. Саме реформа правоохоронних органів повинна стати фундаментом для подальших демократичних перетворень у нашій державі. У зв'язку із цим реформи, започатковані останнім часом у правоохоронній сфері і які втілюються у практичну площину, передбачають підвищення ефективності функціонування системи правоохоронних органів, а також повинні сприяти підвищенню довіри населення та громадських інституцій до останніх, утвердженню справедливості, законності, слугувати додатковими гарантіями забезпечення прав громадян [27, с. 22].

У сучасних умовах організована злочинна діяльність створює значну небезпеку для суспільства та несе серйозну загрозу її проникненню практично в усі сфери

суспільних відносин. На цьому фоні головним завданням анонсованої реформи у правоохоронній сфері залишається формування виваженого та послідовного підходу в контексті реалізації безпекової державної політики, яка має ґрунтуватися на принципах відкритості, публічності, плановості, системності. Саме підрозділам Національної поліції відводиться важлива роль у протидії організованій злочинності. Оскільки в нашій державі відсутній стратегічний системний підхід на загальнонаціональному рівні щодо протидії організованій злочинності, то формування державою засад забезпечення функціонування ефективної правоохоронної діяльності має передбачати оновлення та удосконалення вітчизняного законодавства, адаптацію кращих практик європейського досвіду щодо організації засобів, інструментів і методів діяльності правоохоронних органів. В умовах здійснення євроінтеграційної політики нашою державою необхідним є вивчення та опанування досвіду Європолу щодо проведення комплексної оцінки стану організованої злочинності. Тобто є всі підстави стверджувати, що в країні триває перехідний етап реформування правоохоронних органів. Крім того, й досі відсутня сучасна система оцінювання їх діяльності. Це зумовлює концентрацію зусиль саме в цьому напрямі, посилення можливостей та повноважень правоохоронних органів, виходячи із кращих практик європейського досвіду у напрямі координації боротьби з організованою злочинністю. Забезпечення належної реалізації правоохоронної діяльності, її механізму, впровадження в Україні відповідних європейських стандартів і позитивного європейського досвіду мають відбуватися з урахуванням специфіки національної правової системи, рівня розвитку суспільства та інтересів народу України. Проблемним питанням для всіх правоохоронних органів України, і зокрема Національної поліції України, залишається впровадження у практичну площину критеріїв оцінки їх діяльності та прискорення внесення змін до нормативно-правових актів, якими регламентується правоохоронна діяльність, спрямована на системну боротьбу з організованою злочинністю [27, с. 30].

Етнонаціональні рівні протидії регіональній організованій злочинності. Протидія злочинності – це безперервний процес, у межах якого одночасно й паралельно здійснюються загальносоціальні та спеціальні заходи, що спрямовані на виявлення й розкриття злочинів. Ефективність протидії злочинності залежить від багатьох факторів. Відповідно, організація діяльності щодо протидії злочинам повинна здійснюватись за напрямками, кожен із яких має бути зумовлений і підпорядкований певній меті, а саме: виявлення ознак готування чи вчинення злочинів; викриття осіб, які вже вчинили злочини, для притягнення їх до відповідальності; перешкоджання втягненню осіб у злочинну діяльність; оперативно-розшуковий моніторинг (постійний поточний контроль, критичне спостереження та визначення стану об'єкта (процесу) з метою виявлення змін); документування злочинної діяльності. Усі ці напрями необхідно розглядати як взаємозалежні складники протидії злочинності, які можуть уточнюватись і доповнюватись залежно від негативних процесів [28, с. 38].

На наш погляд, найсильнішими й професійно обґрунтованими з організованої злочинності є праці В. Г. Севрука провідного наукового співробітника відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ,

який зміщує акценти боротьби з організованою злочинністю у сторону необхідності вироблення етнонаціональної регіональної кримінологічної політики держави, чим можна завадити багатьом рівням злочинності загалом. Так, вчений наголошує, що одним із напрямів впливу на злочинну поведінку організованих груп і злочинних організацій, що сформовані на етнічній основі, є намагання створити ефективну систему протидії вчиненню ними злочинів, що охоплювала б комплекс заходів соціального, організаційного, правового й фінансового характеру, спрямованих на зміцнення безпеки та порядку в суспільстві. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами й злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, потребує особливої уваги та особливих підходів з огляду на їхні національні (етнічні) особливості, у зв'язку із чим дана наукова проблема набуває актуальності як у теоретичному, так і в практичному плані. Етнічна злочинність – протизаконна діяльність, що здійснюється особами, об'єднаними за національною ознакою. Це не боротьба з особами певної національності, це захист інтересів законослужняних громадян від злочинців, які об'єдналися за етнічною ознакою. При цьому не можна заперечувати факт, що звичаї етносу не завжди можуть збігатися з прийнятими в суспільстві неписаними законами, а також із нормами, викладеними в кримінальному законодавстві. У зв'язку із цим проблема вивчення етнічної злочинності потребує більш детального осмислення й розроблення [29, с. 228].

Необхідність проведення соціологічних експериментів щодо протидії/боротьби з організованою злочинністю. Легендарний професор В. О. Соболев за сприяння ректора ХНУВС О. Н. Ярмиша свого часу здійснили унікальну наукову розробку та експеримент, яких так не вистачає в умовах нинішнього дня. Вважаємо, що проведена робота попри сплив років продовжує залишатися актуальною та може бути взірцем/еталоном як сьогодні слід боротись з організованою злочинністю, особливо на регіональних рівнях, де бізнес-клани продовжують управляти багатьма процесами соціальної взаємодії, призначаються чиновники на високі посади, відмиваються кошти та багато інших важливих питань які потребують свого нагального вирішення. Так, впродовж 1999-2001 рр. дослідницькою групою Харківського національного університету внутрішніх справ проведене комплексне вивчення норм і стандартів поведінки організованих злочинних груп у різноманітних аспектах їхньої діяльності. Специфіка дослідження полягала в соціологічному підході до проблеми норм і стандартів поведінки членів ОЗГ, що знайшло вияв, по-перше, у самому предметі дослідження, по-друге, у сукупності методів, які застосовувалися авторами для збору первинної соціальної інформації, по-третє, у категоріальному апараті та контексті теорій, на які спиралися дослідники для інтерпретації даних і побудови пояснювальних моделей. В основу дослідження було покладено такі тези: – злочинність у різноманітних її проявах – це частина соціального життя, підпорядкована певним закономірностям, які можуть бути сформульовані на основі відомих соціологічних правил і процедур; – дослідження цих закономірностей є необхідним як для розв'язання загальних завдань (формування державно-правового механізму протидії злочинності), так і для розробки конкретних форм, методів, способів, за допомогою яких працівники правоохоронних органів можуть розв'язувати

конкретні проблеми, що виникають при розкритті й розслідуванні злочинів, що учиняють ОЗГ; – у структурі поведінки учасників ОЗГ можна виокремити стандарти, повторювані акти, які спираються на: 1) загальні ціннісні орієнтації учасників ОЗГ і встановлені ними (або лідером злочинної групи) правила і 2) поширені в кримінальному світі норми поведінки. У своїй сукупності вони утворюють певні правила поведінки (хоча й досить хиткі й мінливі), розуміння й аналіз яких полегшує прогнозування злочинної діяльності, профілактику, розкриття злочинів. Можна априорі припустити, що вони являють собою суміш правил поведінки, поширених у кримінальному світі, з вузькими нормами, виробленими окремими групами, та технологією загальнокримінальної злочинності, цинічного кримінального бізнесу. Їх вивчення і систематизація можуть бути корисні для боротьби з організованою злочинністю. Методологічну основу дослідження становила теорія соціальної дії (поведінки), запропонована Т. Парсонсом, деякі ідеї й положення теорії соціальної організації й теорії малих груп, а також теза про наявність вихідного «злочинного трикутника», що його як нерозривну єдність становлять професійна злочинність, організована злочинність і тюремний соціум. Зазначені методологічні передумови дозволили структурувати й розширити предмет дослідження. Відповідно до теорії Парсонса, людська поведінка аналітично розкладається на чотири взаємозалежні елементи або підсистеми: організація, особистість, соціальна система, культура. Кожна наступна підсистема справляє керуючий вплив на попередні елементи, і, таким чином, виникає кібернетична модель поведінки, яку можна використовувати для аналізу кримінальної дії. Інтерпретація поведінки учасників ОЗГ на основі зазначених теоретичних засад дозволила виокремити 4 рівні, на яких локалізуються норми й стандарти поведінки: – ідеологія злочинного світу (сукупність ідеологем, міфів свідомості й світоглядних орієнтирів, що знайшли найбільше втілення в «злочинській ідеї»); – злочинні інститути (загальні правила і традиції професійних злочинців і засуджених, які, так чи інакше, знаходять вияв у поведінці учасників ОЗГ); – внутрішньогрупові норми, що виникають як результат групової динаміки; – специфічні стандарти кримінальної поведінки, які виявляються в технологіях загальнокримінальної та економічної злочинності й поширюються не лише на злочин як такий, але й на посткримінальну поведінку. Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що, по-перше, реально існують певні загальні правила поведінки учасників ОЗГ, по-друге, вони утворюють три різні групи залежно від походження і локалізації правил. Перша група – це свого роду нормативно-ідеологічна інфраструктура, релевантна злочинному світу загалом. Вона утворює систему зовнішніх регуляторів злочинної поведінки. Ця інфраструктура у вигляді певного набору ідеологем і інститутів злочинного світу має давню традицію – вона формувалася, розвивалася впродовж багатьох десятиліть. Друга група – система внутрішньогрупових регуляторів. Вона пов'язана з такими феноменами, як лідерство і система керування групою, структурування і розподіл ролей, наявність і практика застосування внутрішніх санкцій тощо. Серед усього емпіричного різноманіття ОЗГ, безсумнівно, існують певні тенденції, загальні правила стосовно організації групи, появи лідера, керівництва злочинною діяльністю

членів ОЗГ, ставлення членів ОЗГ до громадян, працівників правоохоронних органів і т. д. Третя група – технологія злочинної діяльності. Під технологією автори розуміють стандартні способи вчинення злочинів, свого роду злочинні «ноу-хау». У цьому аспекті виявляється стандартизація злочинної діяльності в межах ОЗГ. Для підтвердження висунутої гіпотези й збору первинної соціологічної інформації використовувалася сукупність якісних і кількісних методів, у тому числі він включав три напрями: аналіз кримінальної статистики МВС України за період з 1992 по 2000 р., у т.ч. за показниками організованої злочинності з 1995 по 2000 р. (дані по Україні в цілому); – аналіз кримінальної статистики осіб, які перебували в ОЗГ, за період з 1994 по 2000 р. Ці дані отримані на підставі узагальнення первинних обліків за формою №2 у Харківському регіоні (усього було повторно оброблено 1159 карток шляхом вводу їхнього змісту в програмне середовище SPSS із подальшою комп'ютерною обробкою масиву). Аналіз кримінальної статистики ОЗГ, проведений на основі обробки щоквартальної звітності УБОЗ Головного управління МВС України в Харківській області за 1997-2000 рр. Одиницею монографічного опису була обрана організована злочинна група, діяльність якої розкрито в процесі попереднього розслідування правоохоронними органами, а учасники засуджені й відбувають покарання в місцях позбавлення волі. У межах загального монографічного підходу використовувалися такі соціологічні методи одержання інформації: – вторинна обробка ділової документації, вивчення кримінально-процесуальних документів (кримінальне провадження щодо кожної групи, що вибиралася як об'єкт вивчення); – глибинні інтерв'ю із засудженими, які відбувають покарання, якісний аналіз матеріалів цих інтерв'ю. Інтерв'ю з працівниками установ УВП, де відбувають покарання засуджені, обрані для дослідження. Для монографічного опису ОЗГ загальнокримінальної спрямованості були відібрані сім груп, до складу яких входило 69 осіб. Вдалося проінтерв'ювати 20 засуджених, які відбували строки покарання в різних місцях позбавлення волі. Найбільш повно метод удалося реалізувати на прикладі «кремненчуцької групи», до якої, відповідно до вироку Валківського районного суду Харківської області, входили 7 осіб. Інтерв'ю взято в шістьох учасників ОЗГ. Інтерв'ю проводилося за певною схемою (використовувався заздалегідь підготовлений перелік питань) із фокусуванням на вузлових проблемах, що становлять предмет дослідження. Стосовно фокус-груп, анкетування, аналізу кримінальних проваджень слід відзначити, що 1 група: оперативні працівники й слідчі підрозділів боротьби з організованою злочинністю. У колективному інтерв'ю брало участь 9 працівників, з них 4 – слідчі, 5 – оперативників. Вівся аудіозапис. 2 група: начальники підрозділів боротьби з економічною злочинністю різних регіонів України (22 особи). Запис групового інтерв'ю здійснювався вручну. У дослідженні використовувалися кількісні методи. Проводилося анкетування засуджених, які перебувають в УВП, а також працівників правоохоронних органів. Було розроблено дві анкети для дослідження поширеності традицій (інститутів) злочинного світу і групової динаміки в ОЗГ. За тематикою інститутів злочинного світу усього було опитано 185 осіб, серед них: 25 осіб – працівники харківського УБОЗу; 20 осіб – слідчі УБОЗ різних регіонів України, які прохо-

дили курси підвищення кваліфікації при Національному університеті внутрішніх справ; 133 особи – засуджені, які відбувають покарання в УВП (37 із них – учасники ОЗГ). З питань групової динаміки як експерти було опитано 47 засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі (всі експерти – учасники ОЗГ). Як первинний емпіричний матеріал були використані матеріали кримінальних справ про злочини, вчинені ОЗГ, аналітичні матеріали органів внутрішніх справ, СБУ і прокуратури. Усього було вивчено понад 150 кримінальних проваджень цієї категорії. Використання оригінальних соціологічних методів спостереження і бібліографічних джерел дозволило дійти таких висновків: – дослідження загалом підтвердило гіпотезу про існування трьох видів норм і традицій, що регулюють злочинну діяльність членів ОЗГ. Ідеологічну інфраструктуру злочинного світу становлять традиційна «зłodийська ідея» і сукупність універсальних інститутів, що регулюють ієрархію і старшинство, управління і координацію дій членів злочинних співтовариств, користування загальними грошовими коштами, знаково-культурні функції й стиль життя. Злочинні групи можна типізувати залежно від їхнього ставлення до цих універсальних стандартів – «зłodийського закону», формальних авторитетів злочинного світу, «общаку», «сходняка», інших подібних інститутів. На цій основі виокремлено: – групи класичного професійно-злочинного типу, діяльність яких в основному підпорядковується кримінальним традиціям; – групи, де використовуються окремі традиційні елементи (групи перехідного типу); – групи, що ігнорують традиції злочинного світу (новостворені бандитські групи, де в більшості випадків немає справжніх професіоналів, які пройшли «школу» в'язниці, або суто «білокомірцеві» групи). Загалом не підтвердилася думка певної частини працівників правоохоронних органів і кримінологів про «кінець ідеології» і старої злочинної традиції. Більш правильно говорити про трансформацію старих норм і їх селекцію різноманітними ОЗГ. У процесі дослідження зафіксовано певну ностальгію щодо «зłodийського закону» і прагнення частини засуджених злочинців до «життя за поняттями». Очікується, що на основі так званих «понять» найближчими роками виникнуть нові «кодекси честі й поведінки» злочинців, які замінять застарілі зłodийський і тюремний закони. Генезис регуляторів злочинної діяльності членів ОЗГ пов'язаний із дореволюційною і радянською Росією з її системами каторг, тюрем і таборів. Зокрема, зафіксовано зв'язок низки ідеологем і злочинних інститутів з архетипами свідомості, соціальною організацією, властивою російській сільській громаді й робочій артілі. У сучасних умовах ідейні й організаційні зв'язки злочинного світу України й Росії не перервані. Зокрема, під час інтерв'ю і фокус-груп виявлені факти контролю над українськими ОЗГ з боку російських «зłodіїв у законі». Дуже обережно необхідно сприймати запевнення деяких практичних працівників правоохоронних органів щодо відсутності мафіозних структур, організованих злочинних співтовариств в Україні. Безперечно, отримані дані не підтверджують існування суворо централізованих ієрархічних структур, але все ж була встановлена наявність горизонтальних мереж ОЗГ з певним ступенем контролю над ними з боку так званих «положенців» і авторитетів злочинного світу. Поряд із цим відзначено існу-

вання «диких» ОЗГ, бандформувань, які не визнають злочинної ієрархії, «злочинського закону» тощо, проте й у цій частині злочинного світу простежується тенденція щодо вироблення так званих «понять», тобто також свого роду норм і стандартів поведінки. Дослідження підтвердило, що ОЗГ $\diamond \Sigma \textcircled{\geq}^{\text{TM}}$ її типу («централізована» чи «демократична») має свої специфічні внутрішні норми (правила поведінки) і стандарти (зразки, моделі поведінки). До них слід віднести наявність загальних і специфічних вимог до організатора й учасників групи залежно від їхнього статусу і ролі; особливий стиль поведінки членів групи в зовнішньому соціальному середовищі. Вивчення думки членів ОЗГ показує, що їхні лідери стосовно підлеглих враховують усі сучасні стилі керування: авторитарний, демократичний, популістський (харизматичний). Результати опитування свідчать про те, що організатори груп віддають перевагу жорсткому, авторитарному стилю керування, рядові члени орієнтовані на демократичний і харизматичний стилі управління. Спостерігається незадоволеність рядових членів ОЗГ діяльністю керівників груп при розподілі добутого, підтримкою взаємостосунків (поділ групи на «улюбленців» і всіх інших), а також крайня незадоволеність поведінкою організатора під час попереднього слідства. Дані інтерв'ю й опитування показали, що організатори ОЗГ бажали б бачити чітке планування і підготовку операцій, перевірену інформацію про співучасників, мати жорсткий контроль за поведінкою членів ОЗГ і санкції до тих, хто провинився, розв'язання конфліктів насильницькими заходами. Респонденти зазначають високий рівень недовіри членів групи один до одного. Важливими є матеріали, що розкривають процес втягнення особистості в злочинну діяльність, правила добору кандидатів в ОЗГ, адаптації особи до вимог ОЗГ, формування установки члена ОЗГ на вибір жертви й реакції на поведінку жертви, ставлення організатора і членів ОЗГ до правоохоронних органів. В ОЗГ загальнокримінальної спрямованості, де превалюють насильницькі способи заволодіння майном, як правило, зустрічаються особи, раніше засуджені. Окремі лідери загальнокримінальних ОЗГ мають тісні контакти з представниками правоохоронних органів (підрозділів карного розшуку і боротьби з організованою злочинністю), засновані на систематичній оплаті послуг щодо врегулювання проблемних ситуацій. Злочини ОЗГ економічної спрямованості вчиняються з використанням атрибутів підприємництва у різних видах бізнесу (торгівля, банки, страхові компанії й т.д.). Як правило, окремі види злочинів, що скоюються даними ОЗГ, виступають як необхідні сходинки в досягненні незаконного збагачення. Характерною рисою злочинної діяльності таких ОЗГ є те, що протиправне заволодіння майном здійснюється під прикриттям цивільноправових угод. Тому зовнішньо злочин сприймається як невиконання взятих на себе за договором цивільноправових зобов'язань. Ключову роль у механізмі «відмивання» відіграють фіктивні й «буферні» підприємства. При виявленні й розслідуванні злочинів, вчинених ОЗГ, останні чинять активну протидію правоохоронним органам, використовуючи для цього різноманітні засоби, зокрема спрямовані на: – знищення, приховування, маскуванню або фальсифікацію доказів; – створення несприятливих зовнішніх умов розслідування; – створення несприятливих внутрішніх умов розслідування; – безпосеред-

ній вплив на членів слідчо-оперативної групи. За результатами дослідження, на основі фінального звіту підготовлено колективну монографію: «Організована злочинність в Україні: норми й стандарти поведінки учасників ОЗГ» [30, с. 35–40].

Концепція протидії/боротьби з транснаціональною організованою злочинністю та її актуалітети/рекомендації. Чинна Концепція реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, затверджена Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1000/2011 (далі – Концепція), відображає нормативно-правове регулювання державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю [31].

Привертає увагу відсутність у чинній Концепції реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю шляхів і засобів розв'язання проблем транскордонної та транснаціональної організованої злочинності. Водночас низкою нормативно-правових актів, прийнятих впродовж нетривалого періоду (2015 – 2016 рр.) серед пріоритетних напрямів протидії злочинності на нормативному рівні визначено такий напрям, як протидія транскордонній і транснаціональній організованій злочинності. Зокрема, у зазначений період увага інститутів сектору безпеки України була зосереджена на функціонуванні таких елементів механізму протидії даному виду злочинності: – моніторинг стану транскордонної і транснаціональної організованої злочинності (Указ Президента України від 16 червня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні», Концепція інтегрованого управління кордонами, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 1149-р); – провадження суб'єктами інтегрованого управління кордонами діяльності із запобігання, виявлення, розкриття (розслідування) транскордонних злочинів (Концепція інтегрованого управління кордонами, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 1149-р); – оцінка безпекового середовища та аналіз поширення транскордонної організованої злочинності (Концепція розвитку сектору безпеки й оборони України затверджена Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016). Вищезазначені обставини свідчать про своєчасність формулювання питання щодо внесення змін (прийняття нової редакції) до Концепції та необхідність включення до проекту заходів протидії транскордонній організованій злочинності. Доцільним та своєчасним є внесення до Концепції змін такого змісту: – проблема, яка потребує розв'язання – зосередження інтересів транскордонних організованих злочинних угруповань переважно на високоприбуткових сферах діяльності: незаконний обіг природних ресурсів в прикордонні, енергетика, незаконне переправлення мігрантів, контрабанда фальсифікованих лікарських засобів; – криміналізація процесу переправлення мігрантів через державний кордон. В умовах активізації діяльності щодо вирішення міграційної кризи в Європейському Союзі актуальною є загроза переорієнтації незаконних міграційних потоків, у тому числі на маршрути, що пролягають територією України; – для транскордонної злочинності характерними є використання відмінностей законодавства держав-сусідів (особливо розбіжностей між нормами митного, кримінального, кримінально-процесуального законодавства та законодавства про статус право-

охоронних органів суміжних держав); – політизація загальнокримінальної транскордонної організованої злочинності, що є причиною використання учасниками транскордонних організованих злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації. Напрямами реалізації Концепції є удосконалення інституційної системи протидії транскордонній організованій злочинності. Шляхи та засоби розв'язання проблеми – усунення умов існування транскордонної організованої злочинності у прикордонні; – визначення завдань оперативно-розшукових підрозділів Держприкордонслужби України на кожному етапі протидії транскордонній організованій злочинності (встановлення контролю над нею, її локалізація, нейтралізація та ліквідація); – опрацювання з міжнародними організаціями (FRONTEX, Європол, Інтерпол тощо) та державами, що межують з Україною, питання щодо проведення оцінки спільних інституційних спроможностей України та держав-сусідів до запобігання викликам, пов'язаним з транскордонною організованою злочинністю, у тому числі запобігання діяльності організованої злочинності у міграційній сфері; – проведення моніторингового кримінологічного аналізу транскордонної організованої злочинності. Внесення змін (прийняття нової редакції Концепції) з урахуванням заходів протидії транскордонній злочинності прогнозовано сприятиме розробленню та виконанню організаційних заходів, спрямованих на запобігання виникненню організованих злочинних угруповань і вчиненню ними злочинів [32, с. 554–556].

Статті, які рекомендуємо для прочитання: – Свірін М. О. Шляхи вдосконалення протидії та запобігання організованій злочинності в Україні в сучасних умовах. *Наука і правоохорона*. 2018. – № 2. С. 217-225; – Севрук В. Г. Причини та умови, що детермінують вчинення злочинів організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2016. Вип. 6(3). С. 83-87; – Соболев В. О., Ярмиш О. Н. Організовані злочинні групи як об'єкт соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2002. № 1. С. 33-40. С. 35–40; – Бова А. А. Соціологія організованої злочинності: окреслення предметної галузі. *Український соціум*. 2003. – № 1 (2). – С.16-23.

Висновки: Значна кількість опрацьованих наукових джерел у сфері організованої злочинності дала змогу зосередитись на ідеологічних концептах організованої злочинності, а саме на тому, що стосується українських видань/українського наукометричного простору. Вказана інформація буде корисною у формуванні відповідних механізмів протидії та вибудовуванні подальших стратегій і тактик боротьби із вказаним феноменом через призму загальнонаціональних та транскордонних масштабів.

Бачення міжнародного та національного рівнів протидії організованій злочинності. Тенденції розвитку сучасної організованої злочинності та заходи боротьби з нею потребують залучення багатьох зусиль теоретиків і практиків, адже йдеться про небезпеку і загрозу не лише національним інтересам держав у силу їхнього транскордонного співробітництва, особливо у сфері побудови кібербезпечного інформаційного середовища як умови протидії загрозам міжнародній безпеці. Країни з нестабільною економічною та соціально-політичною ситуацією піддаються

особливим впливам злочинного середовища, адже немає відповідної ефективної протидії. Водночас належна трансформація економіки держав, які перебувають у стані стагнації через «ракову пухлину» – організовану злочинність та корупцію може відбутися через виявлення одиничних, групових, регіоналістських, загальнодержавних та міжнародних рівнів злочинних зв'язків. Суспільства, що знаходяться у стані економічної й політичної трансформації, покликані пройти відповідний шлях через ефективну взаємодію теорії з практикою в осмисленні сутнісних процесів багатьох суспільних станів. На особливу увагу заслуговують органи законодавчої влади й державного управління, правоохоронні інституції та судові установи.

Стосовно регіональних рівнів протидії організованій злочинності. Кримінологічна характеристика організованої злочинності потребує особливого наукового розгляду з позицій етнічності (зокрема такого напрямку, як регіоналістика), заглиблення в історичну ретроспективу та сучасність, відповідне прогнозування майбуття. Кримінолог є своєрідним пророком-прогнозістом загрозливих станів і вибудовування бажаного суспільного розвитку. У рамках протидії організованій злочинності в Україні на особливу увагу заслуговує виявлення злочинних доходів від організованої злочинної діяльності, встановлення ланцюгів злочинних схем, зокрема й тих, які покриваються державницькими та правоохоронними структурами. Відображення офіційної статистики організованої злочинності, знання латентних її рівнів сприятиме адекватному відображенню фактологічного матеріалу на різних рівнях, виробленню відповідних тактик і стратегій протидії та боротьби. Глибинне дослідження організованої економічної злочинності як комплексного явища через призму та аналіз багатьох кримінологічних ознак, а відповідно і правова оцінка сутностей багатьох негативних феноменів і характеристик, виявлення їхніх тенденцій, є запорукою ефективного право- та державотворення, оптимізації публічно-управлінського апарату. Узагальнення правової доктрини, інноваційні концепти розуміння сутності феномена «пастки організованої злочинності» та відповідна «соціальна ціна» організованої злочинності, за яку платить суспільство, є надзвичайно важливими.

Стосовно актуалізації наукового дослідження проблеми організованої злочинності. Корупція та організована злочинність розвиваються в українському суспільстві високими темпами. Ефективна протидія цим феноменам в умовах воєнного стану є найвищою мірою необхідності заради вироблення системи запобіжних заходів (чинників, детермінантів) ще на етапі їхнього зародження. При цьому важливим є взаємоузгоджена протидія спільно з багатьма суб'єктами державного господарювання, залучення інститутів громадянського суспільства (громадських організацій та формувань, міжнародної спільноти, кожного окремого громадянина). Загалом корупція та організована злочинність це самостійні та близькі за змістом негативні явища, що тісно переплітаються з багатьма антисуспільними проявами та процесами. Заходи протидії організованій злочинності в рамках системно-функціонального підходу, накопичення багатьох зусиль теоретиків і практиків, обмін досвідом на рівні круглих столів, а згодом і створення виїзних мобільних груп щодо резонансних злочинів та узагальнення відповідної практики

протидії (виявлення прогалин у праві та потреб соціуму) дасть справжній орієнтир теорії й максимально наблизить її до практики. Присікання діяльності маргінальних груп шляхом кримінологічної діяльності підрозділів правоохоронних органів є пріоритетом. У цьому аспекті важливим є боротьба з тероризмом, винайдення нових методів розслідування злочинів та формування максимальної комплексності моделей протидії злочинній діяльності, розроблення криміналістичних програм розслідування тощо.

Література

1. Голіна В. В., Даньшин І. М., Кальман О. Г., Лисодед О. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] за ред. І. М. Даньшина. Х. : Право, 2003. 352 с.
2. Берест М.. Рейтинг країн із найвищим рівнем злочинності: яке місце посіла Україна. 12 січня 2023. Meta.ua. URL: <https://meta.ua/uk/news/world/63935-reiting-krayin-iz-naivischim-rivnem-zlochinnosti-yake-mistse-posila-ukrayina/>
3. Бабакін В. М. Сучасний стан оперативного-розшукової протидії злочинам, що вчиняє молодь. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Кривий Ріг. 14 травня 2021 р. КННІ ДонДУВС. Кривий Ріг, 2021. С. 8–12.
4. Семикопний А. Д. Організована злочинність та організовані форми злочинності у науці й законодавстві сучасної України і УСРР доби НЕПУ: порівняльна характеристика. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 44. С. 29–38.
5. Протидія організованій злочинності в Україні в 2020 році (у порівнянні зі статистичними даними за 2016-2019 роки). URL: <https://naspravdi.today/uk/2021/06/25/protydiia-orhanizovaniyu-zlochynnosti-v-ukraini-v-2020-rotsi-u-porivnianni-zi-statystychnymy-danymy-za-2016-2019-roky/>.
6. Василевич В. В. Поняття кримінології як соціально-правової науки, її предмет, завдання та функції. Кримінологія та профілактика злочинів [наст. лекції для слух. ННІЗДН КНУВС та слух. регіон. відд. ННІЗДН КНУВС]. К., 2013. URL: https://studopedia.su/9_9808_ponyattya-kriminologii-yak-sotsialno-pravovoi-nauki-ii-predmet-zavdannya-ta-funktsii.html.
7. Голіна В. В., Головкін Б. М. Поняття злочинності та основні наукові підходи щодо її розуміння і визначення. Кримінологія: Загальна та Особлива частини [Навч. посіб.]. Х.: Право, 2014. 513 с.
8. Даньшин І. М., Голіна В. В., Валуйська М. Ю. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [підр.] за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право, 2009. 288 с.
9. Дрьомін В. М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства [Текст]: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Віктор Миколайович Дрьомін. Одеса, 2013. URL: <http://criminology.onua.edu.ua/?p=493>.
10. Мельник П. О. Поняття «організована злочинність» у історико-правовому вимірі. *Young Scientis. Юридичні науки*. 2018. April. № 4 (56). С. 69–73.
11. Микитчик О. В. Злочин як соціальне явище: філософсько-правовий аспект. Микитчик Олександр Васильович. Автореф. дис. к.ю.н. 12.00.12. *Філософія права*. К., 2002. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=16538>.
12. Басиста І. В. Організована злочинність: сучасні українські реалії та кроки до протидії. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2023. Вип. 15(2). С. 202–217.
13. Кириченко О. В. Рецензія на монографію Жаровської Г. П. «Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія». *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 246–248.
14. Буркаль В. С. Протидія транснаціональній організованій злочинності у сфері економіки [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Буркаль Віта Сергіївна ; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2019. 242 с.
15. Одинцова О. В. Джерела кримінологічної інформації про організовану злочинність та їх використання у кримінологічній науці та практиці. Дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2012. 180 с.

16. Закалюк А. П. Курс української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
17. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 55/25. 15.11.2000 р. *Офіційний вісник України*. 19.04.2006. № 14. 340 с.
18. Краснов О. Транснаціональна організована злочинність: риси та напрями протидії. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Випуск 3*. 2019. С. 1–13.
19. Global Competitiveness Index 2017-2018 Competitiveness Rankings Home: URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ035>.
20. Звіт про проведення національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму 2019. 250 с.
21. Тимошенко В. А. Наркобізнес: національна та міжнародна протидія новим викликам: монографія. К. : Вид-во НА СБ України, 2006. 440 с.
22. Голубош В. В., Кіцелюк В. М., Бондюк А. Ф., Кріцак І. В., Кримінологічні фактори, що продукують злочинність неповнолітніх, та особливості соціального безпечового середовища Івано-Франківської області. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Кривий Ріг. 14 травня 2021 р. / КННІ ДонДУВС. Кривий Ріг, 2021. С. 21–34.
23. Копаниця Є. М. Взаємозв'язок корупції та організованої злочинності. *Міжнародно-правове забезпечення стабільності та безпеки суспільства* : матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студ. юридичного фак-ту, м. Суми, 25 травня 2013 р. / Ред. кол.: А.М. Куліш, М.М. Бурбика, М.І. Логвиненко, В.М. Семенов, А.В. Баранова. Суми : СумДУ, 2013. С. 93–96.
24. Костроміна О. Г. *Наукові засади розслідування економічних злочинів, вчинених організованими групами* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 17 с.
25. Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями. Луганськ : ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. 304 с.
26. Полянська В. С. Кримінологічна характеристика учасників транснаціональних організованих злочинних угруповань економічної спрямованості. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 316–324.
27. Гребенюк М. В., Швець В. К. Посилення спроможностей підрозділів Національної поліції у сфері боротьби з організованою злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 37. 2019. С. 22–34.
28. Воронов В. І. Теоретичні аспекти оперативно-розшукової протидії злочинам. *Південноукраїнський правничий часопис*. Вип. 1. 2012. С. 36–38.
29. Севрук В. Протидія Національної поліції України злочинам, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 288–293.
30. Соболев В. О., Яриш О. Н. Організовані злочинні групи як об'єкт соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2002. № 1. С. 33–40.
31. Концепція реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, затверджена Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1000/2011 URL: <http://zakon5.gada.gov.ua/laws/show/1000/2011/print1475595268750713> (Дата звернення 06.03.2024).
32. Філіпшов С. О. Особливості реалізації державної політики у сфері боротьби з транскордонною організованою злочинністю. *Протидія злочинності: теорія та практика*. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2016 року). К. : Київ:Нац. акад. прокуратури України. 2016. С. 554–556.

Анотація

Безпалько С. В., Кріцак І. В., Тимчишин Д. М., Маник О. В. Вироблення ефективної протидії/боротьби з організованою злочинністю: концептуальний аналіз. – Стаття.

Здається, сьогодні з організованої злочинності, як і більшості тем наукових досліджень, все написано, однак це не так. Кожна проблема вимагає щоразу нового розроблення/дослідження/осмислення,

своєї актуалізації. І лише в процесі клопіткої роботи, наполегливості, повної заглибленості у тему дослідження можуть відбутися нові відкриття. Вже сама актуалізація проблеми й бажання нею займатись є показником відповідної роботи, що може вилитись у відповідну оглядову працю та зацікавити інших у здійсненні більш ґрунтовних та фундаментальних досліджень.

У статті проаналізовано понад 100 наукових статей українських авторів, присвячених організованій злочинності. Відібрані найбільш цікаві висловлювання вчених, які потрапили у поле нашого зору. Вироблені авторські рекомендації в ідеологічному та практичному напрямку протидії злочинним угрупованням та організованій злочинності загалом.

Здавалося б, тема організованої злочинності залишилася у минулому, і це видно з того, що законодавець вже давно не приділяв достатньої уваги належній нормативній аргументованості багатьох законодавчих положень, приводячи їх під вимоги сьогодення. Можливо це пов'язано із тим, що нагальні питання корупції вийшли на передній план і заповнили усі щаблі наукових досліджень.

Симбіоз досліджень організованої злочинності, яка була надзвичайно популярною у радянський час та в незалежній Україні до того, як інформаційний/цифровий простір набув таких масштабів у тісній взаємодії з профілактикою/боротьбою з корупцією, в контексті протидії транснаціональній організованій злочинності повинен стати трендом у найближчій перспективі. Власне про це свідчить план заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю, затверджений Верховною Радою України у 2022 році.

Залишається знайти натхнення та заручитись допомогою у звершенні великих імперативів наукометричного, яке згодом неодмінно відобразиться на концептуальних та нормативних рівнях. Вироблений матеріал неодмінно буде корисним як теоретикам, так і практикам, усім, хто цікавиться проблемами організованої злочинності.

Ключові слова: організована злочинність, криміногенна ситуація, корупція, наркобізнес, історико-правовий, ідеологічний вимір, транснаціональний характер, лідер злочинного угруповання, правоохоронні органи, етнонаціональний та регіональний рівень, соціологічний експеримент, концепція протидії/боротьби.

Summary

Bezpalko S. V., Kritzak I. V., Tymchyshyn D. M., Manik O. V. Development of effective counteraction/ fight against organized crime: a conceptual analysis. – Article.

It seems that today everything has been written on organized crime, as well as on most topics of scientific research, but this is not the case. Each problem requires a new development/research/reasoning, and its actualization. And only in the process of hard work, perseverance, and complete immersion in the research topic can new revelations occur. The mere actualization of the problem and the desire to deal with it is an indicator of relevant work, which can result in a relevant review paper that may interest others in conducting more thorough and fundamental research.

The article analyzes more than 100 scientific articles by Ukrainian authors on organized crime. The most interesting statements of scholars that came to our attention were selected. The author's recommendations in the ideological and practical direction of countering criminal groups and organized crime in general were developed.

It would seem that the topic of organized crime is a thing of the past, and this is evident from the fact that the legislator has not paid sufficient attention to the proper regulatory reasoning of many legislative provisions for a long time, bringing them in line with the requirements of the present. Perhaps this is due to the fact that the pressing issues of corruption have come to the fore and have taken over all levels of scientific research.

The symbiosis of research on organized crime (which was so popular in the Soviet Union and independent Ukraine before the information/digital space gained such a scale) in close cooperation with prevention and fight against corruption in the context of combating transnational organized crime should become a research trend in the near future. And, in fact, this is evidenced by the Plan of the Strategy for Combating Organized Crime, which was approved by the Verkhovna Rada of Ukraine at the end of 2022.

All that remains is to find inspiration and enlist tireless help in fulfilling the great imperatives of scientometrics, which will subsequently be reflected at the conceptual and regulatory levels. The material found and produced will certainly be useful to both theorists and practitioners, to all those interested in the problems of organized crime.

Key words: organized crime, criminogenic situation, corruption, drug trafficking, historical and legal, ideological dimension, transnational nature, leader of a criminal group, law enforcement agencies, ethnic and regional level, sociological experiment, concept of counteraction/struggle.

УДК 342.98

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.4>*Д. В. Божко, Г. В. Россіхіна, В. В. Россіхін, С. В. Надобко*

ЕТИМОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Активний процес реформування вітчизняного законодавства та науково-догматичних положень й постулатів зумовлюють переосмислення вже усталених традицій і поглядів на усталені правові інститути та механізми. Натомість, численна кількість із них лише розпочинає зароджуватись за наслідками таких державно-правових перетворень та синтезу наукових ідей. Сучасний стан розвитку українського державотворення, який набуває розвитку та піднесення як в цілому, так і у сфері адміністративно-правових засад професійної підготовки публічних службовців не може набути доктринального розвитку та розуміння без комплексного аналізу існуючих науково-теоретичних поглядів та ідей, які вибудовувались на всіх етапах державно-правового розвитку української державності. Відтак, сучасний стан реформування адміністративно-правових засад державно-управлінської діяльності зумовлює пізнання тих чи інших правових явищ та процесів під різними векторами та на різних хронологічних етапах.

Стан дослідження. Проблематика пов'язана із визначенням змісту правового інституту публічної служби була предметом численних науково-практичних пошуків, зокрема крізь призму ототожнення із інститутом державної служби, або окремого, якісно-нового її виду серед таких науковців як В. Б. Авер'янов, Л. Р. Біла-Тіунова, В. О. Галай, Т. Є. Кагановська, В. Я. Малиновський, С. М. Серьогін, В. М. Тимків, М. І. Цуркан. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей етимологічного виміру становлення інституту публічної служби в Україні, крізь історіографічний аналіз належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексне пізнання становлення інституту публічної служби в Україні, крізь історіографічний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість науковців приходять до думки, що майже на всіх етапах становлення української державності публічна служба розглядалась в історіографічному правовому вимірі лише як «державна служба», а інколи як її сукупність із службою в муніципальних органах, тобто органах місцевого самоврядування, причому в рамках науки адміністративного права.

Виокремлення сутнісних характеристик державної служби на дисертаційному рівні вперше було здійснено у другій половині XIX століття за результатами представлення докторської дисертації на тему «Про намісників, воєводів і губернаторів» у якій вперше було забезпечено компаративістський аналіз різних посад публічної влади, зокрема їх статусу, прав, обов'язків та гарантій [1, с. 109]. Державну службу як якісно-нову течію у системі державно-політичної думки було

розглянуто у докторській дисертації «Юридичні і політичні підстави державної служби», де було зроблено спробу надати визначення поняття «державної служби» крізь призму широкого та вузького значення, яку світ побачив у другій половині XIX століття. [2, с. 137]. Втім, вперше на науковому рівні спробу виокремити державну службу в якісно-нову сферу суспільних відносин та окремий інститут публічного права було зроблено наприкінці XIX століття на рівні дисертаційного дослідження [3, с. 9].

В контексті компаративістського аналізу державну службу на тлі міжнародного досвіду вперше було досліджено в рамках роботи «Державна служба в теорії і в чинному праві Англії, Франції, Німеччини і Ціслеїтанської Австрії» (1988 рік). Варто звернути увагу, що вперше саме за результатами даного дослідження, було зроблено спробу змінити галузеву приналежність інституту державної служби: від державного права – через конституційне право – до адміністративного права [4, с. 1].

Дослідники історико-правових засад становлення інституту державної служби в Україні зазначають, що новий апарат створювався за складних умов. Із елементів, які впродовж життя перебували в опозиції уряду й зовсім не були виховані владою, важко було її конструювати: вони вносили лише розлад і роздратування, дискредитуючи відтак владу як таку. Нові представники влади не вмiли, маючи навіть добрі наміри, впритул й авторитетно підійти до нової для них справи. Старі ж діячі, часто вкотре залучені до влади, застосовували старі й ненависні прийоми управління [5, с. 214].

В період розвитку української державності в умовах радянських часів, дослідження сутності державної служби було занедбано через пряму законодавчу заборону та існування ідеології й політизації права як регулятора суспільних відносин. У підручниках того часу, юридична наука зберігала інститут державної служби як одного з основних інститутів адміністративного права за ідеологічно-необхідного застереження, що радянські державні службовці є трудящими, так само, як робітники на фабриках і заводах та колгоспники в селі [6, с. 134-135].

Юридичні відносини державної служби регулювало трудове законодавство, яке не забезпечувало державним службовцям того часу, на відміну від робітників, права на кваліфікацію, тобто права на закріплення кваліфікації в юридичній формі класного чину чи іншого професійного звання, яким ще в минулому столітті були наділені державні службовці європейських країн. Ліквідація права кваліфікації дала змогу правлячій партії повністю підпорядкувати державних службовців своїй політичній волі відповідно до державного звичаю [7, с. 135].

Натомість державна служба як окремий вид трудової діяльності людини не визнавалася, не розмежовувався правовий статус звичайних працівників та державних службовців та не з'ясовувалася специфіка проходження такої служби. При формуванні та функціонуванні кадрових ресурсів у галузі державного управління враховувалися три основні тенденції, зокрема: політичні пріоритети завжди мали переваги не тільки перед громадськими, але й перед економічними цінностями, що передбачало діяльність державних службовців в інтересах керівника, ніж суспільства та держави; для багатьох категорій службовців значна частина матеріальної

винагороди визначалася не реальними результатами роботи, а посадою, яку обіймала людина у відповідній ієрархії; основу управління кадровими ресурсами становила малоефективна бюрократична система, яка містила в собі партійні, профспілкові, військові та інші структури [8, с. 123].

Відсутність будь-якого досвіду правового регулювання зумовила чималі труднощі організаційно-правового характеру щодо створення в Україні власного законодавства про державну службу, яке відбувається і нині. З цього приводу О. Домбровська зазначає, що з проголошенням незалежності Україна отримала у спадок ієрархічну структуру партійної номенклатури, головне завдання якої полягало в управлінні економікою за допомогою поширення рішень комуністичної партії стосовно виробництва і розподілу ресурсів у всіх галузях народногосподарського комплексу та забезпечення виконання цих рішень відповідно до офіційної лінії партії [9, с. 3-4].

Варто лише конкретизувати представлену тезу, що, дійсно, саме у таких складних умовах наша держава розпочала якісно-новий етап у формуванні та впровадженні інституту державної служби і прийняла, однією із перших серед пострадянських країн, законодавство у сфері державної служби, зокрема у 1993 році Закон України «Про державну службу», який закріплював особливий статус даного інституту та виокремлював особливий правовий статус державних службовців як осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Проте й надалі доволі проблемним поставало питання розмежування приватних і публічних інтересів, відокремлення влади від бізнесу, а політичної діяльності від державної служби [10, с. 63].

Вже в умовах незалежної України та збагачення вітчизняної юридичної науки першим, хто комплексно та доктринально підійшов до процесу пізнання інституту державної служби був учений-адміністративіст В. Б. Авер'янов [11, с. 15]. Серед його наукових здобутків, що беззаперечно мають суттєве значення для становлення та розвитку державної адміністративної служби, є: по-перше, виокремлення класифікації посад у державних органах за критерієм змісту та характеру діяльності, з урахуванням способу заміщення посади і надання повноважень на такі види: адміністративні; політичні; патронатні; по-друге, з'ясування, що першочерговим заходом реформування інституту державної служби в Україні має стати визначення на законодавчому рівні статусу державних службовців, що надасть можливість розмежувати посадових осіб у державних органах на дві групи: а) політичні діячі; б) державні службовці по-третє, визначення змісту форми перевірки результатів діяльності державних службовців – атестації та виокремлення їх основних критеріїв: продуктивність, ефективність, якість і своєчасність роботи. Ці критерії слід вважати оціночними вимогами щодо діяльності державного службовця [12, с. 14].

Іншим фундаментактором інституту державної служби в умовах розвитку вітчизняної науки є О.В. Петришин, який досліджував правову природу державної служби в цілому, та її окремих видів, зокрема заслуговує на увагу те, що ним було виокремлено такі сутнісні характеристики державної служби як те, що вона: є основним різновидом управлінської діяльності у суспільстві; є галуззю суспіль-

ного розподілу праці; за своїм характером є розумовою працею; передбачає служіння державі, обслуговування не індивідуальних, а суспільних інтересів; має вираження у безпосередньому впливові на людей; предметом праці є інформація; є різновидом професії; передбачає здійснення завдань і функцій держави, які конкретизуються через функції державного апарату і механізму держави; здійснюється в межах державного апарату і механізму держави в цілому; є оплачуваною за рахунок державного бюджету тощо [13, с. 17].

В той же час, перший опублікований підручник з теорії державного управління належить В. Я. Малиновському, який називався «Державна служба», де автор систематизував основоположні характеристики державної служби крізь призму теорії державного управління [14, с. 28].

Цікаво, що дискусія стосовно видової та галузевої приналежності державної служби, яка виникла із моменту її формування не втихала й в часи становлення вітчизняної науки, відтак, постало дві течії, які набули доктринального оформлення на рівні двох докторських дисертацій: М.І. Іншина «Проблеми правового регулювання праці державних службовців України» (2005 р.) – з позиції віднесення до трудового права, і Ю.П. Битяка «Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування» (2006 р.) – до адміністративного права [15; 16]. З приводу окресленого, варто зауважити, що із концепцією М.І. Іншина важко погодитися, адже, відносини які виникають, регресують та припиняються у сфері державної служби носять публічно-правовий характер, тому відносини інститут державної служби виключно до галузі трудового права є недоцільним.

На особливу увагу заслуговують результати наукових пошуків Ю.П. Битяка, який є одним із співавторів Закону України «Про службу в державних органах та їх апараті», запропонованого ще в 1998 р. [15]. У своєму дисертаційному дослідженні «Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування» автор: з'ясував соціальну роль, функції і принципи державної служби в умовах становлення громадського суспільства в Україні та на основі загальної характеристики чинного законодавства про державну службу та службу в органах місцевого самоврядування (публічну службу) встановив її значення для здійснення демократичних перетворень у державі; проаналізував організаційно-правові засади державно-службових відносин в Україні у поєднанні з моральними і правовими вимогами до поведінки державних службовців, антикорупційною спрямованістю правових основ формування та функціонування державної служби; запропонував авторську систему та структуру законодавства щодо регулювання державно-службових відносин у сфері цивільної (адміністративної) служби, визначив напрямки узгодження законодавчих актів про цивільну (адміністративну) і мілітаризовану державну службу в Україні та напрямки можливого застосування досвіду деяких європейських країн в Україні тощо [16, с. 8].

Реформування законодавства про державну службу у контексті його адаптації до стандартів Європейського Союзу передбачає аналіз зарубіжного досвіду функціонування інституту публічної служби, у зв'язку з чим заслуговують на увагу роботи А. М. Школика, яким здійснюється дослідження проблемних моментів функціонування публічної служби та дискусійних питань, які викликають найго-

стріші дебати у період активізації законопроектних робіт, зокрема звернено увагу на взаємозв'язок багатофункціональності держави та внутрішньої диференціації публічної служби [17, с. 109].

Вагомий внесок у пізнання публічної служби в цілому, та державної служби зокрема, здійснили С. В. Ківалов та Л. Р. Біла-Тіунова, які є авторами одного з перших підручників з публічної служби в Україні. У ньому висвітлено питання поняття, видів, правового регулювання публічної служби і публічних службовців, особливості їхнього правового статусу, проходження служби та шляхи подальшого удосконалення законодавства про публічну службу. Особливої уваги приділено характеристиці правового інституту державної служби у контексті його адаптації до міжнародно-правових стандартів [18, с. 75].

Вивчення процедурних аспектів у публічній службі в цілому, та державній службі, зокрема, продовжила Г. В. Фоміч, яка у своїй дисертації «Адміністративні процедури у публічній службі в Україні» (2010 р.) уперше: виокремила й охарактеризувала процесуальний аспект публічної служби, який знайшов свій прояв у сукупності правових форм організації публічної служби (службових процедурах), зокрема щодо заміщення державних посад і виконання посадових повноважень, присвоєння кваліфікаційного класу й оцінювання діяльності, просування по службі, застосування заходів заохочення та дисциплінарної відповідальності, регламентованих нормами адміністративного права; визначила, що адміністративні процедури у публічній службі за своїм характером є внутрішньо-організаційними процедурами, які регламентуються нормами адміністративного (а не трудового) права з огляду на те, що вони здійснюються у публічній сфері – сфері державного управління. Усі процедури поділила на дві групи: організаційні та юрисдикційні адміністративні процедури у публічній службі [19].

Питання пов'язані із процедурними аспектами державної служби та особливості проходження державної служби постали предметом дисертаційного дослідження О.А. Губської у роботі «Проблеми правового регулювання працевлаштування та професійного розвитку державних службовців в Україні» (2018 р.) [20]. У дослідженні А.В. Андреева «Проблеми правового регулювання кадрового забезпечення державної служби України» (2019 р.) також зазначається, що правове регулювання кадрового забезпечення державної служби України характеризується, зокрема дуалізмом законодавства, тобто застосуванням до трудових відносин кадрового забезпечення державної служби приписів і законодавства про працю, яке поширюється на всіх працівників, і законодавства у сфері діяльності державної служби [21; 22]. А у роботі І. Е. Черняхівич «Публічно-правові спори у сфері державно-службових відносин як предмет адміністративного судочинства» (2020 р.), авторкою досліджено конфліктність у сфері державно-службових відносин [23].

Державна служба як сучасний державно-правовий інститут має бути ефективною, правовою, чітко організованою, соціально-орієнтованою, яка міцно поєднує державу і суспільство [24-25]. За визначенням видатного юриста О. Коні, суспільство сприймає державну службу як механізм правильного виконання закону, як засіб відшукання істини щодо виконання доручення держави. Тому суспільство

чекає від державних службовців грамотних і справедливих рішень, а не скороминущої думки, викликаной раптовим запалом або упередженим поглядом [24, с. 11].

Адміністративно-правове забезпечення розвитку професійної службової діяльності державних службовців пов'язано з формуванням сучасного ринку праці та реформуванням державної служби. Після прийняття Стратегії сталого розвитку інноваційного розвитку «Україна-2020» інновації в діяльності службовців підкріплені методологічно, економічно і юридично [26].

У контексті наукового супроводу політики реформування важливого значення набуває дослідження адміністративно-правових засад інноваційного розвитку професійних якостей державних службовців. Водночас у реалізації політики реформування у сфері розвитку державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, є чимало складнощів, зумовлених тим, що сутність, зміст та особливості правової доктрини інноватизації службової діяльності не повною мірою ґрунтуються на адміністративно-правових засадах всіх видів державної служби, на інституціоналізацію аналізу еволюції повноважень її службовців в умовах взаємодії інститутів публічної служби як одного з пріоритетних напрямів політики реформування. Ефективність перетворень залежить від адміністративно-правових засад і пріоритетів розвитку, зокрема передумов, чинників, процесів, що впливають на формування кращих професійних якостей державних службовців; принципів рівного доступу громадян до державної служби; рівності всіх перед законом і судом; протидії корупції службовців.

В цілому, варто зауважити, що майже всі монографічні та докторські дослідження розпочаті із самого початкового періоду зародження інституту державної служби були здійснено у розриві із іншими видами публічної служби, зокрема служби в органах місцевого самоврядування, а поняття «публічної служби» як якісно-нового інституту, що включає й державну службу зокрема носить фрагментарний характер дослідження як в цілому, так і в аспекті адміністративно-правових засад підготовки публічних службовців. Цілком беззаперечним постає той факт, що всі, без винятку, доктринальні напрацювання у представленій сфері є важливим внеском у розвиток теорії державної служби та теоретико-методологічним підґрунтям для подальших досліджень, але переважна частина положень та постулатів є застарілими в силу мінливості та швидкого нормотворчого процесу, що особливо актуально на сучасному етапі українського державотворення при наближенні до стандартів міжнародної спільноти та європейського простору.

Висновки. Комплексний та доктринальний аналіз історіографії становлення та формування публічної служби засвідчив, що історично склалося так, що в усі періоди становлення українського державотворення публічна служба розглядалась виключно крізь призму державної служби, якій були характерні такі особливості як: недостатня мобільність державного апарату і його віддаленість від інститутів громадянського суспільства, високий ступінь впливу ментальності громадян на формування державної служби, нестабільність, відсутність правової та соціальної захищеності державних службовців та будь-яких правових гарантій взагалі. Становлення окремого юридичного інституту державної служби як публічного, соціального та правового утворення було започатковано із прийняттям у 1993 році

Закону України «Про державну службу», який в подальшому було реформовано внаслідок прийняття нового однойменного законодавчого акту у 2015 році, що так і не врегулював ряд питань забезпечення публічної служби, зокрема організаційного, кадрового, освітньо-наукового характеру та змісту.

В умовах реформування вітчизняної системи державотворення, що особливо актуально в контексті наближення до стандартів Європейського Союзу, повністю та концептуально змінилось ставлення до сутності держави як політико-правової організації, до її функцій та ролі у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, де серед основоположних правомочностей виділяється право на публічну службу. В той же час, науково-теоретичне пізнання історико-правових засад дозволить виділити та систематизувати конструктивні, основоположні зв'язки та особливості гармонійного поєднання особистих та державних інтересів у системі забезпечення державницьких функцій та засад.

Література

1. Андреев А. В. Проблеми правового регулювання кадрового забезпечення державної служби України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2019. 434 с.
2. Гончарук Н. Т. Розвиток державної служби в Україні. Енциклопедія державного управління Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. Київ : НАДУ, 2011. 870 с.
3. Іншин М. І. Історія виникнення, розвитку та формування державної служби в Україні. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 49.
4. Липовська Н. А. Особливості інституціонального розвитку державної служби. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2009. № 2. С. 1–8.
5. Аркуша О. Г., Бойко О. В., Бородін С. І. Історія державної служби в Україні. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
6. Пахомов І. М. Радянське адміністративне право: підручник. Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1584_page_1.html
7. Ковбасюк Ю. В., Оболенський О. Ю., С. М. Сergygin. *Державна служба* : підруч. Одеса : НАДУ, 2012. 372 с.
8. Багмет М. О., Іванов М. С., Фуртатов В. С. Організація державної служби Україні: теорія та практика : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 244 с.
9. Домбровська О. До питання про становлення та розвиток державної служби у системі державного управління України. *Наук. Вісник «Демократичне врядування»*. 2012. № 9. С. 1–6.
10. Малиновський В. Я. Державне управління: навч. посібник. Київ : Атіка, 2009. 608 с.
11. Авер'янов В. Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. Київ : Факт, 2003. 384 с.
12. Шпекторенко І. Підходи до професійної мобільності державного службовця в сучасних концепціях професіоналізації. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Випуск 3. С. 126–133.
13. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ : монография. Харьков : Факт, 1998. 168 с.
14. Малиновський В. Я. *Державна служба*: теорія і практика: навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 160 с.
15. Битяк Ю. П. Авторський проект Закону України «Про службу в державних органах та їх апараті». *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право. 1998. № 1. С. 150–169.
16. Битяк Ю. П. *Державна служба в Україні*: організаційно-правові засади. Харків : Право, 2005. 304 с.
17. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право: навч. посіб. Львів : ЗУКЦ, 2007. 308 с.
18. Тимошук В. П., Школик А. М. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України. Київ : Конус Ю, 2007. 735 с.
19. Фоміч Г. В. Адміністративні процедури у публічній службі України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2010. 20 с.

20. Губська О. А. Проблеми правового регулювання працевлаштування та професійного розвитку державних службовців в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2018. 428 с.
21. Андреев А. В. Проблеми правового регулювання кадрового забезпечення державної служби України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2019. 434 с.
22. Андреев В. О. Генезис присяги державного службовця як складового елемента його правового статусу. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 3. С. 25-31.
23. Черняхівич І. Е. Публічно-правові спори у сфері державно-службових відносин : дис канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 221 с.
24. Лаврінчук І. П. Правовий статус державного службовця як учасника трудових правовідносин : дис. канд. юрид. наук 12.00.05. Київ, 1999. 186 с.
25. Россіхін В.В., Россіхіна Г.В., Панченко В.В., Надобко С.В.. Адміністративно-правові моделі забезпечення публічної служби у країнах ЄС. *DICTUM FACTUM*. 2023. №. 2 (14). Режим доступу: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/288/256>.
26. Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 8.

Анотація

Божко Д. В., Россіхіна Г. В., Россіхін В. В., Надобко С. В. Етимологічні виміри становлення інституту публічної служби в Україні: історіографічний аналіз. – Стаття.

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному пізнанню етимологічному виміру становлення інституту публічної служби в Україні крізь історіографічний аналіз.

Констатовано, що на сучасному етапі українського державотворення як публічна служба в цілому, так і державна служба зокрема формуються із урахуванням кількісних детермінантів та специфічної сфери публічно-державної діяльності та фоні активізації ролі місцевого самоврядування у впровадженні функцій держави та демократичних інститутів. Правові засади організації служби закріплюються в актах загального характеру та спеціальних актах, що стосуються функціонування окремих органів. Будучи одним із формальних соціальних інститутів, служба покликана виконувати інтеграційну функцію в суспільстві, залагоджувати і долати суперечності, підтримувати на певному рівні соціальний порядок, об'єднувати та координувати зусилля всіх гілок влади, забезпечуючи відтак керованість політичного та соціально-економічного життя, оптимально задовольняти національно-державні інтереси внутрішньої і зовнішньої політики країни. Такі вкрай серйозні завдання неможливо ефективно вирішувати без чітко врегульованої нормами права та ефективно функціональної системи державної служби.

Комплексний та доктринальний аналіз історіографії становлення та формування публічної служби засвідчив, що історично склалося так, що в усі періоди становлення українського державотворення публічна служба розглядалась виключно крізь призму державної служби, якій були характерні такі особливості як: недостатня мобільність державного апарату і його віддаленість від інститутів громадянського суспільства, високий ступінь впливу ментальності громадян на формування державної служби, нестабільність, відсутність правової та соціальної захищеності державних службовців та будь-яких правових гарантій взагалі. Становлення окремого юридичного інституту державної служби як публічного, соціального та правового утворення було започатковано із прийняттям у 1993 році Закону України «Про державну службу», який в подальшому було реформовано внаслідок прийняття нового однойменного законодавчого акту у 2015 році, що так і не врегулював ряд питань забезпечення публічної служби, зокрема організаційного, кадрового, освітньо-наукового характеру та змісту.

Ключові слова: державна служба, публічна служба, етапи публічної служби, публічна форма влади, адміністративний механізм, державотворення.

Summary

Bozhko D. V., Rossikhina H. V., Rossikhin V. V., Nadobko S. V. Etymological dimensions of the establishment of the public service institute in Ukraine: a historiographical analysis. – Article.

The scientific article is devoted to research and comprehensive knowledge of the etymological dimension of the formation of the public service institute in Ukraine through historiographical analysis.

It was established that at the current stage of Ukrainian state formation, both the public service in general and the state service in particular are formed considering the quantitative determinants and the specific sphere of public-state activity and against the background of the activation of the role of local self-government in the implementation of the functions of the state and democratic institutions. The legal

foundations of the organization of the service are established in acts of a general nature and special acts relating to the functioning of individual bodies. As one of the formal social institutions, the service is designed to perform an integration function in society, settle and overcome contradictions, maintain a certain level of social order, unite, and coordinate the efforts of all branches of government, thus ensuring the control of political and socio-economic life, optimally satisfying the national -state interests of the country's domestic and foreign policy. Such extremely serious tasks cannot be effectively solved without a clearly regulated law and an effectively functional civil service system.

A comprehensive and doctrinal analysis of the historiography of the establishment and formation of the public service proved that historically, in all periods of the formation of the Ukrainian state, the public service was considered exclusively through the prism of the public service, which was characterized by such features as: insufficient mobility of the state apparatus and its distance from the institutions of civil society, a high degree of influence of the mentality of citizens on the formation of the civil service, instability, lack of legal and social protection of civil servants and any legal guarantees in general. The formation of a separate legal institute of civil service as a public, social and legal entity was initiated with the adoption in 1993 of the Law of Ukraine "On Civil Service", which was subsequently reformed as a result of the adoption of a new legislative act of the same name in 2015, which did not settle a number of issues provision of public service, in particular organizational, personnel, educational and scientific nature and content.

Key words: public service, public service, stages of public service, public form of power, administrative mechanism, state formation.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.5>*Ю. В. Гладенький*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Постановка проблеми та її актуальність. Відповідно до ст.1 Конституції України Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [1]. І як зазначено в законі України «Про Збройні Сили України» Україна, враховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава має Збройні Сили України із необхідним рівнем їх бойової готовності та боездатності.

В ст.1 закону України «Про Збройні Сили України» вказано, що Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності [2].

На жаль, тривала повномасштабна збройна агресія російської федерації щодо України потребує ще більш посиленої діяльності Збройних Сил України. В зв'язку з цим особливої уваги варто присвятити також і правовому закріпленню цієї діяльності, а особливо адміністративно-правовому статусу Збройних Сил України.

Проблемам адміністративно-правового статусу присвятили свій науковий доробок такі вчені як: В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, І. П. Голосніченко, А. Т. Комзюк, Ю. Ф. Кравченко, А.М. Куліш, І. С. Марочкін, М. І. Мельник, М. І. Хавронюка, Ю. С. Шемшученка та інші автори.

Метою статті є з'ясування поняття адміністративно-правовий статус Збройних Сил України та обґрунтування пропозицій щодо удосконалення структури адміністративно-правового статусу даного органу України.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що варто в першу чергу зупинитись щодо визначення самого поняття «адміністративно-правовий статус».

Термін «адміністративно-правовий статус» є похідним від «правового статусу» і співвідноситься як галузеве поняття і загальне поняття. Правовий статус визначає юридичні властивості, якості, що є характерними для всіх інших статусів [3, с. 93].

В Юридичній енциклопедії за ред. Ю.С. Шемшученка вказано, що правовий статус – це встановлене правовими нормами положення його суб'єктів, сукупність їх прав та обов'язків, що у концентрованому вигляді відображається у законах, положеннях, статутах та інших нормативно-правових актах про відповідні органи, установи [4, с. 186]. В.О. Котюк вбачає, що це поняття включає сукупність юридичних прав, свобод і обов'язків особи, які закріплені в діючому законодавстві і складають соціально допустимі і необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права і обов'язки і реалізувати їх в системі суспільних відносин [5, с. 100].

О.М. Михайлов розглядає правовий статус, як багатоаспектну, комплексну, універсальну категорію, що має чітку стабільну структуру та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також шляхом визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації визначає місце суб'єкта у системі правовідносин [6, с. 52].

Щодо адміністративно-правового статусу, то В. К. Колпаков, пропонує під таким розуміти комплекс конкретно визначених суб'єктивних прав і обов'язків, які закріплені за відповідним суб'єктом нормами адміністративного права [7, с. 194]. Адміністративно-правовий статус Збройних Сил України виражає їх діяльність та взаємодію з органами держави. Адміністративно-правовий статус означає, що Збройні Сили України мають повноваження (права і обов'язки), здатні нести відповідальність за дії або бездіяльність в межах цих повноважень, виконують покладені на них функції, вступають в адміністративні правовідносини регулятивного чи охоронного характеру.

Не вступаючи в дискусію щодо структури адміністративно-правового статусу Збройних Сил України, ми підтримуємо точку зору Р.М. Савчука, що до елементів, що утворюють структуру адміністративно-правового статусу відносять: мету, завдання, функції, повноваження, предмет відання, юридичну відповідальність, гарантії діяльності, що об'єднано у блоки: 1) функціонально-цільовий блок (мета, завдання, функції); 2) компетенційний блок (повноваження, предмет відання); 3) організаційно-структурний; 4) юридичні гарантії та юридична відповідальність [8, с. 77-78].

На думку, О.Ф. Скакуна Збройні Сили України як державні органи є вторинними, адже утворюються первинними органами (Верховною Радою України), похідні від них і підзвітні їм [с. 163].

Варто зауважити, що загальна мета створення Збройних Сил України впливає з Конституції України, де зазначається, що «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [1]. Таким чином Збройні Сили України створюються з метою оборони, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, а також забезпечення державної безпеки і захисту держави та суспільства в цілому. В умовах повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України, стратегічним завданням Збройних Сил України є відновлення порушеного суверенітету й територіальної цілісності України, деокупація незаконно анексованої Автономної Республіки Крим та незаконно окупованих територій нашої держави України.

Збройні Сили України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, безпеки та захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів щодо поведження з військовополоненими в особливий період, заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, організації та підтримання дій руху опору, проведення військових інформаційно-психологічних операцій, боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) дер-

жавної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони державного кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі та їх правового оформлення, забезпечення безпеки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої держави, заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, кризових ситуацій, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Крім, основного і першочергового завдання, на Збройні Сили України також покладаються завдання у сфері захисту критичної інфраструктури, зокрема:

- забезпечують організацію захисту військових об'єктів критичної інфраструктури Збройних Сил України від терористичних загроз, підготовку до застосування військ (сил) Збройних Сил України у разі вчинення терористичного акту в повітряному просторі або територіальному морі України;
- проведення заходів з підвищення рівня захищеності, усунення ризиків і загроз вибухопожежобезпеки арсеналів, баз та складів Збройних Сил України;
- виконання завдань з протиповітряного прикриття важливих об'єктів держави (критичної інфраструктури), перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- органи військового управління розвідки та військові частини розвідки Збройних Сил України, Сили спеціальних операцій Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до виконання розвідувальних завдань [2].

До структурних елементів адміністративно-правового статусу Збройних Сил України також входять функції, тобто основні напрямки діяльності даного органу. Відповідно до п. 22 ст.85 Конституції України затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України [1]. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Компетенційний блок складають повноваження, предмет відання Збройних Сил України. Говорячи про повноваження Збройних Сил України, ми будемо вести мову про комплекс їх прав та обов'язків, що закріплені в нормативно-правових актах і направлені на досягнення мети створення даного органу, його завдань та функцій. Повноваження знайшли своє закріплення в законі України «Про основи національного спротиву» [9]. Зокрема, в ст.15 даного закону закріплені повноваження

органів військового управління Збройних Сил України. Наприклад, Генеральний штаб Збройних Сил України:

- 1) забезпечує реалізацію Головнокомандувачем Збройних Сил України повноважень щодо керівництва територіальною обороною та рухом опору;
- 2) організовує планування територіальної оборони в рамках стратегічного планування застосування Збройних Сил України, інших складових сил оборони;
- 3) здійснює в межах, визначених законодавством України, контроль за підготовкою та станом готовності сил і засобів, які сплановані до виконання завдань територіальної оборони.

В ст.16 даного закону висвітлені повноваження штабів зон (районів) територіальної оборони, керівників зон (районів) територіальної оборони, а ст.17 закріплює повноваження інших сил безпеки та сил оборони [9].

Щодо структури Збройних Сил України, то вона є такою: Генеральний штаб Збройних Сил України; Командування об'єднаних сил Збройних Сил України; види Збройних Сил України – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили; окремі роди сил Збройних Сил України – Сили спеціальних операцій, Сили територіальної оборони, Сили логістики, Сили підтримки, Медичні сили; окремі роди військ Збройних Сил України – Десантно-штурмові війська, Війська зв'язку та кібербезпеки; органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, установи та організації, що не належать до видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, установ та організацій [2].

Ще одним елементом адміністративно-правового статусу Збройних Сил України є гарантії. Основною правовою базою закріплення гарантій є закони України: «Про Збройні Сили України» (ст.16) [2], «Про основи національного спротиву» (Розділ VII) [9], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10].

Юридична відповідальність настає у разі порушення норм законодавства та вчиненні правопорушення. Вона може бути різного виду: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та матеріальна відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумок можемо зазначити, що адміністративно-правовий статус Збройних Сил України – це визначене адміністративно-правовими нормами правове положення даного органу, яке визначає його місце і роль, характер взаємовідносин, та знаходить своє закріплення в меті, завданнях, функціях, організаційній структурі, предметі відання, повноваженнях, юридичних гарантіях діяльності та юридичній відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень. До структурних елементів адміністративно-правового статусу Збройних Сил України відносимо: мету створення, завдання, функції, повноваження, предмет відання, організаційну структуру, юридичні гарантії, відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків. В умовах

повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України, стратегічним завданням Збройних Сил України є відновлення порушеного суверенітету й територіальної цілісності України, деокупація незаконно анексованої Автономної Республіки Крим та незаконно окупованих територій нашої держави України.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Про Збройні Сили України: закон України від 6 грудня 1991 року № 1934-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
3. Павлюк Р.Ю. Поняття та зміст процесуального статусу експерта як учасника адміністративного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 4 (45). С. 93-96.
4. Юридична енциклопедія за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.
5. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій : навч. посібник [для юрид. фак. вузів]. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
6. Михайлов О.М. Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 238 с.
7. Колпаков В. К. Поняття адміністративної правосуб'єктності та адміністративно-правового статусу // Адміністративне право України. Академічний курс : підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. – С. 191–195.
8. Савчук Р.М. Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів у контексті реформування правоохоронної системи України: монографія. Івано-Франківськ: Голіней О.М., 2023. 460 с.
9. Про основи національного спротиву: закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n176>
10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

Анотація

Гладенький Ю. В. Загальна характеристика адміністративно-правового статусу Збройних Сил України. – Стаття.

В статті визначено, що термін «адміністративно-правовий статус» є похідним від «правового статусу» і співвідноситься як галузеве поняття і загальне поняття. Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

В даній статті досліджено адміністративно-правовий статус Збройних Сил України. Визначена позиція про те, що адміністративно-правовий статус Збройних Сил України – це визначене адміністративно-правовими нормами правове положення даного органу, яке визначає його місце і роль, характер взаємовідносин, та знаходить своє закріплення в меті, завданнях, функціях, організаційній структурі, предметі відання, повноваженнях, юридичних гарантіях діяльності та юридичній відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень.

В статті зроблено висновок, що до структурних елементів адміністративно-правового статусу Збройних Сил України відносимо: мету створення, завдання, функції, повноваження, предмет відання, організаційну структуру, юридичні гарантії, відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків. Збройні Сили України створюються з метою оборони, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, а також забезпечення державної безпеки і захисту держави та суспільства в цілому. В умовах повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України, стратегічним завданням Збройних Сил України є відновлення порушеного суверенітету й територіальної цілісності України, деокупація незаконно анексованої Автономної Республіки

Крим та незаконно окупованих територій нашої держави України. Компетенційний блок складають повноваження, предмет відання Збройних Сил України (комплекс їх прав та обов'язків, що закріплені в нормативно-правових актах і направлені на досягнення мети створення даного органу, його завдань та функцій).

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, структура адміністративно-правового статусу, права і обов'язки Збройних Сил України, правоохоронний орган, Збройні Сили України.

Summary

Gladenky Yu. V. General characteristics of the administrative and legal status of the Armed Forces of Ukraine. – Article.

The article defines that the term «administrative-legal status» is derived from «legal status» and is correlated as a branch concept and a general concept. The Armed Forces of Ukraine is a military formation that, according to the Constitution of Ukraine, is responsible for the defense of Ukraine, the protection of its sovereignty, territorial integrity and inviolability. The Armed Forces of Ukraine ensure deterrence of armed aggression against Ukraine and repulse it, protect the state's airspace and underwater space within the territorial sea of Ukraine in cases defined by law, participate in measures aimed at combating terrorism.

This article examines the administrative and legal status of the Armed Forces of Ukraine. The defined position is that the administrative-legal status of the Armed Forces of Ukraine is the legal position of this body determined by administrative-legal norms, which determines its place and role, the nature of mutual relations, and is anchored in the purpose, tasks, functions, organizational structure, subject authority, legal guarantees of activity and legal responsibility for failure to perform or improper performance of one's powers.

The article concludes that the following are the structural elements of the administrative and legal status of the Armed Forces of Ukraine: the purpose of creation, tasks, functions, powers, subject matter, organizational structure, legal guarantees, responsibility for failure to perform or improper performance of duties. The Armed Forces of Ukraine are created for the purpose of defense, protection of its sovereignty, territorial integrity and inviolability, as well as ensuring state security and protection of the state and society as a whole. In the conditions of a full-scale invasion of the troops of the Russian Federation on the territory of Ukraine, the strategic task of the Armed Forces of Ukraine is to restore the violated sovereignty and territorial integrity of Ukraine, to de-occupy the illegally annexed Autonomous Republic of Crimea and the illegally occupied territories of our state of Ukraine. The competence block consists of the powers assigned to the Armed Forces of Ukraine (a set of their rights and responsibilities enshrined in normative legal acts and aimed at achieving the goal of creating this body, its tasks and functions).

Key words: administrative-legal status, structure of administrative-legal status, rights and obligations of the Armed Forces of Ukraine, law enforcement agency, Armed Forces of Ukraine.

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.6>

В. В. Дутка

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ (БАНКРУТСТВА) ФІЗИЧНИХ ОСІБ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Вступ. Інститут банкрутства має тривалу історію, оскільки як тільки з'явилися грошово-кредитні відносини, одразу з'явилися і боржники, які не в змозі розрахуватися зі своїми кредиторами. На різних етапах розвитку людства правове регулювання визнання фізичної особи банкрутом змінювалося залежно від різних факторів. Фактично законодавство багато в чому відбиває світоглядні позиції, які панують у суспільстві в конкретних умовах [1, с. 55]. З моменту проголошення незалежності України законодавство про банкрутство неодноразово реформувалося, у тому числі змінювалося і правове регулювання банкрутства фізичних осіб. Дослідження та аналіз історії розвитку правового регулювання банкрутства фізичних осіб у часи незалежної України може бути корисним як для виявлення тенденцій такого розвитку, так і для прогнозування майбутніх змін, яких можна очікувати від законодавця.

Стан дослідження. Різні питання теорії і практики застосування до неплатоспроможних суб'єктів процедур банкрутства стали предметом дослідження таких вчених, як: О. Беяневич, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирської, І. Вечірка, Л. Грабован, В. Джуня, С. Жукова, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілюк та інших. Проте актуальним залишається дослідження особливостей та проблемних аспектів правового регулювання інституту неплатоспроможності фізичних осіб на різних етапах розвитку законодавства України про банкрутство.

Тому **метою даної статті** є розкриття основних етапів розвитку законодавства України про банкрутство у частині особливостей регулювання інституту неплатоспроможності фізичних осіб.

Результати дослідження. Інститут банкрутства є одним із засобів регулювання економіки, який часто виступає «санітаром» останньої, усуваючи з обороту суб'єктів підприємницької діяльності, що діють неефективно [2, с. 26]. Важливим є належне законодавче врегулювання застосування до неплатоспроможних суб'єктів процедур банкрутства. Забезпечення ефективного нормативно-правового регулювання відносин в даній сфері є важливою складовою законодавчого забезпечення економічної політики та функціонування економічної системи держави [3]. При цьому велике значення має не лише якість нормативно-правової бази, що регулює господарські правовідносини, а й наявність дієвої системи судів, які б оперативно вирішували спори, що виникають у процесі господарської діяльності [4, с. 2].

Інститут банкрутства у цілому вперше було урегульовано законодавчим актом незалежної України у 1992 році. Верховна Рада України законотворчо визначила поняття банкрутства ще у редакції Закону України «Про банкрутство» від

14 травня 1992 року [5, с. 107]. Ст. 2 Закону України «Про банкрутство» тоді передбачала, що суб'єктами банкрутства, які підпадають під дію цього Закону, можуть бути юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, неспроможні своєчасно виконати свої зобов'язання перед кредиторами або перед бюджетом.

У науковій літературі справедливо зазначається, що розвиток інституту банкрутства за останні десятиліття трансформувалася в бік розширення суб'єктів процедур банкрутства та посилення їх правової регламентації, доповнення прав та обов'язків кредиторів і боржника [6, с. 100].

Так, 30 червня 1999 року почала діяти нова редакція згаданого Закону, який тепер став іменуватися «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про банкрутство) і вперше поширив свою дію не лише на юридичних осіб, але і на фізичних осіб-підприємців. Ініціювати таку справу міг як боржник, так і кредитор. До заяви громадянина-підприємця про порушення справи про банкрутство міг бути доданий план погашення його боргів. За відсутності заперечень кредиторів арбітражний суд міг затвердити план погашення боргів, що було підставою для зупинення провадження у справі про банкрутство на строк не більше трьох місяців.

Ст. 48 редакції Закону 1999 року врегульовувала особливості розгляду арбітражним судом справи про банкрутство громадянина-підприємця. Ліквідаційна процедура громадянина-підприємця здійснювалася судом за допомогою державного виконавця або арбітражного керуючого [7, с. 469]. Разом з тим, як відзначається у науковій літературі, указаний Закон мав низку недоліків, які частково були усунуті шляхом унесення до нього змін. У Законі 1999 року відсутні обмеження для керуючого санацією й ліквідатора в частині самостійного розпорядження майном. Під час ліквідаційної процедури ліквідатор здійснює свою діяльність без плану та самостійно розпоряджається отриманими від продажу грошима [8, с. 9].

22 грудня 2011 року було прийнято нову редакцію Закону про банкрутство, яка набрала чинності 19 січня 2013 року. Відповідно до положень Закону в редакції 2013 року фізична особа-підприємець була боржником лише за зобов'язаннями, які виникли у неї у зв'язку зі здійсненням підприємницької діяльності [9, с. 75]. На практиці застосування процедур банкрутства до фізичних осіб-підприємців виявлялося недостатньо ефективним, чимало проблем виникало під час розмежування зобов'язань боржника, які пов'язані з здійсненням підприємницької діяльності, та які не пов'язані із здійсненням такої.

Наступним, ключовим етапом реформування законодавства України про банкрутство стало прийняття 18 жовтня 2018 року Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ), який передбачив чимало новел у правовому регулюванні банкрутства. Однією з основних таких новел стало запровадження в Україні інституту так званих споживчих банкрутств, що було довгоочікуваною подією у колі науковців і практиків [10, с. 89]. Особливістю цієї процедури є те, що провадження у справі про неплатоспроможність боржника-фізичної особи або фізичної особи-підприємця може бути відкрите лише за заявою боржника і розглядатиметься за місцезнаходженням боржника [11]. Як вказує з цього приводу Р. Поляков, це

свого роду революційне рішення – допустити в процедуру банкрутства як боржника фізичну особу, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності. Таке може собі дозволити тільки економічно високорозвинена держава, оскільки підсумком ліквідації, а за КУзПБ – процедури погашення боргів громадян, є не тільки реалізація їхнього майна, а й списання боргу [12, с. 95].

Норми, які регулюють банкрутство фізичних осіб незалежно від наявності у них статусу суб'єкта підприємницької діяльності, почали діяти з жовтня 2019 року, проте вже на початку 2020 року світ сколихнула пандемія COVID-19, яка безумовно вплинула на судовий розгляд всіх справ, у тому числі справ про банкрутство. Крім того, із початком дії інституту банкрутства фізичних осіб не сталося того буму на відкриття справ про неплатоспроможність фізичних осіб, який очікувався, що було обумовлено не лише дією пандемії, але і дороговизною процедури.

Так, подаючи заяву про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи боржник повинен авансувати винагороду арбітражного керуючого за три місяці роботи останнього. Розмір основної грошової винагороди арбітражного керуючого за виконання ним повноважень керуючого реструктуризацією становить 5 (п'ять) розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб за кожен місяць виконання арбітражним керуючим повноважень (тобто, на 2020-й рік розмір авансування становив 31 530 грн.). Судовий збір за подання даної заяви не передбачено Кодексом. Однак відомі прецеденти, коли суди залишали без руху заяви фізичних осіб у разі неподання доказів сплати судового збору за звернення із заявою про відкриття провадження у справі у встановленому законом порядку та розмірі [13].

З 17 жовтня 2020 року та на період дії карантину в процедурі банкрутства були запроваджені зміни, які, серед іншого, передбачали, що до дня початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи суд призначатиме арбітражним керуючим ту особу, кандидатура якої була запропонована ініціуючим кредитором/боржником під час звернення до суду з заявою про порушення провадження у справі про банкрутство. Не зважаючи на те, що такі зміни дещо спростили боржнику підготовку до процедури неплатоспроможності, оскільки дозволили наперед обирати арбітражного керуючого для виконання повноважень керуючого реструктуризацією. Проте необхідність сплати авансування винагороди арбітражного керуючого все ще залишалася, що часто ставало перешкодою для боржників, які хотіли скористатися даною процедурою.

Запровадження у 2022 році в Україні воєнного стану ще більше погіршило становище неплатоспроможних громадян, у зв'язку з чим законодавець остаточно спростив доступ до процедур банкрутства для боржників, прийнявши у 2023 році зміни до КУзПБ, якими на час дії воєнного стану встановлено можливість відкриття провадження у справі про банкрутство боржника без здійснення авансування винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду. Таким чином, на сучасному етапі доступ для фізичних осіб до процедур банкрутства є максимально спрощеним, що дозволяє неплатоспроможним громадянам, які опинилися у скрутному матеріальному становищі, звільнитися від боргів. Разом з тим, у такому випадку частково постає питання про захищеність права арбітражного

керуючого на оплату своєї праці, адже укладення угоди про розстрочення сплати винагороди арбітражного керуючого ще не гарантує реального виконання такої угоди боржником у майбутньому. А. Бутирський та Л. Ніколенко зазначають, що арбітражний керуючий повинен мати змогу обирати, в якій саме справі про банкрутство брати участь, а від якої відмовитись, який розмір винагороди він має отримати тощо [14, с. 31]. А якщо, наприклад, провадження у справі про неплатоспроможність буде відкрито з урахуванням угоди про розстрочення сплати винагороди арбітражного керуючого, а у майбутньому такий арбітражний керуючий у справі буде замінений, то новому арбітражному керуючому доведеться працювати на умовах укладеної раніше з попереднім арбітражним керуючим угоди.

Висновки. Отже, законодавство України про банкрутство протягом періоду незалежності України розвивалося шляхом розширення кола суб'єктів, до яких можуть бути застосовані процедури банкрутства. Редакція Закону про банкрутство 1999 року вперше передбачила можливість застосування процедур банкрутства до фізичних осіб, проте лише щодо тих, хто зареєстрований як суб'єкт підприємницької діяльності. КУЗПБ вперше передбачив можливість визнання банкрутом будь-якої фізичної особи, незалежно від наявності у неї статусу підприємця, проте і за часи дії даного нормативно-правового акту до нього вносилися суттєві зміни, які обумовлені необхідністю спрощення доступу до процедур банкрутства фізичних осіб – спочатку у зв'язку з дією пандемії COVID-19, потім у зв'язку з дією воєнного стану.

Література

1. Булижин І. В. Історичний розвиток неплатоспроможності та банкрутства: компаративний аналіз світового й українського досвіду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2015. № 17. Т. 2. С. 55–58.
2. Бутирський А. А. Значення інституту банкрутства для економічних відносин в Україні. *Матеріали круглого столу «Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова»* (8 лютого 2019 р., м. Київ). 2019. С. 23–27.
3. Минчинська І. В. Оцінка ефективності законодавства про банкрутство в Україні: економіко-правовий аспект. *Ефективна економіка*. 2020. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8267> (дата звернення: 12.12.2023).
4. Butyrsky A. A., Nikolenko L. N., Ivanyuta N. V., Butyrskaya I. A., Kabenok Y. V. Economic Disputes Resolving Models by Courts in the Post-Soviet Countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. No. 24 (2). P. 1–9.
5. Суббот А. І., Суббот А. А. Розвиток та сучасність поняття банкрутства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 5 (151). С. 102–109.
6. Орловська Ю. В., Ількова Н. В. Розвиток інституту банкрутства в Україні. *Економічний простір*. 2019. № 152. С. 93–103.
7. Поляков Б. М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Ін Юре, 2011. 560 с.
8. Богатир В. К. Історико-правова характеристика становлення ліквідаційної процедури як окремої судової процедури в справах про банкрутство. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 1. С. 6–12.
9. Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21). Херсон: Видавництво «ТДС», 2013. 304 с.
10. Бутирська І. А. Банкрутство фізичних осіб: проблеми теорії та практики. *Економіка та право*. 2021. № 1. С. 89–95.

11. Караваєв І. Банкрутство фізичної особи — новий тренд, що набирає обертів. *Юридична газета online*. 14 квітня 2020. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/bankrutstvo-fizichnoyi-osobi-noviy-trend-shcho-nabirae-obertiv.html> (дата звернення: 12.12.2023).
12. Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ, Юрид. вид-во «Право України», 2023. 472 с.
13. Бондарчук О. Банкрутство фізичної особи через карантин: як позбавитися боргів. *Ligazakon*. 08 травня 2020. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/195155_bankrutstvo-fzichno-osobi-cherez-karantin-yak-pozbavitisy-a-borgv (дата звернення: 12.12.2023).
14. Бутирський А. А., Ніколенко Л. М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32.

Анотація

Дутка В. В. Історичний розвиток інституту неплатоспроможності (банкрутства) фізичних осіб в незалежній Україні. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню історичного розвитку правового регулювання інституту неплатоспроможності (банкрутства) фізичних осіб в незалежній Україні.

З моменту проголошення незалежності України законодавство про банкрутство неодноразово реформувалося, у тому числі змінювалося і правове регулювання банкрутства фізичних осіб. Дослідження та аналіз історії розвитку правового регулювання банкрутства фізичних осіб у часи незалежної України є корисним як для виявлення тенденцій такого розвитку, так і для прогнозування майбутніх змін, яких можна очікувати від законодавця.

Метою статті є розкриття основних етапів розвитку законодавства України про банкрутство у частині особливостей регулювання інституту неплатоспроможності фізичних осіб.

Автором наголошено, що законодавство України про банкрутство протягом періоду незалежності України розвивалося шляхом розширення кола суб'єктів, до яких можуть бути застосовані процедури банкрутства. Редакція Закону про банкрутство 1999 року вперше передбачила можливість застосування процедур банкрутства до фізичних осіб, проте лише щодо тих, хто зареєстрований як суб'єкт підприємницької діяльності. КУзПБ вперше передбачив можливість визнання банкрутом будь-якої фізичної особи, незалежно від наявності у неї статусу підприємця, проте і за часи дії даного нормативно-правового акту до нього вносилися суттєві зміни, які обумовлені необхідністю спрощення доступу до процедур банкрутства фізичних осіб – спочатку у зв'язку з дією пандемії COVID-19, потім у зв'язку з дією воєнного стану. Так, з 17 жовтня 2020 року та на період дії карантину в процедурі банкрутства були запроваджені зміни, які, серед іншого, передбачали, що до дня початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи суд призначатиме арбітражним керуючим ту особу, кандидатура якої була запропонована ініціюючим кредитором/боржником під час звернення до суду з заявою про порушення провадження у справі про банкрутство. А у 2023 році до законодавства про банкрутство були внесені зміни, якими на час дії воєнного стану встановлено можливість відкриття провадження у справі про банкрутство боржника без здійснення авансування винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, споживче банкрутство, Кодекс України з процедур банкрутства, арбітражний керуючий.

Summary

Dutka V. V. Historical development of the institution of insolvency (bankruptcy) of natural persons in independent Ukraine. – Article.

The article is devoted to the study of the historical development of the legal regulation of the institution of insolvency (bankruptcy) of natural persons in independent Ukraine.

Since the declaration of Ukraine's independence, the bankruptcy legislation has been repeatedly reformed, including the legal regulation of bankruptcy of natural persons. Research and analysis of the history of the development of the legal regulation of bankruptcy of individuals during the time of independent Ukraine is useful both for identifying trends in such development and for predicting future changes that can be expected from the legislator.

The purpose of the article is to reveal the main stages of the development of the legislation of Ukraine on bankruptcy in terms of the peculiarities of the regulation of the institute of insolvency of individuals.

The author emphasized that Ukrainian legislation on bankruptcy during the period of Ukraine's independence developed by expanding the range of entities to which bankruptcy procedures can be

applied. The revision of the Bankruptcy Law of 1999 provided for the first time the possibility of applying bankruptcy procedures to natural persons, but only to those who are registered as a business entity. For the first time, the Code of Ukraine on bankruptcy procedures provided for the possibility of declaring any natural person bankrupt, regardless of whether he has the status of an entrepreneur, but even during the period of validity of this regulatory legal act, significant changes were made to it, which are due to the need to simplify access to bankruptcy procedures for natural persons – initially in connection with the effect of the COVID-19 pandemic, then in connection with the effect of martial law. Thus, from October 17, 2020 and for the period of the quarantine, changes were introduced in the bankruptcy procedure, which, among other things, provided that, until the date of the start of operation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System, the court will appoint as the arbitration administrator the person whose candidacy was proposed by the initiating creditor /by the debtor when applying to the court with an application to initiate bankruptcy proceedings. And in 2023, amendments were made to the bankruptcy legislation, which, during the martial law, established the possibility of opening proceedings in the case of the debtor's bankruptcy without making an advance payment to the arbitration administrator to the court's deposit account.

Key words: bankruptcy, insolvency, consumer bankruptcy, Code of Ukraine on bankruptcy procedures, arbitration administrator.

УДК 341.171

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.7>

А. А. Жибак

ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДНОСТІ GATEKEEPERS ЗАКОНУ ПРО ЦИФРОВІ РИНКИ (DMA) ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ КОРИСТУВАЧІВ ПОСЛУГ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ

Вступ. Протягом останніх двох десятиліть спостерігається рух ЄС у напрямку правового регулювання цифрових послуг – від простих веб-сайтів до послуг інтернет-інфраструктури та онлайн-платформ. Визнання потреби не тільки в існуванні онлайн-платформ, але й в ефективній їх діяльності, посилює актуальність правового регулювання цього особливого інструменту цифрової економіки. Прийняття регуляторних рішень урядами окремих держав ЄС приводило до фрагментації внутрішнього ринку та ризику збільшення витрат на відповідність законодавству через різні набори національних регуляторних вимог. Для протидії недобросовісній практиці gatekeepers потрібні були єдині ефективні регуляторні гарантії на всій території ЄС.

Одним із елементів системи правового регулювання цифрової економіки став Закон про цифрові ринки (Digital Markets Act – DMA), схвалений Європейським парламентом та Радою ЄС 14.09.2022 (набув чинності 02.05.2023). Він встановлює гармонізовані правила ЄС, спрямовані на регулювання поведінки онлайн-платформ, що діють як gatekeepers.

Схваленню DMA передували відповідні консультації Європейської комісії із зацікавленими учасниками ринку, результати яких показали з однієї сторони неоднозначну реакцію великих онлайн-платформ, з іншої – рішучу підтримку громадянським суспільством запровадження нового інструменту gatekeepers та гарантій поваги до автономії та вибору споживачів. Встановлюючи для gatekeepers позитивні та негативні зобов'язання, DMA має на меті усунення слабкої конкуренції та нечесної практики на цифрових ринках, а Європейська комісія переконана, що у gatekeepers залишиться достатньо можливостей для інноваційної діяльності та пропозиції нових послуг. Разом з цим, DMA наділяє користувачів послуг gatekeepers правами, захист яких та ефективний вплив на ринок залежить від належної реалізації gatekeepers своїх зобов'язань.

Мета. Визначити принципи відповідності gatekeepers DMA щодо забезпечення конкуренції на цифрових ринках та захисту прав бізнес-користувачів та споживачів.

Виклад основного матеріалу. Домінування gatekeepers на ринках стало новою концепцією у законодавстві ЄС, що зумовило необхідність прийняття DMA з метою підвищення конкурентоспроможності європейських цифрових ринків.

В контексті DMA gatekeeper означає підприємство, використовуючи основну послугу якого бізнес-користувачі, яких повинно налічуватись не менше 10 тис протягом року, мають можливість охопити своїх споживачів, кількість яких – щонай-

менше 45 млн протягом місяця. Разом з цим, gatekeeper повинен мати значний вплив на внутрішній ринок ЄС – річний оборот дорівнює або перевищував 7,5 млрд євро в кожному з останніх трьох фінансових років або його середня ринкова капіталізація чи ринкова вартість становили щонайменше 75 млрд євро в останньому фінансовому році і однакова послуга основної платформи надається принаймні в трьох державах-членах ЄС [9].

Проблеми, які зумовили активізацію регуляторних ініціатив на ринку онлайн-платформ щодо їхньої діяльності як gatekeepers, були виявлені у результаті проведених досліджень компетентними державними органами та міжнародними організаціями:

- великі онлайн-платформи, які відіграють роль gatekeepers, контролюють доступ на ринки, визначають переможців, отримують непомірні гонорари, нав'язують жорсткі умови контракту, отримують конфіденційну інформацію від фізичних та юридичних осіб;

- онлайн-платформи використовують позиції gatekeeper для збереження своєї ринкової влади та посилення свого домінування, що може привести до встановлення «приватних» правил на ринку, зменшення інновацій, обмеження споживачів у виборі та погіршення конфіденційності;

- економічні особливості цифрових ринків (мережевий ефект, зворотній зв'язок, ефекти конгломерату та ін.) приводять до неможливості природного змагального процесу для досягнення конкурентних результатів [7, с. 9-10].

В ситуації, яка склалася з діяльністю gatekeepers, Генеральний прокурор США назвав їх домінування на ринках світу «найактуальнішою конкурентною проблемою сучасного покоління в той час, коли багато інструментів попередніх поколінь для оцінки та вирішення проблеми влади gatekeepers застаріли» [2].

Після набрання чинності DMA, Європейська комісія отримала повідомлення від компаній – потенційних gatekeepers, а згодом вперше призначила шість gatekeepers: Alphabet, Amazon, Apple, ByteDance, Meta, Microsoft. Ці компанії протягом наступних шести місяців зобов'язані підтвердити відповідність об'єктивним критеріям, які закріплені DMA, для кваліфікації великої онлайн-платформи як gatekeeper [6]. У своїх звітах gatekeepers повинні довести до відома Європейської комісії інформацію про вжиття заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав бізнес-користувачів та споживачів, які повинні мати можливість прямого доступу до послуг за справедливими цінами, серед великої кількості послуг обирати більш якісні, змінювати постачальника послуг тощо. Тому вбачається за доцільне, щоб звіти gatekeepers ґрунтувалися на певних принципах відповідності, проте їх DMA не закріплює.

Обов'язки gatekeepers містяться у статтях 5, 6, 7 DMA [9] та стосуються комплаєнсу щодо: роботи зданими; паритету цін на послуги; доступу до послуг; прозорості онлайн-реклами; інсталяції та налаштування програмного забезпечення; антиконкурентної переваги власних послуг; сумісності апаратних та програмних функцій. Відрізняючись від традиційного конкурентного законодавства, DMA закріплює перехід від антимонопольного втручання ex post до регулювання ex ante (хоча регулювання ex post в DMA також передбачене).

Варто відзначити, що на доктринальному рівні обґрунтовано переваги та недоліки кожного із підходів до забезпечення дотримання антимонопольного законодавства. У той же час в науковій літературі зверталася увага на посиленні останнім часом значення переходу від переважно регулювання *ex post* до регулювання *ex ante*, тобто посиленні попереднього впливу держави на ринкову поведінку суб'єктів господарювання, які лише мають намір або починають здійснювати антиконкурентні дії [1, с. 24]. Обов'язки *ex ante* відповідно до DMA застосовуються без будь-яких подальших розслідувань з боку Європейської комісії і не вимагається доказування ні з боку регулятора, ні з боку онлайн-платформи [11, с. 10].

Разом з тим, фахівці у сфері антимонопольного законодавства та конкуренції звертають увагу на деякі потенційні негативні наслідки впровадження регулювання *ex ante*:

1. «Брюссельський ефект», яким називають регуляторний вплив ЄС на глобальний ринок поза межами своєї юрисдикції, спонукає транснаціональні компанії діяти за межами Європи відповідно до правил ЄС, керуючись певними бізнес-стимулами. Для gatekeepers «брюссельський ефект» може зменшити різноманітність цифрових послуг, доступних в інших юрисдикціях в усьому світі.

2. Надмірний регуляторний тягар. Регулювання *ex ante* спрямоване на запобігання неконкурентній поведінці, проте деякі обов'язки можуть накладати додаткові обтяження на компанії, наприклад, обов'язок укладати угоди з конкурентами.

3. Важко прогнозовані наслідки реалізації вимог DMA для цифрових ринків. Як показує практика, ринкам цифрових платформ властивий швидкий і непередбачуваний розвиток, що ускладнює його прогнозування. Надмірне регулювання і широке трактування забороняючих норм може приводити до виникнення проблем у нових конкурентів, які швидко розвиваються, а не у відомих компаній, внаслідок чого втрати будуть нести споживачі [8, с. 18-20].

Додатково слід зазначити, що DMA не позбавлений також недоліків іншого характеру. Дослідження фахівців вказують на потенційні загрози національній та громадській безпеці, які містяться в приписах DMA. Йдеться про доступ до даних, отримати який та використати конфіденційну інформацію в своїх інтересах можуть злочинні організації чи уряди авторитарних держав [3, с. 9-15].

Згідно правил, встановлених DMA, прийняття gatekeepers рішення щодо того, як вони будуть виконувати свої обов'язки та подання звіту до Європейської комісії дає можливість здійснення регулятором попереднього впливу на діяльність цих онлайн-платформ. Разом з цим, приймаючи таке рішення, gatekeepers не обмежені у заходах досягнення ефективної відповідності, оскільки DMA не вказує їм, як саме це робити.

Європейська комісія опублікувала шаблон звіту, який gatekeepers повинні подавати та періодично оновлювати відповідно до ст. 11 DMA [10]. Щодо кожної основної послуги платформи, а також щодо кожного зобов'язання, встановленого в ст.ст. 5-7 DMA, gatekeeper повинен у звіті надати відповідну інформацію – вичерпне пояснення того, як він дотримується того чи іншого зобов'язання, включаючи будь-які докази цього та внутрішні документи; детальний опис будь-яких заходів, які забезпечують таку відповідність, із зазначенням, чи такі заходи вже

були запроваджені до призначення, чи вони були впроваджені після призначення gatekeeper; оцінку gatekeeper виконання зобов'язання, включаючи проведення зовнішнього або внутрішнього аудиту; перелік та стислий виклад будь-яких відгуків чи скарг бізнес-користувачів та споживачів щодо дотримання gatekeeper зобов'язань; список п'ятнадцяти найкращих бізнес-користувачів основної платформи gatekeeper за останній рік; за наявності підстав – пояснити, яке із зобов'язань, що стосується основної платформи, за своєю природою не може бути виконане тощо. Шаблон звіту Європейською комісією періодично буде оновлюватися.

Як було зазначено вище, DMA не містить принципів відповідності, закріплюючи при цьому перелік обов'язків, серед яких – обов'язок забезпечити та продемонструвати дотримання зобов'язань (ч. 1 ст. 8 DMA) [1]. В науковій літературі на це уже зверталася увага і, зокрема, було запропоновано п'ять принципів відповідності, які б стали економічно ефективним стандартом для gatekeepers та основою для моніторингу відповідності Європейською комісією:

1. Доступність. Забезпечення доступу до даних та послуг – бізнес-користувачі повинні мати можливість комунікувати із споживачами, укласти з ними договори; споживачам gatekeeper повинен дозволити доступ до контенту через основні послуги платформи; рекламодавці повинні мати доступ до даних, необхідних для оцінки ефективності основних сервісів основної платформи; споживачі повинні мати можливість перенесення даних, а бізнес-користувачі – доступ до даних споживачів, які дали на це згоду; gatekeeper повинен забезпечити належне функціонування міжособистісного зв'язку (чч.4, 5 ст. 5; чч. 7, 8, 9, 10, 11 ст. 6; ст.7 DMA).

2. Справедливість умов. Забезпечення недискримінаційних пропозицій –gatekeeper не повинен перешкоджати бізнес-користувачам пропонувати ті самі продукти чи послуги споживачам через сторонні онлайн-сервіси, а також перешкоджати або обмежувати їх у праві на оскарження до компетентних органів дій gatekeeper; gatekeeper не повинен використовувати, конкуруючи з бізнес-користувачами, будь-які дані, які генеруються або надаються цими бізнес-користувачами; gatekeeper повинен застосовувати прозорі, справедливі та недискримінаційні умови до рейтингу власних товарів та послуг чи аналогічних товарів та послуг третьої сторони, а також умови доступу бізнес-користувачів до своїх магазинів програмних додатків, пошукових систем та служб соціальних мереж в Інтернеті; gatekeeper зобов'язаний пропонувати прості умови припинення договору з надання послуг (ч.ч. 3, 6 ст. 5; чч. 2, 5, 12, 13 ст. 6 DMA).

3. Інформування. Надання інформації для користувачів, яка дозволить їм робити осмислений вибір – gatekeeper не має права обробляти з метою надання послуг онлайн-реклами персональні дані споживачів, які користуються послугами третіх сторін; для gatekeeper заборонено об'єднувати персональні дані з відповідної служби основної платформи з персональними даними сторонніх сервісів; gatekeeper не може перехресно використовувати персональні дані з відповідної служби основної платформи в інших послугах, що надає gatekeeper; gatekeeper повинен виконувати обов'язки з надання інформації щодо розміщення реклами (чч. 2, 9, 10 ст. 5 DMA).

4. Вибір. Надання користувачам можливості обирати послуги – користувачі повинні бути вільними у користуванні технічними послугами, які пропонує основна платформа, а також у виборі інших основних послуг платформи; споживачі повинні мати можливість видаляти будь-які програмні додатки в операційній системі gatekeeper, змінювати налаштування за замовчуванням; gatekeeper повинен дозволяти встановлення та використання сторонніх програмних додатків та забезпечувати постачальникам апаратного забезпечення ефективну сумісність з апаратними та програмними функціями, що надає основна платформа (чч. 7, 8 ст. 5; чч. 3, 4, ст. 6 DMA).

5. Гнучкість. Забезпечення можливості для користувачів безперешкодного переключення між сервісами – gatekeeper не повинен обмежувати технічно або іншим чином здатність споживачів перемикатися між різними програмними додатками та послугами, доступ до яких здійснюється за допомогою основних служб платформи, підписуватися на них (ч. 6 ст. 6 DMA) [4, с. 4-5].

Практика показує, що існують певні протиріччя у відповідності надання послуг онлайн-платформами вимогам DMA щодо захисту прав користувачів. Наприклад, компанія Meta у 2023 році заявила, що заявила, що пропонуватиме платну версію своїх флагманських продуктів Facebook та Instagram без реклами користувачам, які не погоджуються на використання їхніх даних. Безкоштовна версія цих сервісів із підтримкою реклами залишатиметься доступною, якщо користувачі даватимуть згоду. Пропозиція «плати або погоджуйся» може вплинути на динаміку конкуренції на ринках платформ, а у користувачів буде три варіанти: 1) заплатити за версію без реклами, якщо вони не хочуть давати згоду; 2) використовувати безкоштовну версію з рекламою, якщо вони погоджуються; 3) знайти конкуруючого постачальника, якщо вони не бажають платити або давати згоду. Пропозицію «плати або погоджуйся» відносять до так званої «сірої зони», оскільки Європейська комісія та національні регулятори мають різні точки зору щодо її законності, проте все ж повинні прийняти рішення – чи є можливість платити за версію Meta без реклами або використовувати конкуруючі сервіси достатньою альтернативою, якщо користувачі не хочуть давати згоди. Якщо відповідь негативна – безкоштовна версія з підтримкою реклами не буде законною згідно DMA, оскільки згода є єдиним вибором для тих, хто хоче отримати доступ до безкоштовної версії з рекламою. Таким чином, якщо Meta хоче зберегти свою безкоштовну версію з підтримкою реклами, їй доведеться забезпечити, щоб версія з підтримкою реклами надавала вибір між прийняттям і відхиленням згоди – «прийняти або відхилити», на відміну від пропозиції «плати або погоджуйся» [5, с. 2-4].

Законодавче закріплення принципів відповідності, як незаперечних вимог до gatekeepers, забезпечило б гармонійне поєднання інтересів учасників цифрового ринку та визначили б шляхи вдосконалення правового регулювання цифрового сектору.

Висновки. Дослідження показало, що без встановлення ефективних правил забезпечення конкурентоспроможності та справедливості для ринку цифрового сектору загалом, а також для бізнес-користувачів та споживачів послуг основної платформи, що надаються gatekeepers зокрема, значний вплив останніх на ринок

може приводити до негативних наслідків. З метою забезпечення конкурентного та справедливого цифрового ринку був прийнятий DMA, який, доповнюючи конкурентне законодавство ЄС, став одним із перших інструментів для комплексного регулювання ринкової влади gatekeepers.

Аналіз зобов'язань, які закріплює DMA, дає можливість сформулювати принципи відповідності gatekeepers: доступність, справедливість умов, інформування, вибір, гнучкість. Очевидно, що цей перелік принципів не є вичерпним і може бути розширений. Важливим є те, що, оскільки основою DMA є обов'язки gatekeepers, виконання яких тісно пов'язане із захистом прав користувачів, визначення принципів відповідності дозволить регулятору оцінити, наскільки gatekeepers ефективно дотримуються своїх зобов'язань і як це може впливати на конкуренцію на цифрових ринках. Тому вбачається за доцільне включити принципи відповідності до шаблону звіту, який розробила Європейська комісія для gatekeepers.

Дослідження фахівців переконливо свідчить також про важливість і необхідність усунення недоліків окремих положень DMA, зокрема, щодо регулювання ex ante та доступу до даних користувачів. Очевидно, що вони будуть поступово виправлені в ході правозастосовної практики, проте на даний момент залишаються обґрунтовані побоювання учасників ринку щодо посилення державного регулювання в усьому світі, що у свою чергу може перешкоджати майбутньому технологічному прогресу в цифровому секторі.

Література

1. Лагутін В. Конкурентна політика держави: механізм реалізації. *Вісник КНТЕУ*. 2016. № 4. С. 22-37.
2. Assistant Attorney General Jonathan Kanter Delivers Opening Remarks at the Second Annual Spring Enforcers Summit. March 27, 2023. URL: <http://surl.li/qzqfr>
3. Lundqvist B. Reining in the Gatekeepers and Opening the Door to Security Risks. Injecting Security into European Tech Policy, February 23, 2023. URL: <http://surl.li/qzqfw>
4. Carugati C. Compliance principles for the Digital Markets Act. Policy Brief 21/2023, Bruegel. URL: <http://surl.li/qzqgb>
5. Carugati C. The “pay-or-consent” challenge for platform regulators. Bruegel analysis 32/2023 / 06 November 2023. URL: <http://surl.li/qzqgh>
6. Digital Markets Act: Commission designates six gatekeepers. URL: <http://surl.li/lbazy>
7. Ex Ante Regulation and Competition in Digital Markets. OECD 2021. URL: <http://surl.li/qzqgk>
8. Ex ante regulations. Competition Policy International. April 2023. URL: <http://surl.li/qzqgo>
9. REGULATION (EU) 2022/1925 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: <http://surl.li/qzqgp>
10. TEMPLATE FORM FOR REPORTING PURSUANT TO ARTICLE 11 OF REGULATION (EU) 2022/1925 (Digital Markets Act) (Compliance Report). URL: <http://surl.li/ralkd>
11. The EU Digital Markets Act. A Report from a Panel of Economic Experts. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. URL: <http://surl.li/qzqgq>

Анотація

Жибак А. А. Принципи відповідності gatekeepers Закону про цифрові ринки (DMA) як гарантія забезпечення прав користувачів послуг онлайн-платформ. — Стаття.

У статті досліджено особливості встановлення відповідності gatekeepers обов'язкам, які покладені на них Законом про цифрові ринки (DMA), прийнятим Європейським парламентом та Радою ЄС, як

гарантію забезпечення прав бізнес-користувачів та споживачів послуг онлайн-платформ та обґрунтовано необхідність визначення принципів відповідності.

Враховуючи домінування великих онлайн-платформ на ринках, встановлено проблеми, що зумовили активізацію регуляторних ініціатив щодо їхньої діяльності як gatekeepers, ринкова влада яких може привести до неможливості природного змагального процесу для досягнення конкурентних результатів, зменшення інновацій, обмеження споживачів у виборі та погіршення конфіденційності. Без встановлення ефективних правил забезпечення конкурентоспроможності та справедливості для ринку цифрового сектору загалом, а також для бізнес-користувачів та споживачів послуг основної платформи, що надаються gatekeepers зокрема, значний вплив останніх на ринок може приводити до негативних наслідків.

Проаналізовано положення DMA, які містять обов'язки gatekeepers та визначено принципи відповідності gatekeepers своїм обов'язкам, законодавче закріплення яких забезпечило б гармонійне поєднання інтересів учасників цифрового ринку. У своїх звітах gatekeepers повинні довести до відома Європейської комісії інформацію про вжиття заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав бізнес-користувачів та споживачів, які повинні мати можливість прямого доступу до послуг за справедливими цінами, серед великої кількості послуг обирати більш якісні, змінювати постачальника послуг тощо. Тому вбачається за доцільне, щоб звіти gatekeepers ґрунтувалися на певних принципах відповідності, проте їх DMA не закріплює. Також вказано на недоліки регулювання ex ante, які відповідно до DMA застосовуються без будь-яких подальших розслідувань з боку регулятора і не вимагається доказування ні з його боку, ні з боку онлайн-платформи.

У висновках запропоновано приймати рішення про відповідність gatekeepers DMA, застосовуючи відповідні принципи, що дозволить регулятору оцінити, наскільки gatekeepers ефективно дотримуються своїх зобов'язань і як це може впливати на конкуренцію на цифрових ринках.

Ключові слова: онлайн-платформа, цифрова економіка, цифрові послуги, gatekeepers, конкуренція, антимонопольне законодавство, Європейська комісія.

Summary

Zhybak A. A. The gatekeepers compliance principles of the Digital Markets Act (DMA) as a guarantee of ensuring the rights of users of online platform services. – Article.

The article examines the specifics of establishing the compliance of gatekeepers with the obligations imposed on them by the Digital Markets Act (DMA), adopted by the European Parliament and the Council of the EU, as a guarantee of ensuring the rights of business users and consumers of online platform services, and substantiates the need to determine the principles of compliance.

Given the dominance of large online platforms in the markets, problems have been identified that led to the activation of regulatory initiatives regarding their activities as gatekeepers, whose market power can lead to the impossibility of the natural competitive process to achieve competitive results, reduce innovation, limit consumer choice and impair privacy. Without establishing effective rules to ensure competitiveness and fairness for the digital sector market in general, as well as for business users and consumers of the main platform services provided by gatekeepers in particular, the significant influence of the latter on the market can lead to negative consequences.

The provisions of the DMA, which contain the duties of gatekeepers, were analyzed and the principles of compliance of gatekeepers with their duties were determined, the legal consolidation of which would ensure a harmonious combination of the interests of digital market participants. In their reports, gatekeepers must inform the European Commission of information on the implementation of measures aimed at ensuring the realization of the rights of business users and consumers, who must be able to directly access services at fair prices, choose better quality services among a large number of services, change service providers, etc. Therefore, it is considered appropriate that the gatekeepers' reports are based on certain compliance principles, but they are not fixed by the DMA. It also points to the shortcomings of ex ante regulation, which, according to the DMA, are applied without any further investigation by the regulator and no proof is required either from the regulator or from the online platform.

The conclusions suggested that decisions on the compliance of DMA gatekeepers should be made by applying the relevant principles, which would allow the regulator to assess how effectively gatekeepers comply with their obligations and how this may affect competition in digital markets.

Key words: online platform, digital economy, digital services, gatekeepers, competition, antimonopoly legislation, European Commission.

УДК 347.465

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.8>*М. В. Колеснікова, А. О. Лимонько*

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СУДОВОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Формування та розвиток судового адміністративного процесуального права як підгалузі адміністративного процесуального права є результатом об'єктивних процесів, зумовлених двома основними чинниками. По-перше, це пов'язано із судовим реформуванням, що призводить до підвищення ролі та значення адміністративної юстиції в судовому захисті прав людини у відносинах з органами публічної влади. По-друге, цей процес обумовлений розвитком науково-практичної парадигми сучасного конституціоналізму, що визнає людину в центрі уваги та визначає тенденцію гуманізації в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства та держави. Окрім політико-правових підстав, які обґрунтовують виокремлення судового адміністративного процесуального права, необхідно теоретично визначити основні ознаки, що визначають юридичну специфіку цієї підгалузі. Це включає визначення предмету правового регулювання, системи джерел та принципів судового адміністративного процесуального права, а також особливостей його методів правового регулювання [1].

Мета статті полягає в обґрунтуванні та визначенні ключових аспектів теоретико-правової концепції судового адміністративного процесуального права. Основним завданням статті є надання характеристики основним критеріям, за якими можна виокремити цю галузь права, включаючи його предмет, систему джерел, принципи та методи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені вивчали, в основному, загальні питання запровадження адміністративної юстиції, проблеми визначення сутності адміністративного процесу: В.Б. Авер'янов, Е.Ф. Демський, В.М. Бевзенко, Р.В. Миронюк, В.В. Решота, І.Б. Коліушко, А.Т. Комзюк та інші.

Вклад основного матеріалу. Визначаються чотири основні сфери застосування терміну «адміністративний процес». Ці сфери включають порядок розгляду справ в адміністративних судах (адміністративне судочинство), порядок виконавчої влади щодо підготовки та прийняття нормативних та індивідуальних адміністративних актів (позитивний або управлінський адміністративний процес), порядок розгляду скарг приватних осіб органами виконавчої влади (квазіюрисдикційний адміністративний процес) та порядок застосування заходів адміністративного примусу (юрисдикційний адміністративний процес). **Висновок** зазначає, що оскільки ці чотири сфери суттєво відрізняються за якісними ознаками, найбільш обґрунтованим варіантом застосування терміну «адміністративний процес» є його розповсюдження виключно на сферу адміністративної юстиції. Це пояснюється вітчизняною історією та, головне, загальносвітовою практикою [2].

Після прийняття Кодексу адміністративного судочинства України в 2005 році, це розуміння отримало «законодавчу підґрунтя». Згідно з п. 5 ч. 1 ст. 3 цього Кодексу, «адміністративним процесом» слід розуміти правові відносини, що виникають під час здійснення адміністративного судочинства. Це визначення використовується як основа для «судової» концепції розвитку адміністративного процесу та адміністративного процесуального права [3].

Існують два підходи до визначення адміністративного процесу та адміністративного процесуального права. «Вузкий» підхід обмежує їх виключно сферою адміністративного судочинства. Зокрема, за цією концепцією вони регулюють правові відносини, що виникають в процесі адміністративного судочинства. «Широкий» підхід, на відміну від цього, розглядає адміністративний процес як систему суспільних відносин між органами влади та фізичними чи юридичними особами у сфері публічних відносин. Цей підхід підтримується вченими, такими як Е.Ф. Демський, який визначає адміністративний процес як систему відносин між органами влади та особами з приводу реалізації прав і свобод громадян в сфері публічних відносин [4].

Також існує концепція «адміністративно-процедурного права», яке регулює процесуальне забезпечення реалізації прав і свобод громадян через звернення до владних органів за отриманням публічних послуг. Р.В. Миронюк підтримує широкий підхід, обґрунтовуючи необхідність розуміння адміністративного процесу в цьому контексті [5].

У юридичній літературі можна виділити принаймні два основні підходи щодо визначення адміністративного процесуального права: широкий і вузький. Проте, аналіз положень Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ) в різних редакціях свідчить на користь концепції широкого розуміння адміністративного процесуального права [6].

Згідно з пунктом 5 частини 1 статті 3 КАСУ у редакції від 6 червня 2005 року, «адміністративний процес» визначається як правовідносини, що виникають під час здійснення адміністративного судочинства. Крім того, згідно з пунктом 6 частини 1 статті 4 КАСУ у редакції від 3 жовтня 2017 року, «судовий процес» теж визначається як правовідносини, що виникають під час здійснення адміністративного судочинства [7].

Це призвело до заміни терміна «адміністративний процес» на «судовий процес», при цьому зберігаючи його сутнісне наповнення. Така зміна у вербальних конструкціях може вказувати на те, що законодавець відмовляється від визначення адміністративного процесу в вузькому розумінні.

Об'єктом судових адміністративно-процесуальних правовідносин є поведінка та дії учасників судового процесу, їх законні інтереси, а також матеріальні правовідносини, які породжують судові адміністративно-процесуальні відносини. Суб'єктами цих правовідносин є адміністративні суди, учасники справи (включаючи громадян України, іноземців, осіб без громадянства, органи державної влади, інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців), представники та інші учасники судового процесу згідно з положеннями статей 42-71 Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ).

По суті та з формально-юридичного погляду, аналіз статті 3 КАСУ вказує на те, що порядок здійснення адміністративного судочинства визначається законодавством, яке включає в себе Конституцію України, КАСУ, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, а також закони України [8].

Законодавство про адміністративне судочинство визначається як система взаємопов'язаних та взаємодіючих джерел судового адміністративно-процесуального права. Ці джерела включають міжнародні договори, на які надана згода Верховною Радою України, Кодекс адміністративного судочинства України та закони України, які містять адміністративно-процесуальні норми.

Джерелами судового адміністративно-процесуального права також є Конституція України та підзаконні нормативно-правові акти, які класифікуються як нормативно-юридичні. Крім того, до цих джерел відносять рішення Конституційного Суду України та постанови вищих судових інстанцій. Судові рішення, а також правові позиції, викладені у рішеннях Європейського суду з прав людини, можна розглядати як праксеологічні джерела, тобто судові прецеденти [9].

Важливо відзначити, що судова практика, викладена у рішеннях і постановах вищих судових інстанцій, може розглядатися як додаткове джерело адміністративного процесуального права в Україні. Також в систему джерел вводиться інноваційне поняття судового прецеденту, яке визначається через введення інституту типових справ та можливість залучення експертів з питань права до адміністративного процесу. Ці елементи сприяють розвитку правової доктрини як ще одного джерела судового адміністративно-процесуального права в Україні.

Принципи судового адміністративного процесуального права, які закріплені в Конституції України, визначають основні ідеї загального характеру. Ці принципи є концентрованим вираженням найважливіших характеристик судового адміністративного процесу, що виступає як специфічний регулятор суспільних відносин, ставлячи себе в роль критерію цінності адміністративного судочинства для суб'єктів права. Ці принципи також є імперативними вимогами, що визначають цілеспрямованість адміністративного судочинства.

Конституційно-організаційні принципи судового адміністративного процесуального права визначають організацію та діяльність органів судової влади в сфері адміністративного судочинства. Ці принципи включають основні, вихідні, керівні, нормативні положення загального характеру, які виражають демократичну сутність адміністративного судочинства. Серед конституційно-організаційних принципів, закріплених у Конституції України, можна визначити принципи, що стосуються захисту основних прав і свобод людини, конституційної законності, верховенства права, судової влади, державної мови, судоустрою, фінансування судів та інших.

Такі принципи визначаються як фундаментальні засади судового адміністративно-процесуального права, що розподіляються на конституційно-організаційні та конституційно-функціональні принципи.

Принципи судового адміністративного процесу взаємодіють та утворюють структуровану систему, де кожен принцип виконує свою функцію, одночасно зберігаючи взаємозв'язок, обумовлений спільною метою та завданнями адміністра-

тивного судочинства. Серед усіх принципів судового адміністративного процесу важливою роллю і змістовним впливом на інші принципи є принцип верховенства права [10].

Ці принципи, а також мета та завдання адміністративного судочинства, визначають вибір та застосування методів правового регулювання відповідних суспільних відносин. Зокрема, завдання забезпечення «справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин» вимагає акцентування на диспозитивних методах правового впливу, зокрема у сфері «захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.» Це ґрунтується на конституційних принципах, які визнають невідчужувані права та свободи людини та гарантують право на вільний розвиток особистості.

Для ефективного захисту прав та забезпечення належної поведінки суб'єктів владних повноважень важливе використання не лише імперативного методу, характерного для субординаційних та реординаційних відносин, але й диспозитивного методу, що базується на паритетних принципах та властивий координаційним відносинам. Принципи «рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом», «змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі» прямо визначають необхідність використання засобів диспозитивного регулювання в судовому процесі.

Висновки. Широке розуміння адміністративного процесу. Системний аналіз положень КАСУ вказує на перевагу концепції широкого розуміння адміністративного процесу. Це виявляється у заміні терміна «адміністративний процес» на «судовий процес» при залишенні змісту поняття практично незмінним. Такий підхід свідчить про відмову від визначення адміністративного процесу у вузькому сенсі. Об'єкт та суб'єкти судових адміністративно-процесуальних правовідносин. Аналіз статей КАСУ вказує на те, що об'єктом судових адміністративно-процесуальних правовідносин є поведінка, дії учасників судового процесу, їх законні інтереси, а також матеріальні правовідносини. Суб'єктами цих відносин виступають адміністративні суди та різні учасники справи від громадян і органів влади до представників інших юридичних осіб

Джерела судового адміністративного процесу. Законодавство про адміністративне судочинство визначається як система взаємопов'язаних джерел, таких як міжнародні договори, Кодекс адміністративного судочинства України, закони, що містять адміністративно-процесуальні норми. Рішення Конституційного Суду України і постанови вищих судових інстанцій також визнаються джерелами судового адміністративного процесу.

Конституційні принципи судового адміністративного процесу. Конституційні принципи цього процесу представляють собою основні ідеї, які визначають його сутнісні характеристики та встановлюють ціннісні критерії. Ці принципи поділяються на конституційно-організаційні та конституційно-функціональні, визначаючи організацію та діяльність судів у сфері адміністративного судочинства, відповідно.

Взаємодія принципів та методів судового адміністративного процесу. Принципи взаємодіють та утворюють структуровану систему, при цьому принцип верхо-

венства права виступає як основний, впливаючи на всі інші принципи. Визначені принципи впливають на обрання засобів юридичного впливу, а саме на вибір між імперативним та диспозитивним методами.

Отже, цей аналіз надає загальний огляд ключових питань, пов'язаних з адміністративним судочинством, та вказує на важливі аспекти його регулювання в Україні.

Література

1. Адміністративне право України. Т.1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / [В.В. Галуцько, В.І. Курило, С.О. Короєд, О.Ю. Дрозд, І.В. Гиренко, О.М. Єщук, І.М. Риженко, А.А. Іванишук, Р.Д. Саунін, І.М. Ямкова]; за ред. проф. В.В. Галуцька. – Херсон: Гринь Д.С., 2015. – 272 с.
2. Авер'янов В.Б. Становлення нової доктрини українського адміністративного права // *Юридичний вісник України*. – 2007. - №28. – 14-20 лип. С. 1–5.
3. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 35-36, № 37, ст.446). Редакція від 31.12.2023, підстава – 2801-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 27.02.2024).
4. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
5. Миронюк Р.В. Сучасні наукові підходи до визначення місця адміністративного процесуального права та процесу в системі адміністративного права. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 9. С. 4–19.
6. Кодекс адміністративного судочинства України. Аналіз судової практики / Вищий адміністративний суд України ; за ред. О. М. Пасенюка ; упоряд.: О. Н. Панченко, В. П. Базов. – К. : Істина, 2010. – 360 с.
7. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / Вищий адмін. суд України ; за заг. ред. І. Х. Темкіжева. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 718 с.
8. Решота В.В. Конституція України як джерело адміністративного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки. 2017. № 865. С. 316–325.
9. Корецький І., Братель С. Місце процесуальної практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 114–119.
10. Щодо характеристики верховенства права як принципу адміністративного судочинства див: Крусян А.В. Верховенство права як принцип адміністративного судочинства. *Правове життя сучасної України: у 2-х т.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2019. Т. 2. С. 14–17.

Анотація

Колеснікова М. В., Лимонько А. О. Основи теорії та практики судового адміністративного процесу в Україні. – Стаття.

У цій статті досліджуються теоретичні та практичні основи судових адміністративних процедур в Україні, зосереджуючись на ключових аспектах правової системи та процедур, що стосуються вирішення адміністративних спорів. Автор детально розглядає судовий процес у сфері адміністративного права, розглядаючи нормативну базу, засоби доказування та роль суб'єктів судового процесу. У статті також аналізуються останні зміни в законодавстві щодо судових адміністративних процедур та їх вплив на розвиток юридичної практики в Україні.

У цій статті звертається увага на еволюцію судових процедур в Україні та її вплив на правову систему країни. Автор досліджує сучасні тенденції розвитку адміністративного судочинства, зокрема зміни способів вирішення адміністративних спорів та практики застосування судами адміністративного права.

Зверніть особливу увагу на роль сторін, адвокатів, суддів та інших сторін в адміністративних справах. Автори аналізують їх взаємодію та вплив на результати справ, досліджують ефективність заходів, спрямованих на вдосконалення судочинства у цій сфері.

Остання частина статті присвячена висновкам та рекомендаціям щодо подальших кроків у розвитку процедур судового адміністрування в Україні. Автор може висловити своє бачення можливих напрямків реформування, необхідних змін у законодавстві та практиці, а також вказати на потенційні виклики, з якими може зіткнутися система судового вирішення адміністративних спорів.

Ця стаття може бути цінним джерелом інформації для юристів, студентів, юристів, суддів та інших, хто цікавиться процедурами судового адміністрування та їх розвитком в Україні.

У цій статті також можна було б звернути увагу на особливості судового контролю за діяльністю адміністративних органів, порядку оскарження їх рішень та взаємодії з судовими органами. Автор може забажати поміркувати про важливість забезпечення прав усіх сторін на справедливий суд та ефективність системи судового перегляду.

Крім того, у статті також можна проаналізувати роль прецеденту в процесі судового адміністрування та його вплив на прийняття рішень у подібних справах. Важливим аспектом є те, що міжнародний досвід і стандарти у сфері судових адміністративних процедур можуть бути висвітлені для забезпечення посилення для вдосконалення вітчизняних систем.

Ключові слова: судовий процес, адміністративне право, нормативна база, учасники процесу, засоби доказування, судова практика, законодавчі зміни, адміністративні спори, правовий захист.

Summary

Kolesnikova M. V., Lymonko A. O. Fundamentals of the theory and practice of judicial administrative process in Ukraine. – Article.

This article explores the theoretical and practical foundations of judicial administrative procedures in Ukraine, focusing on the key aspects of the legal system and procedures relating to resolving administrative disputes. The author takes a detailed look at the judicial process in the field of administrative law, examining the regulatory framework, means of proof, and the role of the parties to the judicial process. The article also analyses recent changes in the legislation on administrative court procedures and their impact on the development of legal practice in Ukraine.

This article focuses on the evolution of court procedures in Ukraine and its impact on the country's legal system. The author examines the current trends in the development of administrative proceedings, in particular, changes in the ways of resolving administrative disputes and the practice of applying administrative law by courts.

Particular attention is paid to the role of parties, lawyers, judges and other parties in administrative cases. The authors analyse their interaction and impact on the outcome of cases, and examine the effectiveness of measures aimed at improving the judicial process in this area.

The last part of the article is devoted to conclusions and recommendations for further steps in the development of judicial administration procedures in Ukraine. The author is able to express his vision of possible areas of reform, necessary changes in legislation and practice, as well as point out potential challenges that the system of judicial resolution of administrative disputes may face.

This article can be a valuable source of information for lawyers, students, lawyers, judges, and others interested in court administration procedures and their development in Ukraine.

The article could also draw attention to the peculiarities of judicial control over the activities of administrative bodies, the procedure for appealing their decisions, and interaction with the judiciary. The author may wish to reflect on the importance of ensuring the rights of all parties to a fair trial and the effectiveness of the judicial review system.

In addition, the article could also analyze the role of precedent in the process of judicial administration and its impact on decision-making in similar cases. An important aspect is that international experience and standards in the field of judicial administrative procedures can be highlighted to provide references for improving domestic systems.

Key words: judicial process, administrative law, regulatory framework, participants in the process, means of proof, judicial practice, legislative changes, administrative disputes, legal protection.

УДК 347.65/.68:347.77/.78](477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.9>

О. Є. Кухарев

ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ СПАДЩИНИ ПІСЛЯ СМЕРТІ АВТОРА: НА ПЕРЕТИНІ СПАДКОВОГО ТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Універсальний характер спадкового правонаступництва зумовлює включення до складу спадщини всіх належних спадкодавцеві прав та обов'язків, що не припинилися внаслідок його смерті, в тому числі й права на твір. У відносинах спадкування слід вирізняти об'єкти авторського права (літературні та художні твори, комп'ютерні програми тощо), і авторське право як об'єкт спадкування. Якщо йдеться про спадкування прав інтелектуальної власності, то успадковується не твір в об'єктивному вираженні, а права на нього, які, будучи об'єктами цивільного обороту, можуть переходити від автора до інших осіб. Наведене узгоджується зі змістом ст. 1218 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК), де міститься важлива методологічна засада про те, що спадщина складається із належних спадкодавцеві прав та обов'язків, а не з речей та майна.

Прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. № 2811-IX (далі за текстом – Закон) та набрання ним чинності ще більше актуалізувало питання правових наслідків смерті автора твору.

Специфіка спадкування прав та твір зумовлена особливостями правового режиму об'єктів авторського права, що не підлягають обов'язковій реєстрації, встановленням строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір, необхідністю виявлення та підтвердження складу спадщини, що відкрилася після смерті автора твору.

Стан дослідження теми. Питання, пов'язані зі спадкуванням прав на твір, традиційно перебувають у полі зору науковців і детально розроблені не лише на рівні наукових публікацій у періодичних виданнях [1], [2], [3], а й на монографічному [4], [5], [6] та дисертаційному [7] рівнях. Водночас не всі проблеми окресленої тематики можна вважати вирішеними, що вимагає ретельного наукового аналізу відповідних правовідносин. Так, невирішеними повною мірою залишаються ціла низка теоретичних і практичних питань, пов'язаних із визначенням об'єкта спадкування після смерті творця. Додатково варто вказати на складнощі спільного спадкування прав на твір кількома спадкоємцями.

Важливо врахувати, що перехід прав на твір у порядку спадкування регулюється нормами як спадкового, так і авторського права, що в окремих випадках породжує певні колізії та суперечності.

Авторське право зазвичай розглядається крізь призму здійснення та захисту майнових прав на створений автором об'єкт інтелектуальної власності. Утім, не менш важливим є оборот цих прав, що має власне розгалуження – відчуження та спадкування.

Метою даної статті є з'ясування складу спадщини, що відкрилася після смерті автора твору, а також виявлення впливу правового режиму об'єкту авторського права на універсальне спадкове правонаступництво.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спадкування прав на твір здійснюється за загальними правилами спадкування з урахуванням особливостей, що регулюються нормами авторського права. Зокрема, майнові права інтелектуальної власності на твір переходять до спадкоємців автора на час, що залишився до закінчення строку їх чинності. Згідно з ч. 2 ст. 31 Закону строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора. Застосування цього положення ускладнюється в разі, якщо спадкоємець прийняв спадщину шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а для її оформлення звертається до нотаріуса після спливу тривалого строку. Такі випадки пов'язані з тим, що видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які прийняли спадщину, ніяким строком не обмежена (підп. 4.10 п. 4 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України). Часто у спадкоємців виникають об'єктивні перешкоди в отриманні всіх документів, необхідних для видачі свідоцтва про право на спадщину (підтвердження факту родинних відносин, отримання правостановлюючих документів на спадкове майно тощо).

Під час переходу прав на твір у порядку спадкування універсальне правонаступництво зазнає суттєвого впливу, іманентно зумовленого правовим режимом об'єктів авторського права. Слід зважати, що зміст універсального спадкового правонаступництва полягає, серед іншого, в тому, що до правонаступника переходить *вся сукупність прав та обов'язків*, належних правопереднику. У цьому полягає основна ідея універсального правонаступництва.

Водночас всі права на твір поділяються на дві групи – майнові та особисті немайнові. Як наголосила в цьому аспекті Велика Палата Верховного Суду, особисті немайнові права інтелектуальної власності та майнові права інтелектуальної власності є різними за змістом і є незалежними одні від одних [8]. Тобто в цьому випадку ми маємо справу не з монолітним правом, як у речовій власності, а з дуалістичністю прав на відповідний об'єкт, що істотно впливає на процес спадкування. Крім того, в авторському праві, на відміну від права власності як речового права, існує нерозривний зв'язок між автором та його твором, заснований на факті створення цього об'єкта. І такий зв'язок є наслідком творчої праці автора твору.

В окремих випадках існує певна «розпорошеність» спеціальних прав на твір, природа яких не очевидна з позиції можливості наступництва, що додатково створює проблему визначення складу спадщини. У науковій літературі висловлюється позиція, що при спадкуванні авторських прав відбувається транслятивне правонаступництво, оскільки до спадкоємців переходять лише майнові права на об'єкт інтелектуальної власності, тож відсутня тотожність між обсягом прав правонаступника та правопередника [9, с. 75, 76].

За загальним правилом після смерті автора до складу спадщини включаються майнові права на твір. При цьому у ст. 440 ЦК та ст. 12 Закону наведений невичерпний (відкритий) їх перелік. Так, до майнових прав інтелектуальної власності

сті на твір належать: 1) право на використання твору; 2) виключне право дозволяти використання твору; 3) право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Додатково у ч. 2 ст. 32 Закону міститься застереження про те, що спадкоємці мають право оприлюднити твір, не оприлюднений за життя автора, якщо автор безпосередньо не заборонив оприлюднення такого твору. Видається, що така заборона можлива шляхом відповідного розпорядження в заповіті, а для контролю за належним забезпеченням реалізації волі автора доцільно призначити виконавця заповіту.

Дискусійним залишається питання щодо віднесення окремих прав, належних автору, до складу спадщини. Йдеться, передусім, про встановлене у ч. 3 ст. 10 Закону *право доступу*. Зокрема, автор має право вимагати від власника матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, доступ до свого твору з метою його відтворення (фотографування, виготовлення примірників твору, переробок тощо), за умови що це не порушує законні права та інтереси власника цього об'єкта.

Право доступу за своєю природою має немайновий зміст, що припиняється разом зі смертю його носія. Функціональне призначення права доступу полягає в тому, щоб саме автор як творець мав можливість фотографувати, виготовляти примірники свого твору тощо. Тож наведене право є невідчужуваним, нерозривно пов'язаним з особою носія, а тому не переходить до спадкоємців автора. Протилежне не лише суперечитиме природі права доступу, а й призведе до порушення балансу інтересів між власником матеріального об'єкта та спадкоємцями автора такого об'єкта, адже надасть можливість доступу до оригіналу твору образотворчого мистецтва не одній особі, а всім її спадкоємцям. Невипадково у ч. 3 ст. 10 Закону закріплена можливість здійснення окресленого права за умови, що це не порушує законні права та інтереси власника матеріального об'єкта.

Додатково у ст. 30 Закону України «Про архітектурну діяльність» від 20.05.1999 р. № 687-XIV встановлено *виключне право на участь* автора проекту твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у подальшій його реалізації, якщо інше не передбачено умовами договору із замовником або юридичною чи фізичною особою, де або в якій він працює, а також на внесення змін до не завершеного будівництвом чи збудованого твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у разі зміни його функціонального призначення чи реконструкції.

При цьому, як впливає із самої назви цієї статті («Майнові права на об'єкт архітектури»), відповідне право віднесено до майнових прав автора, що дозволяє зробити первинний висновок про включення його до складу спадщини. До речі, в юридичній літературі, саме зважаючи на цей аргумент, стверджується про можливість спадкування права на участь [10, с. 99].

Утім, сутність права на участь автора проекту у подальшій реалізації цього проекту та внесення змін, а також особливість його здійснення нерозривно пов'язані з особистими професійними якостями самого автора, якими його спадкоємці

переважно не володіють. Йдеться про володіння глибокими спеціальними знаннями у сфері архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва. Тобто право автора на участь має індивідуальний характер, невіддільний від особи носія, що унеможлиблює перехід цього права в порядку спадкування. Важко уявити, як саме спадкоємець буде вносити зміни до збудованого твору архітектури чи садово-паркового мистецтва в разі зміни його функціонального призначення. Напевне, саме виходячи з властивості нерозривного зв'язку з автором, таке право позначене у ст. 30 Закону України «Про архітектурну діяльність» як виняткове.

Окремо слід відзначити, що в силу ст. 445 ЦК та ч. 3 ст. 12 Закону до спадкоємців переходить *право на справедливу винагороду за використання твору*, що забезпечує реалізацію економічних інтересів авторів. Причому за спеціальним застереженням, що міститься у вказаних нормах, таке право є невідчужуваним. Більш того, в абз. 2 п. 6 ч. 1 ст. 48 Закону зазначено про нікчемність правочину, спрямованого на розпорядження майновим правом на справедливу винагороду за використання твору.

У контексті спадкових правовідносин постає питання про можливість скласти заповіт стосовно права на винагороду за використання твору з урахуванням положення абз. 2 п. 6 ч. 1 ст. 48 Закону. Беручи до уваги здатність цього права переходити в порядку спадкування, вважаю, що його носій може скласти заповіт щодо права на винагороду. Такий висновок зумовлений загальними положеннями спадкового права, а саме змістом ст. 1217 ЦК, в якій визначено два види спадкування – за законом і за заповітом. Тому автор може розпорядитися правом на справедливу винагороду за використання твору шляхом складення заповіту. І це пояснюється уже впливом спадкового права на авторське право.

Ю. О. Заїка окремо розглядає питання спадкування авторської винагороди, нарахованої за життя спадкодавця, але своєчасно ним не отриманої або нарахованої відповідно до авторського договору вже після смерті автора, але до прийняття спадкоємцями спадщини. У цьому випадку, на думку ученого, об'єктом спадкування виступає не право на твір, а певна грошова сума, яка спадкується на загальних підставах [6, с. 70].

В силу прямого припису ст. 11 Закону особисті немайнові права автора належать лише автору, не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину. Водночас спадкоємці автора мають право захищати особисті немайнові права автора, зокрема протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора (ч. 4 ст. 32 Закону).

Питання щодо віднесення до складу спадщини особистих немайнових прав автора, незважаючи на імперативний припис закону, вирішується в сучасній цивілістиці неоднозначно, що пояснюється певною неузгодженістю між ст. 11 та ч. 4 ст. 32 Закону. Наприклад, І. В. Бондар [11, с. 182–184], Г. В. Чурпіта [12, с. 297]. Ю. С. Мельниченко [1, с. 382] допускають спадкування особистих немайнових прав автора, щоправда лише тих, які тісно пов'язані з майновими. Тож ця позиція заснована на поділі особистих прав автора на дві групи – пов'язані та не пов'язані з майновими правами. Більш того, окремими науковцями пропону-

ється передбачити у законодавстві поділ прав інтелектуальної власності немайнового характеру на особисті немайнові та немайнові. Своєю чергою немайнові права інтелектуальної власності можуть належати юридичним особам та іншим особам – не творцям [13, с. 23].

З цього приводу слід зробити такі застереження.

По-перше, не всі особисті немайнові права автора можуть захищати після його смерті спадкоємці. У ст. 11 Закону наведено закритий перелік особистих немайнових прав автора: 1) право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору, якщо це практично можливо; 2) право забороняти під час будь-якого використання твору згадування свого імені, якщо автор твору бажає залишитися анонімом; 3) право обирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору; 4) право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, у тому числі супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо без згоди автора; 5) право надати назву твору або залишити його без назви; 6) право присвятити твір особі (особам), події або даті.

Сутність особистих немайнових прав автора дозволяє стверджувати, що спадкоємці можуть захищати лише право авторства спадкодавця та право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору. Водночас не можуть захищатися такі права, як право надати назву твору або залишити його без назви; право обирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору; право присвятити твір особі (особам), події або даті. Наведені особисті немайнові права припиняються шляхом їх здійснення автором за життя.

По-друге, зважаючи на перехід до спадкоємців правової можливості захистити певні особисті немайнові права автора, спірним видається законодавче положення про їх абсолютну невідчужуваність. У цьому аспекті постає закономірне питання: право на захист якого блага переходить до спадкоємця творця? Тому більш переконливою видається позиція, згідно з якою певні особисті немайнові автора переходять разом з можливістю їх захисту до спадкоємців у порядку спадкування, щоправда, в усіченому, неповному обсязі.

Хоча варто навести й іншу точку зору, яка зводиться до того, що після смерті особи охорони потребує не суб'єктивне право, а авторство як суспільне явище [14, с. 233], а також суспільний інтерес [15, с. 18]. Спірність такого розуміння досліджуваного питання зумовлена положенням ст. 32 Закону, відповідно до якого можливістю захищати особисті немайнові права автора після його смерті наділені лише спадкоємці, а стосовно твору, який став суспільним надбанням, захист особистих немайнових прав автора додатково здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Тож закон закріплює дуже вузьке коло осіб, наділених правовою можливістю захищати

особисті немайнові права автора. Якби після смерті автора охоронялося авторство як суспільне явище або суспільний інтерес, про що йшлося вище, то право на його захист надавалося будь-якій особі або принаймні широкому колу суб'єктів.

По-третє, слід врахувати законодавче положення про чинність особистих немайнових прав інтелектуальної власності безстроково (ч. 1 ст. 425 ЦК). Тобто ці права можуть здійснюватися автором протягом усього життя і не припиняються внаслідок його смерті. Отже, смерть спадкодавця не припиняє існування як особистих немайнових прав автора, так і можливості захисту окремих з них. У науковій літературі запропонована конструкція «посттанативних особистих немайнових прав фізичної особи», тобто суб'єктивних цивільних прав, які виникають внаслідок смерті особи або продовжують існувати після її смерті. До таких прав Р. О. Стефанчук відносить і закріплене у ч. 2 ст. 439 ЦК право на охорону недоторканності твору уповноваженими померлим автором особами, а в разі їх відсутності – спадкоємцями автора та іншими заінтересованими особами [16, с. 525–528].

Таким чином, особисті немайнові права автора не припиняються фактом смерті їх носія, а до спадкоємців переходить можливість захисту окремих з них. Ці обставини дають підстави стверджувати, що окремі особисті немайнові права автора переходять у порядку спадкування, щоправда у неповному, усіченому складі, необхідному для їх захисту.

Варто зосередитися також на ситуації, коли спадщину після смерті автора приймають декілька спадкоємців. У спадковому праві діє ст. 1278 ЦК, згідно з якою частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними, якщо спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між ними. Кожен зі спадкоємців має право на виділ його частки в натурі. При цьому у книзі 6 ЦК немає спеціальних положень стосовно прав інтелектуальної власності. Через це закономірно виникає питання про можливість визначення часток спадкоємців у правах на твір, що входять до складу спадщини.

При спадкуванні права власності як речового права це питання вирішується шляхом застосування загальних положень про спільну власність. Як наголосив з цього приводу Верховний Суд, спадщина належить спадкоємцям, які її прийняли на праві спільної часткової власності (ч. 4 ст. 355 ЦК), а тому при поділі спадщини застосовуються правила, передбачені в гл. 26 ЦК, які регулюють відносини спільної часткової власності. Якщо згоди про поділ спадщини досягти не вдалося, то поділ провадиться в судовому порядку відповідно до часток, які належать кожному зі спадкоємців за законом або за заповітом [17].

Утім, зважаючи на правовий режим об'єкта авторського права, у разі спадкування кількома особами правила про спільну часткову власність не можуть застосовуватися. Права на твір спадкуються як єдине ціле та не підлягають поділу між спадкоємцями в певних частках. Ці права здійснюються спільно, що унеможливає укладання спадкоємцями договору про поділ спадщини, до складу якої входять лише права інтелектуальної власності. Верховний Суд сформулював правову позицію, згідно з якою у ст. 428 ЦК передбачено конструкцію спільності прав інтелектуальної власності. Законодавець не пов'язує спільну належність прав інтелектуальної власності із правовим режимом спільної власності, оскільки вона є при-

таманною для речових відносин. У тому разі, якщо один із суб'єктів, яким спільно належать певні права інтелектуальної власності, вибуває внаслідок тих чи інших підстав із цих правовідносин (зокрема, внаслідок смерті), то його спадкоємець (спадкоємці) можуть заявляти вимогу про визнання права інтелектуальної власності. Крім того, до відповідних правовідносин не застосовуються положення ст. ст. 355, 368, 1226 ЦК [17].

Наприклад, як визначити частку у праві дозволяти використання твору? Якщо застосувати конструкцію спільної часткової власності до прав інтелектуальної власності, це призведе до ситуації, коли згода особи, яка володіє незначною часткою, взагалі не знадобиться для здійснення права інтелектуальної власності на твір. Тож найбільш прийнятною видається позиція про неподільність прав на об'єкт авторського права та неможливість визначення часток в ньому. Такий підхід узгоджується з положенням ч. 2 ст. 32 Закону, в якому йдеться про набуття спадкоємцями прав на твір *у повному складі*. Напевне, саме в такий спосіб законодавець підкреслив неподільність цих прав у межах спадкового правонаступництва.

Питання про можливість визначення часток спадкоємців може ставитися лише щодо одержання передбаченої законом справедливої винагороди за використання твору.

Висновки. Спадкування прав на твір зумовлює нове розуміння сутності універсального спадкового правонаступництва, що є традиційним та усталеним у доктрині спадкового права. На універсальне спадкове правонаступництво суттєво впливає правовий режим об'єктів авторського права. Зокрема, майнові права інтелектуальної власності на твір переходять до спадкоємців на час, що залишився до закінчення строку їх чинності. Крім того, всупереч загальноприйнятому розумінню універсального характеру наступництва при спадкуванні, до спадкоємців переходить не вся сукупність прав на твір, що належала авторові за життя. Так, не переходять: 1) право автора вимагати від власника матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, доступ до свого твору з метою його відтворення, за умови що це не порушує законні права та інтереси власника цього об'єкта; 2) виключне право на участь автора проекту твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у подальшій його реалізації, якщо інше не передбачено умовами договору із замовником або юридичною чи фізичною особою, де або в якій він працює, а також на внесення змін до не завершеного будівництвом чи збудованого твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у разі зміни його функціонального призначення чи реконструкції.

Спірним є імперативне положення закону про абсолютну неспроможність переходу в порядку спадкування особистих немайнових прав автора. Окремі особисті немайнові права спадкуються, щоправда у неповному, усіченому складі, необхідному для їх захисту.

У разі спільного спадкування прав на твір декількома спадкоємцями не застосовуються загальні правила про спільну часткову власність. Ці права здійснюються спадкоємцями спільно та не підлягають поділу між ними в певних частках, у тому числі шляхом укладення договору про поділ спадщини.

Література

1. Мельниченко Ю. С. Спадкування суб'єктивного авторського права на твір. *Форум права*. 2013. № 3. С. 376–383.
2. Десятерик В. В. Особливості спадкування окремих видів майнових прав інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 125–127. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/26.pdf (дата звернення: 04.02.2024).
3. Гелецька І. Реалізація принципу неподільності авторського права під час здійснення права на спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 19–23.
4. Спадкове право: кризь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с.
5. Бутнік-Сіверський С. О. Спадкування права інтелектуальної власності : монографія. Київ : НДІ Інтелектуальної власності НАПрН України ; Інтерсервіс, 2013. 167 с.
6. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-е вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
7. Фесенко Є. В. Особливості спадкування авторських прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 19 с.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.01.2019 р., судова справа № 569/17272/15-ц, провадження № 14-338цс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150> (дата звернення: 04.02.2024).
9. Сліпченко А. С. Транслятивне правонаступництво. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 69–78.
10. Сердюк В. І., Гончарова А. В. Деякі аспекти спадкування об'єктів авторського права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 97–100. URL: <https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/1-2014.pdf> (дата звернення: 04.02.2024).
11. Бондар І. В. Особисті немайнові правовідносини: нотаріат, суд, виконавче провадження : монографія. Київ : Алерта, 2019. 366 с.
12. Актуальні проблеми спадкового права : навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ю. О. Заїки, ст. наук. спів. О. О. Лов'яка. Київ : КНТ ; ЦУЛ, 2014. 336 с.
13. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців : монографія / за заг. ред. В. В. Луця. Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. 256 с.
14. Право інтелектуальної власності : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Підпригоро, О. Д. Святоцького. Київ : Ін Юре, 2002. 624 с.
15. Халаїм Н. Зміст права на промисловий зразок: особисті немайнові права інтелектуальної власності. *Інтелектуальна власність*. 2008. № 2. С. 15–18.
16. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
17. Постанова Верховного Суду від 22 січня 2020 р., судова справа № 243/6275/16-ц, провадження № 61-42813св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144742> (дата звернення: 04.02.2024).
18. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2019 р., судова справа № 646/1750/17, провадження № 61-17405св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82001334> (дата звернення: 04.02.2024).

Анотація

Кухарев О. Є. Формування складу спадщини після смерті автора: на перетині спадкового та авторського права. – Стаття.

Стаття присвячена виявленню складу спадщини, що відкрилася внаслідок смерті автора. Наголошується, що спадкування прав на твір зумовлює нове розуміння сутності універсального спадкового правонаступництва, яке є традиційним та усталеним у доктрині спадкового права. На універсальне спадкове правонаступництво суттєво впливає правовий режим об'єктів авторського права. Зокрема, всі права на твір поділяються на дві групи – майнові та особисті немайнові. Майнові права інтелектуальної власності на твір переходять до спадкоємців на час, що залишився до закінчення строку їх чинності. Крім того, до спадкоємців переходить не вся сукупність прав на твір, що належала авторові за життя. Так, не переходять: 1) право автора вимагати від власника матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва, доступ до свого твору з метою його відтворення, за умови що це не порушує законні права та інтереси власника цього об'єкта; 2) виключне право на участь автора проекту твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у подальшій його реа-

лізації, якщо інше не передбачено умовами договору із замовником або юридичною чи фізичною особою, де або в якій він працює, а також на внесення змін до не завершеного будівництвом чи збудованого твору архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва у разі зміни його функціонального призначення чи реконструкції.

Піддається сумніву імперативне положення закону про абсолютну неспроможність переходу в порядку спадкування всіх особистих немайнових прав автора. Наголошується, що окремі з них спадкуються, щоправда у неповному, усіченому складі, необхідному для їх захисту.

У разі спільного спадкування прав на твір декількома спадкоємцями не застосовуються загальні правила про спільну часткову власність. Ці права здійснюються спадкоємцями спільно та не підлягають поділу між ними в певних частках, у тому числі шляхом укладення договору про поділ спадщини.

Ключові слова: спадкування, спадщина, склад спадщини, спадкодавець, спадкоємець, об'єкт авторського права, майнові права автора, особисті немайнові права автора.

Summary

Kukhariev O. Ye. Formation of inheritance elements after the author's death: in the borderland between law of succession and copyright law. – Article.

The article is focused on the detection of inheritance elements, which are revealed as a result of the author's death. It has been emphasized that the inheritance of rights to a work determines a new understanding of the essence of universal hereditary succession, which is traditional and established in the doctrine of hereditary law. The legal regime of copyright law objects has a significant impact on universal hereditary succession. In particular, all rights to the work are divided into two groups – property and personal non-property ones. Intellectual property rights to the work are transferred to lawful heirs for the time remaining until their validity is expired. Besides, not the whole set of rights to the work belonging to the author for life is transferred to lawful heirs. Thus, those that are not transferred: 1) the author's right to demand from the material object's owner, where the original work of fine arts is embodied, access to own work in order to reproduce it, provided that it does not violate the legal rights and interests of the owner of this object; 2) the exclusive right of the author of the work of architecture, urban planning, landscape art to participate in its further implementation, unless otherwise provided by the terms of the contract concluded with the customer, or the legal entity, or individual, where he or she works, as well as to make changes to uncompleted construction or built work of architecture, urban planning, landscape art in case of changing its functional purpose or reconstruction.

The author has challenged the imperative provision of the law on absolute inability to transfer all personal non-property rights of the author within the inheritance procedure. It has been emphasized that some of them are inherited, though with incomplete, truncated elements necessary for their protection.

General rules on joint partial ownership are not applied in case of joint inheritance of rights to the work by several lawful heirs. These rights are exercised jointly by lawful heirs and are not subject to separation between them in certain parts, including by concluding a contract on the inheritance division.

Key words: succession, inheritance, succession's elements, ancestor, lawful heir, subject matter of copyright, author's ownership rights, author's personal non-property rights.

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.10>*Є. В. Литвиненко, О. А. Ткаченко*

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН: ОГЛЯД, РОЛЬ ТА ВЗАЄМОДІЯ

Постановка проблеми. Цивільно-процесуальні правовідносини – це поліморфне, поліфункціональне явище, яке відображає багатогранність і складність суспільних зв'язків та взаємодій, що регулюються цивільним процесуальним правом. Саме вони за своєю правовою природою є ключовою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини, а також інтересів держави. Цивільно процесуальні правові відносини не існують самі по собі, а утворюються та функціонують на основі різноманітних за своїм характером і ступенем спільності зв'язків між відповідними суб'єктами. Категорія суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин є доволі дискусійною наразі. Детермінує даний аспект той факт, що у вітчизняному Цивільному процесуальному кодексі поняття «суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин», поки що не передбачається на рівні спеціальної норми. Звісно, теоретики та практики приділяють особливу увагу класифікації даних учасників цивільного судочинства, та формулюють власні наукові погляди, однак особливої уваги потребує й дослідження аспекту взаємодії даних суб'єктів та можливих проблематичних категорій в цьому контексті.

Мега дослідження. Висвітлення основоположних характеристик суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин, їхньої взаємодії та специфіки, а актом висвітлення можливих проблематичних аспектів в контексті даних суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти суб'єктного складу цивільно-процесуальних правовідносин були предметом наукового пошуку таких дослідників, як: О. М. Єфімов, Л. В. Діденко, О. С. Захарова, О. С. Єпанчинцев та низки інших вітчизняних науковців. Водночас особливості взаємодії даних суб'єктів не були достатньо висвітлені у спеціальній літературі, що підтверджує актуальність теми дослідження.

Виклад основного результату. Домінуючим вектором розвитку України, як сучасної демократичної та правової країни, завжди був та залишається ефективне забезпечення й захист прав і свобод людини та громадянина. Стаття 3 Конституції України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а держава безпосередньо відповідає перед людиною за свою діяльність [1]. Ефективність захисту прав і свобод людини й громадянина тісно пов'язана зі створенням дієвого механізму регулювання різноманітних суспільних відносин, зокрема й тих, які виникають у цивільному процесі. Безумовною константою в цьому контексті є той факт, що даний механізм повинен забезпечувати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Де-факто у зв'язку з цим, вирішального суспільного значення набувають цивільні процесуальні правовідносини.

На думку О. М. Єфімова цивільно-процесуальні правовідносини являють собою суспільні відносини, що виникли внаслідок впливу на них норм цивільного процесуального права та спрямовані на захист і охорону суб'єктивних прав та інтересів певних членів суспільства, що здійснюються спеціально уповноваженим органом державної влади – судом [2, с. 33].

Л. В. Діденко вважає, що цивільні процесуальні правовідносини – це динамічні та багатостадійні індивідуалізовані суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права з використанням імперативно-диспозитивного методу, що виникають між судом як обов'язковим суб'єктом, особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками цивільного процесу, й зв'язок між якими визначено в їх правах та обов'язках, що виникають у цивільному судочинстві з метою забезпечення правосуддя при захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [3, с. 343].

О. С. Захарова поділяє думку більшості науковців, що цивільні процесуальні відносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судом та учасниками процесу при здійсненні правосуддя в конкретній цивільній справі [4, с. 37].

Аналіз наведених вище визначень дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній юридичній науці цивільні процесуальні відносини розглядаються саме як відносини між конкретними суб'єктами цивільного процесу, які характеризуються наявністю у них суб'єктивних прав і обов'язків. Це пов'язано з тим, що саме суб'єктний склад є необхідним елементом будь-яких правовідносин, оскільки саме учасники цивільного процесу загалом є носіями прав і обов'язків, які складають зміст правовідносин. Зокрема, О. С. Єпанчінцев у своєму дослідженні звертає увагу на той факт, що будь-які правовідносини виникають, припиняються або змінюються на основі правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. А однією з характеризуючих ознак правовідносин є те, що суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками [5, с. 45].

В теорії цивільного процесу питання щодо суб'єктів цивільних процесуальних відносин є дискусійним. Загалом суб'єктом цивільного процесуального права є та універсальна правова форма особи (фізичної та юридичної), яка з огляду на свою специфіку є носієм усіх своїх суб'єктивних прав та обов'язків, закріплених у правових нормах (об'єктивному праві) у сфері цивільного процесуального права [6, с. 56].

На наш погляд, під суб'єктами цивільно-процесуальних правовідносин слід розуміти носіїв цивільно-процесуального суб'єктивного права, яке є фундаментальною юридичною категорією, що відображає взаємозв'язок між суб'єктом права і правом як формою його реалізації; осіб, які беруть участь у цивільному процесі, мають процесуальні права та обов'язки, забезпечують реалізацію завдань цивільного судочинства.

У юридичній літературі науковці здебільшого поділяють суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин на три окремі категорії: суд; особи, які безпосеред-

ньо беруть участь у справі; особи, які сприяють судовому розгляду та вирішенню справи, тобто інші учасники цивільного процесу. Ці три сторони взаємозалежні та взаємодіють між собою. Суд не може здійснювати правосуддя без осіб, які беруть участь у справі, а особи, які беруть участь у справі, не можуть захистити свої права та інтереси без суду. Особи, які сприяють здійсненню правосуддя, забезпечують ефективний і справедливий розгляд цивільних справ, що є необхідною умовою для захисту прав і свобод людини. Слушно зауважити, що особливістю цивільних процесуальних правовідносин, що вони мають владний характер. Ця особливість зумовлюється тим, що за законом суду відведено головну роль у виконанні завдань цивільного судочинства [7, с. 81].

Розглянемо більш детально суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин. Як вже було зазначено вище саме суд є центральним суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Відповідно до статті 5 Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК) здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором [8]. У загальному вигляді суд виконує роль арбітра, який вирішує правові спори. Саме суд здійснює керівництво процесом, організовує хід розгляду справи, забезпечує дотримання прав та обов'язків учасників процесу, попереджає про наслідки вчинення або недосконалої відповідних процесуальних дій, а також створює умови для всебічного та повного дослідження доказів, ефективного встановлення фактичних обставин та правильного застосування вітчизняного законодавства при розгляді конкретної справи. Повноваження суду реалізуються професійними суддями, які діють від імені держави та забезпечують захист прав та інтересів учасників процесу.

У науці цивільного процесуального права немає єдиної думки щодо того, як структуруються цивільні процесуальні правовідносини, зокрема наведена проблема стосується й статусу суду. Одні вчені вважають, що суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є суд як єдиний орган, інші – що суб'єктами є судові інстанції як самостійні елементи судової системи. Якщо звернутися до тексту процесуального законодавства, неважко помітити, що, законодавець використовує поняття суд в різних контекстах: 1) у ст. 4 ЦПК України), що закріплює право кожної особи звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, суд обумовлюється як орган, що здійснює правосуддя; 2) в ст. 19, 21, 22 ЦПК України йдеться про «суди» як про різні ланки судової системи; 3) положення статті 33 ЦПК України закріплює, що суд являє собою або суддю одноосібно, або колегію суддів.

На наш погляд, у процесуальному законодавстві поняття «суд» можна розглядати в двох аспектах: суб'єктивний аспект пов'язаний із самим органом правосуддя, а об'єктивний аспект – із процесом правосуддя, який здійснюється цим органом. Слушно зауважити, що суд немає жодної матеріально-правової зацікавленості у цивільно-процесуальних правовідносинах, так як він не є суб'єктом спірних правовідносин.

До другої групи суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин відносяться учасники справи. У статті 42 ЦПК України законодавець надає чіткий перелік

суб'єктів, які безпосередньо беруть участь у справі, до них належать: сторони, треті особи, заявник та боржник (у наказному провадженні), інші заінтересовані особи. Також зауважемо, що у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [8].

Основоположну групу осіб, які беруть участь у справі, становлять саме сторони. Сторони в цивільному процесі – це особи, які беруть участь у справі, між якими виникла суперечка про суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес. У відповідності до статті 48 ЦПК України сторонами в цивільному процесі відповідно є позивач і відповідач. Позивачем є та особа, яка порушує справу з метою захисту своїх прав або інтересів. Він виступає як активна сторона в цивільному процесі, оскільки саме він ініціював розгляд справи. Відповідач – це особа, яка залучається до справи внаслідок заяви позивача. Він виступає як пасивна сторона в цивільному процесі, оскільки саме його права або інтереси оскаржуються позивачем. Відповідно сторони як ймовірні учасники цивільно-процесуальних відносин – це особи, які мають матеріально-правовий спір, який може бути предметом розгляду та вирішення у цивільному судочинстві.

Слушно зауважити, що до даної категорії суб'єктів також належать особи, які звертаються до суду з метою захисту інтересів інших осіб, маючи при цьому громадський, державний чи інший інтерес у вирішенні справи. Це може бути уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен), прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування та інші особи, процесуальні представники. Вони не мають особистого інтересу щодо предмета спору, але їхні права обумовлюються компетенцією, якою вони наділяються залежно від виконуваних ними функцій та повноважень [9, с. 76].

Учасники цивільного процесу є активними учасниками правовідносин цивільного процесу. Вони мають можливість самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, а також взяти участь у формуванні порядку проведення процесу. Рівень зацікавленості цих осіб може відрізнятись. Сторони та треті особи в позовному процесі демонструють як матеріальну, так і процесуальну зацікавленість у результатах розгляду цивільної справи, оскільки їхня участь обумовлена захистом власних прав та інтересів, що є законно охоронюваними.

С. С. Бичкова зазначає, що матеріально-правова заінтересованість осіб, які беруть участь у справі, полягає в їх прагненні за результатами розгляду та вирішення цивільної справи домогтися для себе захисту порушених, невизнаних або тих, які оспорюють, прав, свобод чи інтересів, тобто відповідне отримання блага, відновлення, підтвердження чи визнання права тощо. А на відміну від матеріально-правової заінтересованості, процесуальна юридична заінтересованість є функціональною ознакою особи, яка бере участь у справі, що полягає у прагненні досягти певного процесуального результату у формі відповідного судового рішення [10, с. 27-28]. Інша група осіб, що беруть участь у справі (прокурор, державні органи тощо), захищають у цивільному процесі не свої, а державні або суспільні інтереси або права й інтереси інших осіб. Тобто ці учасники процесу не мають власних матеріальних інтересів у справі, але їхні вимоги спрямовані на захист інтересів інших осіб або інтересів суспільства та держави.

Інші учасники цивільного процесу – це особи, які не мають власних інтересів у справі, але їхня участь є важливою для забезпечення справедливого правосуддя. До них належать: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу. Законодавець в параграфі 3 глави 4 ЦПК України визначає роль даних суб'єктів у цивільному процесі, їхнє призначення або ж функції, а також права, обов'язки та відповідальність у цивільному судочинстві. У цивільному судочинстві загалом вони виконують допоміжну (другорядну) роль, а саме сприяють суду у здійсненні правосуддя у цивільних справах. Наприклад, завдяки використанню перекладача суд має змогу подолати мовні перешкоди в тих випадках, коли серед учасників процесу є особи, які не володіють мовою, якою ведеться судовий процес.

Дії суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин взаємопов'язані та, в більшості, взаємообумовлені. Наприклад, подання учасниками справи своїх вимог, заперечень, аргументів, пояснень та розгляд процесуальних питань у заявах і клопотаннях, а також заперечення проти заяв і клопотань, породжують потребу у судовому розгляді. У випадку відмови позивача від свого позову, суд приймає рішення про закриття провадження у справі. Повторна неявка відповідача на судові засідання, при належному повідомленні, зобов'язує суд вирішити справу на основі наявних даних чи доказів, виносячи тим самим заочне рішення.

Л. В. Діденко зауважує, що у процесі цивільно-процесуального регулювання суспільних відносин їх учасники набувають прав та обов'язків, які у подальшому й обумовлюють поведінку учасників в рамках існуючих між ними правовідносин. Саме тому у правовідносинах взаємодія його учасників проходить у відповідності до суб'єктивних прав та обов'язків, які вони мають [11, с. 50-51].

Слушно зауважити, що, на наш погляд, взаємодію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин доцільно розділяти на безпосередню і непряму. Безпосередня взаємодія – це взаємодія, яка відбувається безпосередньо між суб'єктами процесу. Наприклад, сторони можуть давати пояснення суду, подавати докази, задавати питання іншим учасникам процесу. Непряма взаємодія – це взаємодія, яка відбувається через суд. Наприклад, прокурор може подати позовну заяву або клопотання до суду, а суд може допитати свідка або призначити експертизу.

Однак наразі наявні окремі проблематичні аспекти взаємодії суб'єктів цивільного процесуальних правовідносин, які доцільно розглядати в двох напрямках. По-перше, найчастіше існують протиріччя між інтересами самих учасників процесу. Ці протиріччя можуть виникнути в результаті різних обставин, таких як: незгода сторін щодо предмета спору; незгода сторін щодо підстав позову; незгода сторін щодо розміру спірної суми. Наприклад, сторони можуть не погоджуватися щодо того, яка сума коштів повинна бути сплачена однією стороною іншій. Протиріччя між інтересами сторін можуть призвести до порушення принципу змагальності сторін, який є одним із основних принципів цивільного процесуального права.

По-друге, яскраво вираженими є проблематичні аспекти, що детерміновані недостатньою правовою культурою учасників процесу. Г. О. Попадинець визначає правову культуру як систему правових цінностей, що відповідають рівню досягну-

того суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші соціальні цінності [12, с. 128]. Де-факто проблематика пов'язана саме з правовою культурою проявляється в тому, що учасники процесу іноді не розуміють своїх прав та обов'язків, а також не вміють належним чином використовувати процесуальні засоби. Як результат, недостатній рівень правосвідомості учасників процесу може призвести до порушення їхніх прав та інтересів, а також до затягування розгляду справи або до її неправильного вирішення. Наприклад, учасник процесу може не надати суду всіх необхідних доказів для обґрунтування своєї позиції, внаслідок чого суд може прийняти рішення, яке не відповідає фактичним обставинам справи.

Висновки. Отже, розгляд питання суб'єктів цивільно-процесуальних відносин є важливим етапом у забезпеченні об'єктивності та справедливості в цивільних справах, а також врахуванням всіх важливих аспектів прийняття рішення. Успішне відправлення правосуддя у цивільному судочинстві, детерміноване правовим становищем та особливостями участі встановлених суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин. Форма і мета участі кожного з них відрізняються, а суд є специфічним суб'єктом даних правовідносин. Однак з огляду на розглянуті проблематичні аспекти, вважаємо за необхідно внести зміни до цивільного процесуального законодавства. Пропонуємо доповнити чинний ЦПК України окремою статтею, яка буде чітко визначати, хто є суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Таке нововведення буде сприяти забезпеченню гармонізації у тлумаченні закону та дозволить ефективно застосовувати норми цивільного процесуального права в судовій практиці.

Література

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 01.01.2020р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
2. Сфімов О.М. Цивільні процесуальні правовідносини та передумови їх виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32 (2). С. 32-35.
3. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини : теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Гельветика, 2019. 390 с.
4. Захарова О. С. Цивільні процесуальні відносини в системі правових відносини в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. №2. С. 34-40.
5. Спанчінцев О. С. Поняття та склад суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. N 4. С. 45-48.
6. Діденко Л. В. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 55-61.
7. Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків: ХНУВС, 2022. 336 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України №1618-IV від 16.12.2023 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492.
9. Цивільний процес України: підручник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.
10. Бичкова С. С. Участь нотаріуса у цивільному процесі України. *Криміналістичний вісник*. 2014. №1 (21). С. 26-31.
11. Діденко Л. В. Особливості змісту цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №3. С. 49-51.
12. Попадинець Г. О. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128.

Анотація

Литвиненко Є. В., Ткаченко О. А. Суб'єкти цивільно-процесуальних відносин: огляд, роль та взаємодія. – Стаття.

У статті розглядаються питання специфіки суб'єктів цивільно-процесуальних відносин, їхньої ролі та взаємодії. Розглянуто вітчизняні наукові праці в цьому контексті. Проаналізовано різноманітні підходи до визначення суб'єктів цивільно-процесуальних відносин. Акцентовано увагу на класифікації даних суб'єктів, зокрема, встановлено, що до них належать: суд, особи, які беруть участь у справі, та інші учасники цивільного процесу.

Встановлено, що суд є центральним учасником цивільно-процесуальних правовідносин, без якого вони неможливі. Сторони є основними суб'єктами цивільно-процесуальних відносин. Вони уособлюють позивачів або відповідачів у справі. В цілому учасники справи наділені різноманітною за своєю суттю юридичною заінтересованістю, що визначає їх правовий статус при розгляді й вирішенні цивільної справи. Інші учасники цивільного процесу – це особи, які беруть участь у цивільному процесі в окремих випадках, передбачених законом, вони сприяють суду у здійсненні правосуддя у цивільних справах. Дослідження теми дозволяє визначити правовий статус різних суб'єктів. Це включає питання процесуальних спроможностей, представництва, права на подання позову чи відповіді, а також інші аспекти, які визначають їхню участь у цивільному процесі. Також суб'єкти мають вплив на забезпечення дотримання принципів справедливості та рівності перед законом. Дослідити, як різні суб'єкти взаємодіють у процесі, і це впливає на розуміння судової справедливості.

На основі проведеного дослідження було виявлено, що здебільшого роль суб'єктів цивільно-процесуальних відносин полягає у забезпеченні реалізації завдань цивільного судочинства. А взаємодія суб'єктів цивільно-процесуальних відносин полягає у їхньому спільному прагненні до вирішення цивільної справи по суті. Виявлено окремі проблематичні аспекти в контексті взаємодії суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин, зокрема, вони пов'язані з протиріччями між інтересами самих учасників процесу та недостатньою правовою культурою суб'єктів. У висновку акцентовано увагу на вагомості суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин. Запропоновано внести доповнення до чинного Цивільного процесуального кодексу, а саме розробити окрему статтю щодо суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-процесуальні правовідносини, взаємодія, суб'єкти, суд, особа, право, обов'язок.

Summary

Lytvynenko Ye. V., Tkachenko O. A. Subjects of civil procedural relations: overview, role and interaction. – Article.

The article examines the specifics of subjects of civil procedural relations, their role and interaction. Domestic scientific works are considered in this context. Various approaches to the definition of subjects of civil-procedural relations have been analyzed. Attention was focused on the classification of these subjects, in particular, it was established that they include: the court, persons participating in the case, and other participants in the civil process.

It has been established that the court is the central participant in civil procedural legal relations, without which they are impossible. The parties are the main subjects of civil procedural relations. They represent the plaintiffs or defendants in the case. In general, the participants in the case are endowed with a diverse legal interest, which determines their legal status during the consideration and resolution of a civil case. Other participants in the civil process are persons who participate in the civil process in certain cases provided for by law, they assist the court in the administration of justice in civil cases. The study of the topic allows to determine the legal status of various subjects. This includes issues of legal capacity, representation, right to sue or respond, and other aspects that determine their participation in the civil process. The subjects also have an influence on ensuring compliance with the principles of justice and equality before the law. To explore how different actors interact in the process and this affects the understanding of judicial fairness.

On the basis of the conducted research, it was found that the main role of the subjects of civil procedural relations is to ensure the implementation of civil justice tasks. And the interaction of the subjects of civil-procedural relations consists in their common desire to solve the civil case on its merits. Certain problematic aspects in the context of the interaction of subjects of civil-procedural legal relations have been identified, in particular, they are related to contradictions between the interests of the participants themselves and the insufficient legal culture of the subjects. The conclusion emphasizes the importance of subjects of civil procedural legal relations. It is proposed to make additions to the current Civil Procedure Code, namely to develop a separate article on subjects of civil procedural legal relations.

Key words: civil-procedural legal relations, interaction, subjects, court, person, right, duty.

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.11>*В. Ю. Мамницький*

ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ В КОНТЕКСТІ ПРИМИРНИХ ПРОЦЕДУР ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Актуальність дослідження. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набрав чинності 15 грудня 2017 року, з'явився новий процесуальний інститут – врегулювання спору за участю судді. Проте, в колі вчених-процесуалістів виникла наукова дискусія щодо доцільності існування цієї примиренської процедури в межах цивільного судочинства. З прийняттям Закону України «Про медіацію» та імплементації схожої за змістом процедури проблематика дослідження набула додаткової актуальності. **Метою** статті є дослідження інституту врегулювання спору за участю судді та доцільності його існування в Цивільному процесуальному кодексі України як судової примиренської процедури.

Аналіз наукових публікацій. Дослідженням інституту врегулювання спору за участю судді займалась плеяда визнаних вчених-науковців, зокрема, Можайкіна О. С., Прущак В. Є., Ханік-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. тощо.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набрав чинності 15 грудня 2017 року вперше в національне процесуальне законодавство була введена новела, яка передбачає можливість здійснення суддею примиренських процедур між сторонами – врегулювання спору за участю судді. Цей інститут та його процесуальна регламентація закріплені в главі IV розділу III Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), главі IV розділу III Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), главі IV розділу II Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Таким чином, цей інститут набув міжгалузевого розповсюдження. З метою осмислення правової природи цього інституту, на наш погляд, необхідно проаналізувати його в контексті функції судової влади та правосуддя в державі, правової природи деяких інших процесуальних інститутів та принципів.

Відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судової влади поширюється на будь-який юридичний спір. З огляду на те, що норма, яка закріплена в ст. 124 Конституції України розміщена в розділі VIII Основного Закону України, видається очевидним, що законодавець передбачає, що поняття «судова влада» та «правосуддя», є категорії, що нерозривно взаємопов'язані. Правосуддя є єдиною формою здійснення судової влади, а судова влада знаходить свою реалізацію саме в процесі здійснення правосуддя. Таким чином, можна зробити висновок, що єди-

ною функцією судової влади є здійснення правосуддя, а органи державної влади які не здійснюють правосуддя, не можуть бути складовою судової гілки влади.

Насправді наведена теза не є новою для національної доктрини, адже на такому тлумаченні співвідношення правосуддя та судової влади наголошували як вчені в галузі цивільної юстиції (Комаров В. В.), так і вчені-конституціоналісти (Кушніренко О. Г.).

Система органів судової гілки влади мала невизначений характер протягом двох десятиліть, проте з конституційною реформою 2016 року та, як наслідок, прийняття нової редакції розділу VIII Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» усі конфлікти та протиріччя з цього питання були подолані. Було визначено, що до системи судової гілки влади належить система загальних, адміністративних та господарських судів (пізніше – ще й Вищий антикорупційний суд України). Усі інші юрисдикційні органи які здійснюють діяльність у формах схожих з правосуддям є такими, що не відносяться до системи судової гілки влади. Конституційний Суд України, третейські суди та медіація здійснюють повноваження, пов'язані з подоланням юридичних конфліктів, проте не належать структурно до судової гілки влади. Таким чином, законодавець реалізував підхід професора Комарова В. В. до розуміння системи судової влади, відповідно до якого правосуддя та судова влада є тісно пов'язаними поняттями, які не можуть існувати одне без одного в судово-правовій системі. Професор Комаров В. В. зазначав, що «соціальна функція, зміст правосуддя у цивільних справах повинні зводитися тільки до вирішення *справ, інші функції на суди покладатися не повинні*» [1, с. 26]. Варто зазначити, що цю позицію слід сприймати нерозривно зі ст. 2 ЦПК України відповідно до ч. 1 якої «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави», при чому обов'язковим є забезпечення реалізації принципів верховенства права; поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами; змагальності сторін; диспозитивності; пропорційності; обов'язковості судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумності строків розгляду справи судом; неприпустимості зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. [2]

Проте, з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набрав чинності 15 грудня 2017 року, був закріплений новий процесуальний інститут – врегулювання спору за участю судді. Цьому процесуальному інституту присвячені ст. ст. 201–205 ЦПК України, в яких міститься процесуальна регламентація вищезазначеного інституту.

На жаль, законодавець не спромігся надати визначення нового процесуального інституту в ЦПК України, залишивши це науковцям. Пропонуємо звернути увагу на доктринальне визначення Данилець Л. В.: «Врегулювання спору за участю судді є альтернативним методом вирішення спору, який знаходиться на розгляді відповідного суду, перебуває в провадженні судді, якого було визначено за допомогою автоматизованого розподілу справ між суддями та в якому суддя, використовуючи власні знання та вміння в рамках переговорів між сторонами допомагає досягнути їм згоди у вирішенні спору добровільно та самостійно, без застосування елементів примусу та без ухвалення судового рішення» [14, с. 87].

Необхідно наголосити на тому, що врегулювання спору за участю судді є міжгалузевим інститутом та передбачений в ГПК України (ст. ст. 186–190) та КАС України (ст. ст. 184–188). Зміст цього інституту в ЦПК України, ГПК України та КАС України хоча й має незначні відмінності, проте вони стосуються переважно лише категорій справ, при розгляді яких застосовувати врегулювання спору за участю судді неможливо.

Відповідно до ст. 201 ч. 1 ЦПК України «врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін *до початку розгляду справи по суті*». Аналіз процесуальних норм, які регламентують інститут врегулювання спору за участю судді, дозволяє зробити висновок, що даний інститут може бути застосований винятково в загальному позовному провадженні та не розповсюджується на спрощене позовне провадження, оскільки питання про його застосування може бути вирішене лише в підготовчому провадженні (підготовчому засіданні), яке не проводиться в спрощеному позовному провадженні.

Крім цього в ст. 201 ч. 2 ЦПК України зазначено ще одне обмеження: «проведення врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору». Переконані, що наявність такого процесуального обмеження є логічним, адже неможливо врегулювати спір за примиренням сторін, якщо наявні суб'єкти з прямо протилежною процесуальною заінтересованістю [2].

В ст. 186 ГПК України передбачено, що «проведення врегулювання спору за участю судді не допускається у справах (справах): 1) про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом; 2) за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство; 3) у випадку вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору». В іншому ж підстави проведення врегулювання спору за участю судді ідентичні з ЦПК України [3].

В той же час в ст. 184 КАС України передбачений ще один додатковий випадок за якого неможливе застосування врегулювання спору за участю судді – при розгляді «адміністративних справ, визначених главою 11 розділу II КАС України, за винятком справ, визначених статтею 267 КАС України, та типових справ» [4].

Принциповим є положення ст. 202 ч. 1 ЦПК України (яке притаманне й іншим вже згаданим процесуальним кодексам) відповідно до якого «про проведення процедури врегулювання спору за участю судді суд постановляє ухвалу, якою одночасно зупиняє провадження у справі». Чинна редакція ЦПК України не містить

норми, яка визначає правову природу зупинення провадження по справі та регулює її наслідки, але в практиці та науці процесуального права це питання вирішено: «Зупинення провадження у справі – це перерва в судовому розгляді на невідзначений строк у випадках, прямо вказаних у законі. Зупинення провадження у справі викликається обставинами, які перешкоджають розгляду справи по суті, але не можуть бути усунуті ні судом, ні сторонами, тобто вони не залежать від їх волі» [5]. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в постанові від 10 квітня 2019 року в справі № 201/2292/15-ц зробив наступний висновок, який, на наш погляд, має суттєве значення при дослідженні процедури врегулювання спору за участю судді: «...Зупинення провадження по справі – це врегульована законом і оформлена ухвалою суду тимчасова перерва в провадженні по цивільній справі, викликана наявністю однієї з передбачених в законі обставин, які заважають здійснювати її розгляд Зупинення провадження допускається лише тоді, коли розглядати справу далі неможливо...» [6]. До схожих висновків дійшов і Верховний Суд в постанові від 20 вересня 2022 року в справі №331/3041/15-ц, який надав наступне визначення: «Зупинення провадження у справі – це тимчасове припинення судом учинення процесуальних дій під час судового розгляду з визначених у законі об'єктивних підстав, які перешкоджають подальшому розгляду справи і передбачити усунення яких неможливо» [7]. Отже, з вищенаведеного робимо висновок, що зупинити провадження по справі можна винятково за умови неможливості розгляду справи та винятково за наявності наведених в законі підстав. Постає питання: Чи можна вважати таку примиренську процедуру як *врегулювання спору за участю судді* як таку, що заважає розгляду справи?

Врегулювання спору за участю судді без сумнівів є примиренською процедурою, як і, наприклад, медіація. Випадки за яких можна зупинити провадження у справі наведені в ст. 251 ЦПК України відповідно до якої суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі:

- смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво;
- перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції;
- призначення або заміни законного представника у випадках, передбачених статтею 63 ЦПК України;
- надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення;
- звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації;
- прийняття рішення про врегулювання спору за участю судді;
- об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, – до набрання законної сили судовим рішенням в іншій справі; суд не може посилатися на об'єктивну

неможливість розгляду справи у випадку, коли зібрані докази дозволяють встановити та оцінити обставини (факти), які є предметом судового розгляду.

Серед наведених підстав майже всі з них є об'єктивними підставами для зупинення провадження по справі крім двох: надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення та прийняття рішення про врегулювання спору за участю судді. Проте, надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення не входить до тематики цієї роботи, натомість принциповим є те, що наведені примиренські процедури не є перешкодою для розгляду справи по суті.

Маємо зауважити на наслідках зупинення провадження по справі, а саме зупинення перебігу процесуальних строків (ст. 125 ЦПК України) та неможливості вчинення процесуальних дій. Натомість, в 203 ч. 1 ЦПК України зазначено, що «проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі *спільних* та (або) *закритих нарад*. Сторони мають право брати участь у таких нарадах у режимі відеоконференції в порядку, визначеному в ЦПК України» [2]. На наше переконання, форми здійснення врегулювання спору за участю судді, як і саме існування цього процесуального інституту викликають питання та сумніви щодо доцільності існування таких судових процедур в межах цивільного судочинства. В ст. 203 ч. 1 п. 2 та п. 3 передбачено, що «спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді. Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною із сторін окремо». Спостерігаємо наступне: у разі застосування примиренської процедури врегулювання спору за участю судді суд постановляє ухвалу, якою зупиняє провадження по справі, при чому здійснювати будь-які процесуальні дії неможливо. В той час законодавець зазначає, що примирення сторін здійснюється у формі відкритих та закритих нарад, які є процесуальними діями, оскільки передбачені нормами цивільного процесуального законодавства, проведення яких як ми вже зазначили, заборонене.

Прущак В. Є. зазначала, що до основних та найбільш поширених альтернативних способів вирішення спору слід відносити:

- переговори (або негаціація), що є одним з первинних способів мирного врегулювання спору безпосередньо сторонами без залучення третіх осіб з метою досягнення узгодженого та такого, що влаштовує сторони рішення. Основною відмінністю означеної консенсуальної форми є відсутність її регулювання процесуальними правилами, адже зміст, порядок ведення та результат такої форми залежать безпосередньо від конкретних обставин спірної ситуації, досвіду сторін у веденні переговорів та прагнення учасників до досягнення компромісу;

- посередництво – позасудовий, добровільний, конфіденційний спосіб врегулювання спору між сторонами за участю незалежного, незацікавленого, нейтрального посередника, який дає можливість сторонам зберегти першочерговий об'єм власних повноважень при подоланні суперечностей та поряд з цим знайти взаємоприйнятне рішення для досягнення сторонами згоди. Вже понад чверть сторіччя за допомогою посередництва вирішуються спори в Австрії, Англії, Бельгії, Німеччині, США та інших країнах, забезпечується діяльність національних організацій (наприклад, Американська арбітражна асоціація, Об'єднання професіоналів при вирішенні спорів, Асоціація посередників штату Вашингтон, Центр арбітражу

та посередництва при Всесвітній організації інтелектуальної власності), які дотримуються тих позицій, що третя сторона становить центральну ідею у вивченні та вирішенні спорів. Досвід, накопичений цими країнами у сфері відмови від судових процедур, що засвідчений практикою, а також наукові погляди вчених вказують на провідну роль третьої сторони у врегулюванні конфліктів, яка є не лише корисною, але й заслуговує на певну інституалізацію [12].

– третейський розгляд або арбітраж – вирішення спору за участю нейтрального незалежного арбітра, який на відміну від обов'язків третьої сторони під час процедури медіації, виносить обов'язкове для сторін рішення, за правильність якого несе безпосередню відповідальність та яке підлягає примусовому виконанню;

– консиліація – погоджувальна процедура, основна сутність якої полягає в активних діях посередника, що діє на підставі угоди сторін, переговорному процесі між сторонами конфлікту з метою досягнення ними взаємоприйнятного врегулювання спору [10, с. 44].

Спираючись на запропоновану класифікацію альтернативних способів вирішення спору, робимо висновок, що врегулювання спору за участю судді не можна віднести до певної категорії примиренських процедур, при чому в той же час досліджуваний інститут не є правосудною формою вирішення юридичних спорів. Постає питання: яка правова природа врегулювання спору за участю судді? Чіткої відповіді не знаходимо.

Лесько А. О. зазначає, що «на відміну від більшості розглядів справ в державних судах, які здійснюються публічно, врегулювання спору за участю судді слід вважати конфіденційним способом вирішення спорів». Крім цього, авторка зазначає, що ЦПК України покладає на суддю певні права та обов'язки, пов'язані з врегулюванням спору за участю судді. Таким чином, «суддя: 1) спрямовує проведення врегулювання спору за участю судді для досягнення сторонами врегулювання спору; 2) суддя може оголосити перерву в межах строку проведення врегулювання, враховуючи конкретні обставини проведення наради; 3) роз'яснює сторонам на початку проведення першої спільної наради мету, порядок проведення врегулювання спору за участю судді, права та обов'язки сторін; 4) під час проведення спільних нарад з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору; може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору; 5) *під час закритих нарад має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних справах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору*». Водночас в ч. 6 ст. 203 ЦПК України встановлені й певні обмеження щодо повноважень суду – «під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі». Отже, з одного боку законодавець вказав на неприпустимість надання юридичних порад та рекомендацій, а з іншого – надає суду право ознайомлювати сторони з судовою практикою в тому числі й щодо оцінки доказів Верховним Судом. Констатуємо наявність колізії між нормами однієї статті ЦПК України.

Принциповим є те, що ознайомлювати з судовою практикою буде суд першої інстанції, а органом, який створює офіційну судову практику, що на наш погляд, є аналогом прецедента є суд касаційної інстанції – Верховний Суд. Відповідно до ст. 13 ч. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. [9] Таким чином, проводячи закриті наради суд ознайомлює окремо кожну сторону про те, як сам суд за умови здійснення розгляду справи в загальному порядку вирішив би справу. Тобто, сторони отримують інформацію про можливі подальші дії суду. А з огляду на те, що в спірних правовідносинах процесуальна заінтересованість сторін є прямо протилежною, можемо зробити висновок, що знаючи про практику розгляду аналогічних справ одна з сторін бажатиме примирення й досягнення компромісу, а друга сторона бажатиме припинення проведення примиренської процедури врегулювання спору за участю судді та вчинятиме процесуальні диверсії, виражатиме незацікавленість в проведенні примирення. Таким чином, спостерігаємо наявність в нормі, яка регулює реалізацію інституту врегулювання спору за участю судді «бомбу сповільненої дії», яка спрямована безпосередньо проти реалізації завдань цього інституту.

Також маємо звернути увагу на ст. 204 ЦПК України, яка регулює припинення врегулювання спору за участю судді. Так відповідно до частини 1 статті «врегулювання спору за участю судді припиняється: 1) у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді; 2) у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді; 3) за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін; 4) у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем». Пункти 1, 2 та 4 ч. 1 ст. 204 ЦПК України не викликають сумнівів, проте на наше переконання, припинення проведення примиренської процедури за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін не є належною підставою з огляду на наступне. По-перше, строк проведення врегулювання спору за участю судді не перевищує 30 днів, при чому строк проведення врегулювання спору за участю судді продовженню не підлягає, а тому не має йти мова про затягування процесу, з огляду на те, що врегулювання спору за участю судді є добровільною процедурою, а у випадку якщо одна з сторін вважатиме, що інша сторона затягує процес вирішення спору, вона може подати заяву про припинення проведення примиренської процедури. По-друге, наділення суду повноваженням припинити врегулювання спору за участю судді є надмірним розширенням судових повноважень. Суд лише сприяє примиренню сторін, не втручаючись та не заважаючи процесу примирення. Повноваження суду на цій стадії мають орієнтувальний характер для сторін спірних правовідносин, але коли законодавець надає судді право припинити проведення примиренської процедури, він перетворює суд на активного учасника процесу, що не є йому притаманним з огляду на безсторонню, регулятивну функцію суду.

Данилець Л. В. зазначає, що «безумовними перевагами проведення процедури врегулювання спору за участю судді є економія процесуальних засобів та часу учасників спору, конфіденційність, *неформальний характер процедури, заборона фіксації процедури будь-якими засобами*, участь професійного судді, який за допомогою власних знань та досвіду направляє сторони на справедливе та законне вирішення спору» [14, с. 88]. Ставимо під сумнів позицію вченого, оскільки суд, як єдиний орган, що здійснює правосуддя не повинен здійснювати процедури «неформального характеру». «Заборона фіксації процедури будь-якими засобами» є порушенням принципу гласності, який є невід'ємним принципом цивільного судочинства й має реалізовуватись в усіх формах діяльності судової влади, тобто теза вченого, на наш погляд, є спірною і навряд чи можна з нею погодитись.

Піднявши питання порушення принципу гласності під час застосування процедури врегулювання спору за участю судді, вважаємо за доцільне викласти власне бачення застосування деяких принципів цивільного процесу під час проведення досліджуваної примиренської процедури.

Нагадаємо, що відповідно до ст. 2 ч. 3 ЦПК України «основними засадами (принципами) цивільного судочинства є:

- 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судові рішення. [1]

Презюмуємо, що здійснення правосуддя базується на тих принципах, які принаймні зазначені в ст. 2 ЦПК України як «основні». Пропонуємо дослідити наскільки процедура врегулювання спору за участю судді відповідає заявленим засадничим вимогам.

Відповідно до ст. 7 ЦПК України «Розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених ЦПК України. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні... Особи, присутні в залі судового засідання, представники медіа можуть проводити у залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених ЦПК України... Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав... Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи

або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом... Про розгляд справи у закритому судовому засіданні постановляється ухвала. Суд ухвалою може оголосити судове засідання закритим повністю або закритою його частину...». [1]

Відповідно до ст. 203 ч. 7 ЦПК України «інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами» [1]. Принциповим в даному випадку є недопущення ведення протоколу та заборона фіксації технічними засобами. Ми вже зазначали, що «заборона фіксації процедури будь-якими засобами» є порушенням принципу гласності, адже таким чином норма яка встановлює, що «особи, присутні в залі судового засідання, представники медіа можуть проводити у залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду» не забезпечується. В справах ЄСПЛ «Денисов проти України» та «Моріс проти Франції» Суд законстатував, що «правосуддя має не лише здійснюватися, має бути видно, що воно здійснюється». Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти у громадськість. Аудіо- та відеофіксація забезпечує громадський контроль за діяльністю суду та в певній мірі не допускає свавілля з боку окремих суддів. Вимога щодо конфіденційності є притаманною медіації, здійснення якої регулюється Законом України «Про медіацію», при тому що обмежень в строках проведення цієї процедури немає, на відміну від врегулювання спору за участю судді. Виникає питання: навіщо дублювати інститут медіації в усіченому змісті та наділяти суд повноваженням здійснювати цю процедуру в супереч загальному призначенню судової влади в суспільстві. Якщо сторони готові йти на примирення, отже не має сенсу звертатися до суду, в той час як є можливість скористатися процедурою медіації.

Крім цього, звертаємо увагу на те, що під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться, а отже, діяльність суду взагалі не можна вважати здійсненням судочинства, навіть у формі відмінній від правосуддя. За умов коли суд заходить до зали судових засідань та не оголошує про початок чи продовження розгляду справи, при тому, що аудіо-, та відео фіксація не ведеться, а секретар судового засідання не веде протокол та не вносить будь-які відомості до Єдиного державного реєстру судових рішень, оскільки секретар відсутній під час проведення нарад) ми не можемо говорити, що суд здійснює бодай якусь діяльність схожу на судочинство. Ми переконані, що в контексті врегулювання спору за участю судді, суд наділений не притаманною собі функцією, здійснення якої Законом України «Про медіацію» вже покладене на недержавні установи [15].

Відповідно до ст. 12 ЦПК України «Цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України...» [1].

Не намагаючись переконувати в думці, що певні принципи права є вищими над деякими іншими, маємо визнати, що дотримання принципу змагальності під час здійснення правосуддя набуває винятковий характер. Адже правосуддя можливе тільки в межах змагальної моделі цивільного судочинства [16, с. 169].

В ст. 17 ч. 1 ЦПК України передбачено, що «учасники справи, а також особи, які не брали участю у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення». Право на перегляд судового рішення взагалі не притаманне процедурі врегулювання спору за участю судді.

Отже, звернувши увагу на декілька з основних принципів цивільного судочинства за ЦПК України, ми можемо стверджувати, що процедура врегулювання спору за участю судді не відповідає вимогам цивільного судочинства та є сурогатом судочинства, який не тільки не сприяє розвитку судочинства України, але й протирічить усталеним процесуальним канонам, які притаманні як цивільному судочинству України та іншим видам судочинства.

Не можемо не звернути увагу й на практику застосування процедури врегулювання спору за участю судді загальними, адміністративними та господарськими судами. Наприклад, в 2018 році загальними судами в порядку цивільного судочинства цей інститут застосовувався 62 рази, адміністративними – 15 разів, господарськими – 148 разів ; в 2019 році: загальними судами – 104 рази, адміністративними – 22 рази, господарськими – 132 рази ; в 2020: загальними – 119 разів, адміністративними – 21 раз; господарськими – 103 рази [13, с. 86].

Аналіз існуючого законодавчого положення щодо врегулювання спору за участю судді дозволяє зробити висновок, що таке врегулювання здійснюється на засадах добровільності, при чому ця добровільність має дві складові: зовнішню та внутрішню. «Зовнішня добровільність передусім виявляється в тому, що сторони конфлікту добровільно погодились взяти участь у процедурі врегулювання спору поза судовим процесом. Внутрішня добровільність проявляється не тільки в досягненні сторонами згоди щодо застосування альтернативного способу врегулювання спору, але й наявності дійсного бажання вирішення проблемної ситуації» [8, с. 56]. Ми усіяко виступаємо «за» врегулювання спірних правовідносин між сторонами юридичного конфлікту, проте констатуємо, що примирення сторін має відбуватися на досудовому етапі вирішення спору про право. Законодавець не зобов'язує осіб, які мають такий спір звертатися до суду, більше того, наділяє можливістю звернутися до третейського суду або до медіатора, а у випадку наявності індивідуального трудового спору – до комісії по трудовим спорам [17]. Звернення до суду має сприятися як *ultima ratio*, коли примиритися неможливо і суд залучається як незалежний посередник, який має вирішити спір використовуючи не моральні чи інші принципи та настанови, а керуючись винятково законом та внутрішнім юридичним переконанням судді.

«Не дивлячись на те, що у багатьох країнах світу медіація вважається поза-судовою процедурою вирішення спорів, а судова медіація зустрічається набагато рідше, проте деякі країни допускають поєднання працівниками суду повноважень

як судді, так і медіатора одночасно, тим самим повністю інтегруючи медіацію у судовий процес. Судова медіація успішно функціонує у таких країнах, як Німеччина, Болгарія, Канада та Норвегія. Так, наприклад, § 278 Цивільного процесуального уложення Німеччини за назвою «Вирішення спору; примирна процедура; мирова угода» встановлює: «У будь-якому положенні справи суд повинен прагнути до вирішення спору або окремих спірних питань». Також у цьому параграфі закріплено, що при застосуванні примирних процедур повинна бути встановлена особиста явка сторін, а усному розгляду передують процедура примирення з метою вирішення спору, за винятком випадків, коли спроба примирення вже робилася в позасудовому органі примирення або примирна процедура явно не має перспективи. Суд в ході примирної процедури обговорює зі сторонами матеріальні та формальні обставини справи, вільно оцінюючи всі обставини, і, наскільки це необхідно, задає питання. А § 278а «Посередництво, позасудове врегулювання конфліктів», яким доповнено Цивільне процесуальне уложення Німеччини у зв'язку з прийняттям у 2012 р. Закону Федеративної Республіки Німеччини «Про підтримку медіації та інших процедур позасудового врегулювання конфліктів» передбачено, що суду надано право запропонувати сторонам посередництво, або іншу процедуру позасудового врегулювання. У разі згоди сторін, суд зобов'язаний призупинити провадження у справі» [18].

«У таких країнах, як Австрія та Франція зустрічається присудова модель медіації, яка пов'язана як безпосередньо із судовим розглядом, так і самим судом як інституцією. В Австрії державою на суд покладається певний обов'язок щодо надання учасникам спору рекомендаційних вказівок стосовно застосування процедури медіації, проте рішення про участь у медіації залишається за конфліктуючими сторонами. Таким чином, суди визначають можливість подолання суперечностей шляхом медіаційної процедури, проте не мають права приймати рішення про зобов'язання осіб звернутися до неї. У Франції Декретом №96-652 від 22 липня 1996 р. до ЦПК Франції включений Титул VI bis «Посередництво», який встановлює: «Суддя, якому переданий на розгляд спір, може, отримавши згоду сторін, призначити третю особу для заслуховування і з'ясування взаємних претензій сторін з тим, щоб дати сторонам можливість вирішити спори, що виникли між ними. У процесі розгляду справи це повноваження належить також судді, який вирішує питання в порядку термінової змагальної процедури» (ст. 131-1). Так, суди Франції встановлюють та перевіряють обставини справи і також лише інформують сторони про можливість вирішення спору за допомогою медіації. Основним принципом медіаційної процедури виступає добровільність, що передбачає неможливість застосування означеної процедури, якщо хоча б одна зі сторін не надає власної згоди на це. На відміну від вищевказаних країн імперативними повноваженнями наділений суд у певних штатах США, таких як Техас та Флорида. Так, суддя у справах про відшкодування грошових збитків зобов'язаний не тільки рекомендувати сторонам застосувати процедуру медіації, але й видати розпорядження про обов'язкову участь сторін у медіації, якщо на думку однієї зі сторін такий варіант подолання суперечностей є найбільш прийнятним і у разі надання нею згоди на відшкодування витрат, пов'язаних з використанням означеної про-

цедури. У Великобританії сторони перед початком судового провадження мають звернутися на гарячу лінію, охарактеризувати суть конфліктної ситуації та отримати перелік спеціалістів, що відповідають власним вимогам сторін та допомагають при подоланні суперечностей. В іншому випадку, якщо сторони не застосували медіаційну процедуру як досудову можливість, вони позбавляються права на відшкодування витрат, пов'язаних з розглядом справи в суді, навіть у разі виграшу справи» [10, с. 46-48].

«Законодавством Японії передбачений такий спосіб вирішення спорів як шотей, який можна вважати своєрідним прототипом інституту врегулювання спору за участю судді. Адже задля вирішення конфлікту сторони звертаються не за проголошенням рішення, а за створенням примирної комісії, до складу якої входять два посередники та суддя. Для певної категорії справ означена процедура не є добровільною, а передбачає обов'язкове використання, зокрема, таких як сімейні спори або трудові. У разі, якщо означена процедура не приносить жаданого результату, сторона має право звернутися до суду, який своєю чергою має певне право вибору: вирішити спір за чинним законодавством або підтвердити можливість мирного врегулювання, запропонованого посередниками» [10, с. 46].

Наявність процедури, схожої за змістом на врегулювання спору за участю судді можна пояснити високою довірою до правосуддя у вищезазначених країнах, тоді як відповідно до соціологічного дослідження Центру Разумкова в 2020 році, відсоток осіб які повністю або здебільшого довіряють судовій владі не перевищує 19 % [19].

Наголошуємо, що ми ні в якому випадку не виступаємо проти примиренських процедур як таких, адже їх застосування є позитивним явищем, при чому вони існували ще з давніх-давен. «Взагалі у Стародавній Греції ще з 400 р. до н.е. гострою була потреба забезпеченості доступу громадян до альтернативних (позасудових) процедур. Тому ще з тих часів починає своє існування такий суспільно-правовий інститут, який отримав назву проксенія, що в перекладі означає «гостинність», основна ціль якого є налагодження та підтримання зв'язків, ведення переговорів та взаємодія між окремими громадянами, сім'ями, родами, племенами і навіть містами-державами, шляхом залучення посередника. Означений інститут набув неабиякого розповсюдження та згодом був запозичений іншими країнами стародавнього світу. Посередником – *proxenetes* була людина мудра та розумна, здорового глузду, здатна до ведення конструктивних переговорів, яка направлялася довірителем для встановлення миру, підтримання дружельюбних взаємовідносин, яка користувалася привілеями, гостинністю, гідністю та повагою у сім'ї приймаючої сторони. Причому такий посередник ніс обов'язок не тільки перед довірителем, а й перед приймаючою стороною, всіляко забезпечуючи виконання обов'язків та дотримання інтересів обох сторін шляхом сприяння узгодженню інтересів та досягненню угоди між тим, хто його направив, та приймаючою стороною, тобто саме за допомогою примирної процедури» [10, с. 16]. Згодом досягнення миру у разі виникнення приватних або публічних спорів шляхом залучення нейтрального посередника ставало хоча й не обов'язковою, проте прийнятною та навіть заохочувальною суспільством практикою, що майже повністю витісняла інші процедури,

які просто ставали зайвими [11, с. 61]. Китайська правова традиція видається нам особливо цікавою з огляду на те, що з часів Конфуція і донині судочинство в національних судах спирається не стільки на юридичні норми, як на совість китайського народу. «Цікаво, що така китайська правова модель «ігнорування законів» тривала впродовж тисячі років, і навіть на даний час розгляд спорів у китайських судах відбувається під впливом конфуціанського вчення, згідно з яким «на першому плані повинні перебувати виховання і переконання, а не влада і примус». Проте, взявши курс на євроінтеграцію, Україна не може дозволити собі неякісне та неефективне судочинство, адже саме якість правосуддя в державі є мірилом демократії та панування права в державі, а тому слід розмежувати медіаційні досудові способи вирішення юридичного спору та судочинство, яке здійснюється переважно у формі правосуддя.

Резюмуючи, слід зауважити, що примирення сторін не є завданням судової гілки влади. Сторони, які мають спірні правовідносини можуть не погоджуватись з рішенням суду першої інстанції, проте чи це означає, що суд не виконав свій обов'язок? Не обов'язково. Допускаючи ймовірність помилкового вирішення справи, законодавець передбачив можливість розгляду справи в апеляційному та, де це можливо, в касаційному порядку. Крім цього, не погоджувачись з рішенням національних судів, особа може звернутись до Європейського Суду з прав людини. Але навіть після того як сторони скористувалися всіма доступними засобами вирішення спору, немає гарантії, що одна з сторін не буде задоволена ухваленим рішенням. Проте, суд і не має вдовольняти психологічне ставлення особи до судового рішення. Навпаки, завданням судової влади – безсторонньо поглянути на конфліктну ситуацію, надати оцінку доказам та аргументам сторін та постановити судові рішення з суворим дотриманням матеріального та процесуального права, а при застосуванні між сторонами примиренських процедур затвердити мирову угоду з дотриманням вимог закону. Врегулювання спору за участю судді не є судовою процедурою в процесуальному аспекті та швидше нагадує медіацію, змушену в часі та з можливістю активного втручання судді в переговорний процес. На наше переконання, інститут врегулювання спору за участю судді є передчасний з огляду на низький рівень довіри суспільства до судової влади та має бути виключений з національного процесуального законодавства як такий, що не відповідає завданням та функціям судочинства, основним засадам (принципам) процесуального законодавства, не досконалу процесуальну конструкцію, не відповідність змісту та правовій природі деяким існуючим процесуальним інститутам хоча й визнаємо, що це питання потребує подальшого наукового осмислення та дискусії.

Література

1. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. та ін. Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 бер. 2004 р. № 1618-15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.02.2024)
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. Дата оновлення 07.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 01.02.2024).

4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 01.02.2024).
5. Мамницький В. Ю., Кахнова М. Г. Врегулювання спору за участю судді: проблемні аспекти правозастосовчої практики. Журнал східноєвропейського права. № 64. 2019. С. 112 – 123
6. Постанова у справі №331/3041/15-ц (провадження № 61-35617св18) [2019] Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду. Єдиний державний реєстр судових рішень. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81328884> (2019, квітень, 10). (дата звернення: 19.01.2024)
7. Постанова у справі №331/3041/15-ц (провадження №61-6715св21) [2022] Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду. Єдиний державний реєстр судових рішень. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454276>. (2022, вересень 20). (дата звернення: 19.01.2024)
8. Можайкіна О. С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах / О. С. Можайкіна // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – № 5. – С. 55-58.
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 19.01.2024)
10. Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2020. 192 с.
11. Harter-Uibopuu K.K. Ancient Greeks Approaches Towards Alternative Dispute Resolution. *Willamette Journal of International Litigation and Dispute Resolution*. 2002. №52. С. 61.
12. Hills C. *Creative Conflict*. California: University of the Irees Press, 1981
13. Ханик-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. Врегулювання спору за участю судді: чи є ефективною ця процедура? *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 8. С. 85 – 91
14. Данилець Л. В. Процесуальний порядок врегулювання спору за участю судді. С. 86 – 90
15. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 19.01.2024)
16. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного університету*. Серія «Юриспруденція». 2014. №10-2. Том 1. С. 167 – 170. (URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-2/part_1/48.pdf)
17. Мамницький В. Ю., Суховецький О. О. Спрошене провадження цивільного судочинства як процесуальна форма розгляду трудових спорів. доцільність та тенденції розвитку законодавства в цій сфері. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. Вип. № 6. 2023. С. 138 – 143
18. Gesetz zur Förderung der Mediation und anderer Verfahren der außergerichtlichen Konfliktbeilegung vom 21.07.2012. Der Bundesgerichtshof: website. URL: <https://www.bundesgerichtshof.de/DE/Bibliothek/GesMat/WP17/M/Mediationsgesetz.html> (дата звернення: 01.03.2024).
19. Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової системи». URL: <https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7> (дата звернення: 01.03.2024).

Анотація

Мамницький В. Ю. Врегулювання спору за участю судді в контексті примирних процедур за національним процесуальним законодавством. – Стаття.

В результаті проведення судово-правової реформи в Україні 03 жовтня 2017 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набрав чинності 15 грудня 2017 року, відповідно до якого вищезазначені кодифіковані нормативно-правові акти, які регулюють здійснення правосуддя, набули нової редакції та, як наслідок, до них були включені новели, які не були притаманні вітчизняному законодавству і які не відповідають національним правовим традиціям. В тому числі, одним з таких інститутів є врегулювання спору за участю судді, якому присвячена глава четверта розділ третій.

Доцільність закріплення цього процесуального інституту ставилась під сумнів деякими вченими в галузі цивільного процесуального права, проте в цій статті зроблено намагання аналізу правової природи врегулювання спору за участю судді в контексті примиренських процедур, передбачених законом.

Наведена статистика застосування цього процесуального інституту судами України. Проаналізовано наукову доктрину та процесуальні наслідки застосування цієї процедури під час судового роз-

гляду. Надано оцінку врегулювання спору за участю судді на відповідність деяким з основних принципів цивільного судочинства. Зроблено висновок, що врегулювання спору за участю судді має низку процесуальних недоліків та негативно впливає на цілісність цивільного судочинства, бо здійснюючи наведену процедуру суд перебирає на себе не властиві собі функції, адже навіть професор Комаров В. В. зазначав, що соціальна функція, зміст правосуддя у цивільних справах повинні зводитися тільки до вирішення справ, інші функції на суди покладатися не повинні.

Проаналізовано постанови Верховного Суду, в яких суд касаційної інстанції аналізував інститут врегулювання спору за участю судді як процедуру. Крім цього, зазначено, що саме Верховний Суд вперше надав дефініцію врегулювання спору за участю судді, адже законодавець імплементуючи ст. 201-205 Цивільного процесуального кодексу України не спромігся надати визначення новоствореному процесуальному інституту.

Проаналізовано досвід застосування інституту врегулювання спору за участю судді провідними іноземними країнами.

Ключові слова: врегулювання спору за участю судді, примиренські процедури, правосуддя, функції судової влади, принцип змагальності.

Summary

Mamnytskyi V. Yu. Dispute settlement with the participation of a judge in the context of conciliation procedures under national procedural law. – Article.

As a result of judicial reform in Ukraine, on October 3, 2017, the Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts" was adopted, which entered into force on December 15, 2017. according to which the above-mentioned codified legal acts regulating the administration of justice were revised and, as a result, novelties were included in them that were not inherent in domestic legislation and that do not correspond to national legal traditions. Among them, one of such institutions is settlement of the dispute with the participation of a judge, to which chapter four, section three is devoted.

The expediency of establishing this procedural institution was questioned by some scholars in the field of civil procedural law, however, this article attempts to analyze the legal nature of dispute settlement with the participation of a judge in the context of conciliation procedures provided for by law.

The statistics of the use of this procedural institution by the courts of Ukraine are presented. The scientific doctrine and procedural consequences of the application of this procedure during the trial are analyzed. An assessment of the settlement of the dispute with the participation of a judge in accordance with some of the basic principles of civil justice is provided. It was concluded that the settlement of the dispute with the participation of a judge has a number of procedural shortcomings and negatively affects the integrity of civil justice, because by carrying out the above procedure, the court takes on functions that are not its own, because even Professor V. V. Komarov noted that the social function, the content of justice in civil cases should be reduced only to the resolution of cases, other functions should not be relied on by the courts.

The decisions of the Supreme Court were analyzed, in which the court of cassation analyzed the institution of dispute settlement with the participation of a judge as a procedure. In addition, it is stated that it was the Supreme Court that first provided the definition of dispute settlement with the participation of a judge, because the legislator implementing Art. 201-205 of the Civil Procedure Code of Ukraine failed to define the newly created procedural institute.

The experience of using the institute of dispute settlement with the participation of a judge by leading foreign countries is analyzed.

Key words: settlement of a dispute with the participation of a judge, conciliation procedures, justice, functions of the judiciary, the principle of competitiveness.

УДК 342.9.23:351.746

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.12>*О. П. Махмурова-Дишлюк*

ВИДАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЯК ІНСТРУМЕНТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

Вступ. Звертаючи до питання захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України в умовах повномасштабного російського терористичного вторгнення необхідно виявити та критично проаналізувати правовий інструментарій їх забезпечення. Серед широкої палітри таких інструментів по праву первинним визнається – видання адміністративними органами підзаконних нормативно-правових актів. Адже сама вітчизняна система права, яка побудована за дедуктивним методом Романо-германської правової сім'ї, практичного не може забезпечити свою регулятивну та охоронну функції без такого виду норм права. Крім того необхідно підкреслити, що видання адміністративними органами підзаконних нормативно-правових актів є єдиним правотворчим інструментом публічного адміністрування.

Саме особливостям видання нормативно-правові актів, як інструментів публічного адміністрування щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина для умов воєнного конфлікту в Україні буде присвячена аналізована стаття.

Огляд останніх досліджень. До проблеми адміністративно правового забезпечення прав свободи людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні звертали свою увагу вітчизняні вчені М. Алексійчук, Н. Армаш, В. Бібік, С. Бескоровайний, Я. Букреев, А. Вишневський, В. Галуцько, І. Глобенко, П. Діхтєвський, Я. Журавель, М. Доненко, І. Дзюба, В. Біла, В. Колпаков, Т. Короткий, О. Кузьменко, О. Куракін, В. Іванченко, О. Романова, В. Зьолка, О. Осауленко, С. Марущенко, І. Підберезних, О. Правоторова, Ю. Радковець, Є. Руденко, О. Савинець, С. Сірий, О. Сікорський, Т. Тарахонич, Г. Христова на ін. Проте вони аналізовану нами проблематику безпосередньо не аналізували, а зосереджували свої наукові пошуки на більш загальних, спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, чинного законодавства та практики діяльності публічної адміністрації розкрити юридичну природу видання нормативно-правових актів як інструменту публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні.

Виклад основних положень. Закон України «Про правотворчу діяльність» визначив, що нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий (видааний) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі, який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію [1]. Прикладом, з сфери нашого аналізу є видання Кабінетом Міністрів України Постанови від 30 травня 2023 р. № 600,

якою затверджено «Порядок надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна», який визначає механізм надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна та її використання відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України» [2].

В структурі законодавства України, які класифікуються від актів вищої до актів нижчої юридичної сили відносяться: Конституцію України – Основний Закон України, закони та підзаконні нормативно-правові акти. Підзаконний нормативно-правовий акт – це акт, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності на основі та на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямований на їх реалізацію. Підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції України, законам, чинним міжнародним договорам України, підзаконним нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгоджуватися між собою [1]. Не дивлячись, в цілому, на вдале законодавче оформлення категорійного визначення підзаконного нормативно-правового акту в Законі України 24 серпня 2023 р. №3354-IX, воно не є єдиним, Кодекс адміністративного судочинства України прописує, що «нормативно-правовий акт» – це акт управління (рішення) суб'єкта владних повноважень, який встановлює, змінює, припиняє (скасовує) загальні правила регулювання однотипних відносин, і який розрахований на довгострокове та неодноразове застосування [3]. Не здійснюючи критичного аналізу з погляду адміністративного процесу останню категорію, хочемо зазначити, що її не доцільно застосовувати у широкому форматі за межами адміністративного судочинства. Адже, з погляду теорії права в ньому закладено засадничу невідповідність поняття та змісту.

Отже, за основу нашого аналізу буде взято законодавче визначення категорії «підзаконний нормативно-правовий акт» прописане в Законі України 24 серпня 2023р. №3354-IX. В його змісті підзаконний нормативно-правовий акт приймається у визначеній Конституцією України та (або) законом формі. Визначення Конституцією України та (або) законом форми підзаконного нормативно-правового акта не є делегуванням законодавчих повноважень щодо кола суспільних відносин, що може регулюватися виключно законом. У разі якщо Конституцією України та законом передбачено видання підзаконного нормативно-правового акта у формі положення, порядку, інструкції, правил або іншого виду акта, що містить норми права, такий акт затверджується суб'єктом правотворчої діяльності підзаконним нормативно-правовим актом. Затверджений акт є невід'ємною складовою підзаконного нормативно-правового акта, яким його затверджено, та має силу такого підзаконного нормативно-правового акта. У випадках та в межах, передбачених законом, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, суб'єкти правотворчої діяльності можуть приймати спільні підзаконні нормативно-правові акти [1]. Наприклад, спільним Наказом Міністерства енергетики України та Фонду державного майна України від 22 лютого 2023 р. № 57/342 було затвер-

джено Методику визначення шкоди та збитків, завданих об'єктам енергетичної інфраструктури України внаслідок збройної агресії російської федерації. Згідно з якою визначений механізм оцінки шкоди та збитків, завданих об'єктам енергетичної інфраструктури України внаслідок втрати, руйнування або пошкодження у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, яка є обов'язковою для використання під час оцінки збитків, завданих постраждалим внаслідок збройної агресії, у тому числі під час проведення судової експертизи, пов'язаної з оцінкою збитків, завданих постраждалим внаслідок збройної агресії [4].

В юридичній літературі з адміністративного права розкривається що видання нормативно-правових актів – це правотворчий підзаконний напрямок діяльності адміністративних органів, що передбачає розпорядчу діяльність через ухвалення правил загального характеру на основі законів та їх виконання, які породжують юридичні наслідки стосовно конкретизації та деталізації законів до стадії їх правозастосування. Вчені-адміністративісти за суб'єктами видання здійснюють їх класифікацію, виділяючи певні форми [5]. Так Президент України видає «укази» нормативно-правового характеру як акти Глави держави, видані на основі й на виконання Конституції та законів України та пов'язанні з питаннями публічного адміністрування в першу у сфері оборони та закордонних справ. Наприклад, Указом Президента України 26 липня 2023 року №452 «Про продовження строку проведення загальної мобілізації» у зв'язку з триваючою широкомасштабною збройною агресією російської федерації проти України та з метою забезпечення оборони держави, підтримання боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно Конституції та Законів України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [6].

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади в межах своєї компетенції на основі й на виконання Конституції та законів України видає «постанови» як нормативно-правові акти, що є обов'язковими до виконання для всієї вертикалі виконавчої влади, у визначених законом випадках органами місцевого самоврядування та приватними особами, які є учасниками врегульованих адміністративно-правових відносин. Наприклад, Постановою Уряду України від 12 вересня 2023р. № 975 визначено повноваження деяких органів у сфері дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України, зокрема Міністерства внутрішніх справ щодо забезпечення комунікації з близькими родичами осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та членами їх сімей. Міністерств, з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій щодо виконання державних зобов'язань за бюджетною програмою «Забезпечення захисту прав і свобод громадян України, що проживають на тимчасово окупованій території України, допомоги громадянам України з гуманітарно-кризових питань та здійснення заходів із передачі та репатріації тіл (останків) осіб, загиблих (померлих) у зв'язку із збройною агресією проти України» [7].

Ще одним наглядним прикладом в аналізованій нами сфері є Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2023 р. № 209 що внесла зміни у Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, яка була

затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. Згідно з якою з метою захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з питань проведення обов'язкової евакуації населення в умовах воєнного стану можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх батьками, особами, які їх замінюють, або іншими законними представниками з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії. Обов'язкова евакуація в примусовий спосіб дітей має здійснюватися за супроводом одного з батьків, особи, яка їх замінює, або іншого законного представника [9].

Нормативно-правові накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які видаються на основі Конституції та законів України, указів Президента та Кабінету Міністрів України шляхом їх уточнення та деталізації [5]. Наприклад, Наказ Міністерства оборони України 25 травня 2023 року № 308, яке Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 8 червня 2023 р. за № 954/40010 було затверджено «Порядок і умови призначення та виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) військовослужбовців Державної спеціальної служби транспорту в період дії воєнного стану», який визначають механізм оформлення документів, необхідних для призначення одноразової грошової допомоги, передбаченої пунктом 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану», алгоритм її призначення та виплати [8].

На місцевому рівні підзаконні нормативно-правові акти можуть видавати місцеві військові адміністрації та органи місцевого самоврядування. Наприклад, Розпорядженням начальника Дніпропетровської обласної військової адміністрації «Про організацію та проведення (продовження) заходів загальної мобілізації на території Дніпропетровської області» від 8 вересня 2023р. № 325/0/527/23, начальника районних військових адміністрацій було поставлено завдання актуалізувати розпорядження щодо забезпечення виконання заходів проведення загальної мобілізації на території району [10]. Хоча треба зазначити, що практичне видання ними норм права загального характеру місцевими органами виконавчої влади здійснюється не часто. У своїй виконавчій діяльності вони користуються, як правило нормами адміністративного права вищого рівня [11].

Висновки. Отже, усе вище викладене дає можливість формулювати наступні узагальнення щодо видання нормативно-правові актів, як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні:

– підзаконний нормативно-правовий акт в умовах воєнного конфлікту в Україні – це акт, прийнятий (виданий) адміністративним органом на основі та на виконання Конституції, оборонних та правозахисних законів України, чинних міжнародних договорів України (в першу Женевських конвенцій), який спрямований на попередження та відновлення порушених прав і законних інтересів громадян України та юридичних осіб російськими терористами;

– Президент та Кабінет Міністрів України, в межах своєї компетенції на основі й з виконання Конституції та законів України видають укази та постанови як нормативно-правові акти, що є обов'язковими до виконання для всієї вертикалі виконавчої влади, у визначених законом випадках органами місцевого самоврядування та приватними особами, які є учасниками врегульованих адміністративно-правових відносин, що стосується питань оголошення та підтримання воєнного стану, затвердження порядків, методик захисту прав і законних інтересів прав і свобод людини та увіковічення пам'яті загиблих;

– Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади на основі Конституції та законів України, указів Президента та Кабінету Міністрів України шляхом їх уточнення та деталізації видають підзаконні нормативно-правові акти, які затверджують інструкції, процедури забезпечення прав і законних інтересів прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні;

– виявлено, що на місцевому рівні військові державні адміністрації та органи місцевого самоврядування не часто видають підзаконні нормативно-правові акти, у своїй виконавчій діяльності вони користуються, як правило, нормами адміністративного права вищого рівня.

Отже, видання нормативно-правових актів, як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні – це правотворчий підзаконний напрямок діяльності адміністративних органів, що передбачає розпорядчу діяльність через ухвалення правил загального характеру на основі законів та їх виконання, шляхом їх деталізації та уточнення у формі порядків, методики, інструкцій, процедур стосовно утвердження вторинних норм адміністративного права спрямованих на попередження та відновлення порушених прав і законних інтересів громадян України та юридичних осіб російськими терористами до моменту їх правозастосування.

Література

1. Про правотворчу діяльність. Закон України 24 серпня 2023 р. №3354-ІХ. *Голос України* офіційне видання від 19.09.2023 № 32.

2. Порядок надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2023 р. № 600. Урядовий кур'єр офіційне видання від 15.06.2023. № 119

3. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36. № 37. ст. 446

4. Методика визначення шкоди та збитків, завданих об'єктам енергетичної інфраструктури України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Затверджено Наказом Міністерства енергетики України, Фонду державного майна України 22 лютого 2023 року № 57/342. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 1 травня 2023 р. за № 708/39764. *Офіційний вісник України* офіційне видання від 16.05.2023. № 47. стор. 256. стаття 2621. код акта 118105/2023.

5. Галуцько В., Стеценко С., Берлач А., та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с.

6. Про продовження строку проведення загальної мобілізації. Указ Президента України від 26 липня 2023 р. №452. <https://www.president.gov.ua/documents/4522023-47797>.

7. Питання визначення повноважень деяких органів у сфері дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України. Постанова від 12 вересня 2023 р. № 975. *Урядовий*

кур'єр <https://www.kmu.gov.ua/npas/pytannia-vyznachennia-povnovazhen-deiakykh-orhaniv-u-sferi-dotrymanna-norm-mizhnarodnoho-s975-120923>.

8. Порядок і умови призначення та виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) військовослужбовців Державної спеціальної служби транспорту в період дії воєнного стану. Затверджено Наказом Міністерства оборони України 25 травня 2023р. № 308. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 08 червня 2023р. за №954/40010. *Офіційний вісник України* офіційне видання від 07.07.2023. № 60. стор. 68. стаття 3391. код акта 118913.

9. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 і від 29 липня 2022 р. № 854. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2023 р. № 209. *Верховна Рада України*. 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2023-%D0%BF#Text>

10. Про організацію та проведення продовження заходів загальної мобілізації на території Дніпропетровської області. Розпорядження начальника обласної військової адміністрації від 8 вересня 2023р. № 325/0/527/23. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. 2023. <https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/vidkriti%20dani/mobilizaciya/2023/09.2023/rozporjadjhennya.pdf>

11. Документи Львівської міської ради. 2023. <https://city-adm.lviv.ua/lmr/docs-decision>

Анотація

Махмурова-Дишлюк О. П. Видання нормативно-правових актів як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні. – Стаття.

В статті розкрито особливості видання нормативно-правових актів, як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні. Доведено, що це правотворчий підзаконний напрямок діяльності адміністративних органів, що передбачає розпорядчу діяльність через ухвалення правил загального характеру на основі законів та їх виконання, шляхом їх деталізації та уточнення у формі порядків, методики, інструкцій, процедур стосовно утвердження вторинних норм адміністративного права спрямованих на попередження та відновлення порушених прав і законних інтересів громадян України та юридичних осіб російськими терористами до моменту правозастосування. Узагальнено, що підзаконний нормативно-правовий акт в умовах воєнного конфлікту в Україні – це акт, прийнятий (виданий) адміністративним органом на основі та на виконання Конституції, оборонних та правозахисних законів України, чинних міжнародних договорів України, в першу чергу Женевських конвенцій. З'ясовано, що Президент та Кабінет Міністрів України, в межах своєї компетенції на основі й з виконання Конституції та законів України видають укази та постанови як нормативно-правові акти, що є обов'язковими до виконання для всієї вертикалі виконавчої влади. У визначених законом випадках органами місцевого самоврядування та приватними особами, які є учасниками врегульованих адміністративно-правових відносин, що стосується питань оголошення та підтримання воєнного стану, утвердження прав і свобод людини та увіковічення пам'яті загиблих. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади на основі Конституції та законів України, указів Президента та Кабінету Міністрів України шляхом їх уточнення та деталізації видають підзаконні нормативно-правові акти, які затверджують інструкції, процедури забезпечення прав і законних інтересів прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні. Виявлено, що на місцевому рівні військові державні адміністрації та органи місцевого самоврядування не часто видають підзаконні нормативно-правові акти, у своїй виконавчій діяльності вони користуються, як правило, нормами адміністративного права вищого рівня.

Ключові слова: адміністративний орган, виконавча влада, виконавча діяльність, воєнний конфлікт, законодавство, норма права, підзаконна правотворчість, розпорядча діяльність.

Summary

Makhmurova-Dyshliuk O. P. Issuance of regulatory and legal acts as tools of public administration to ensure human and citizen rights and freedoms in the conditions of the military conflict in Ukraine. – Article.

The article reveals the peculiarities of the publication of normative legal acts as tools of public administration to ensure the rights and freedoms of a person and a citizen in the conditions of a military conflict in Ukraine. It has been proven that this is a law-making sub-legislative direction of activity of administrative bodies, which provides administrative activity through the adoption of rules of a general nature on the basis of laws and their implementation, through their detailing and clarification in the form of orders, methods, instructions, procedures regarding the approval of secondary norms of administrative

law aimed at prevention and restoration of violated rights and legitimate interests of Ukrainian citizens and legal entities by Russian terrorists until the moment of enforcement. It is summarized that a secondary regulatory legal act in the conditions of a military conflict in Ukraine is an act adopted (issued) by an administrative body based on and for the implementation of the Constitution, defense and human rights laws of Ukraine, current international treaties of Ukraine, primarily the Geneva Conventions. It was found that the President and the Cabinet of Ministers of Ukraine, within their competence, because of and for the implementation of the Constitution and laws of Ukraine, issue decrees and resolutions as normative legal acts, which are mandatory for the entire vertical of the executive power. In cases specified by law, by local self-government bodies and private individuals who are participants in regulated administrative-legal relations regarding the declaration and maintenance of martial law, the affirmation of human rights and freedoms, and the perpetuation of the memory of the dead. Ministries and other central bodies of executive power based on the Constitution and laws of Ukraine, decrees of the President and the Cabinet of Ministers of Ukraine, by clarifying and detailing them, issue subordinate legal acts that approve instructions, procedures for ensuring the rights and legitimate interests of human and citizen rights and freedoms in the conditions military conflict in Ukraine. It was found that at the local level, military state administrations and local self-government bodies do not often issue subordinate legal acts, in their executive activities they use, as a rule, the norms of administrative law of a higher level.

Key words: administrative body, executive activity, executive, legislation, management activity, military conflict, rule of law, subordinate legislation.

УДК 341.212.2:341.212.6 (341.218.4)
DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.13>

В. М. Мельник

ПОДІЛ ВЕЛИКОЇ ВІРМЕНІЇ РИМСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА ІРАНОМ: ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ В 387 РОЦІ

Вступ. Історія міжнародно-правової суб'єктності залишається одним із засадничих питань науки міжнародного права [1]. Її детальне вивчення та розв'язання дозволить усвідомити ідеологічні, термінологічні та політичні підстави зародження споріднених концепцій середньовічного «сюзеренітету» та, відповідно, сучасного «суверенітету».

Особливе значення для постання європейської політико-правової ідентичності, пов'язаної з латинськими словами *«stato»* («державна») і *«natio»* («народ-нація»), має спадщина Римської імперії [1, с. 16-31]. Безумовно, йдеться про рецепцію римського права. Однак, феномен рецепції потрібно розглядати набагато ширше, аніж тільки через традиційну призму цивільно-правових інститутів. Перенесення римських понять в пізні Середньовіччя та Новий час насправді було результатом тривалої саморефлексії європейських і, масштабніше, християнських спадкоємців Імперії [3]. У цьому контексті, вироблення міжнародного права Імператорського Риму відбувалося в безпосередній комунікації із Сасанідським Ераншахром (Іраном) – єдиним політичним утворенням, що могло претендувати на «рівноцінність» та «рівнозначність» Римській державі [4].

Водночас, взаємодія римської та іранської державностей проходила на фоні зовнішньополітичної нерівності інших учасників процесу. Для прикладу, Велика Вірменія, що потрапила під римську юрисдикцію в результаті військового походу Гнея Помпея Великого (66 р. до н. е.) була одночасно об'єктом територіальних претензій Сасанідів [5]. Сама «Велика Вірменія» називала себе «царством» («базилеєю»), але, при цьому, де-юре визнавала залежність від Імператорського Риму [6].

Враховуючи постійні військові конфлікти Риму з Іраном, ліквідація вірменського політичного утворення була закономірним кроком на шляху до уніфікації законодавчого поля та рекрутації військових підрозділів прифронтової зони. Тим не менше, ця ліквідація відбулася тільки після досягнення римсько-перських дипломатичних домовленостей 387 р. [7]. Як наслідок, у момент публікації Феодосієм I Великим (379-395) Адміністративного Едикту 395 р. про адміністративний поділ Імперії на Західну частину (історіографічну «Гесперію») та Східну частину (історіографічну «Візантію»), «Велика Вірменія» остаточно зникла з політико-адміністративної мапи греко-римського світу (*Pax Romana*).

Виклад основного матеріалу. Адміністративний Едикт 395 р. враховував інтеграцію до складу понтійського діоцезу префектури Схід двох важливих провінцій – Першої та Другої Вірменій. У порівнянні з 363 р., територія цих провінцій суттєво збільшувалася за рахунок земель, що раніше входили до складу залежної від Риму т. зв. «Великовірменської базилеї».

Наголошу: правління римського імператора Феодосія I Великого (379-395) виявилось вирішальним для політичної історії вірмен. Окрім серії найважливіших загальноімперських Едиктів, успішного проведення Другого Вселенського Церковного Собору, упокорення західних готів і відновлення дунайського «лімесу», август Феодосій I відзначився ще й докорінним переглядом «вірменських пунктів» Нісібіської мирної угоди Іовіана (363-364) з Шапуром II (308-380) [8]. Відомо, що саме «вірменська політика» викликала найбільші суперечки поміж іранцями та римлянами в період 363-387 рр. [9, *Amm. Marc. XXVII. XII. 10, 14-15*].

В 380 р. перський зверхник Шапур II помер, призначивши виконувати обов'язки шахіншаха свого родича – Ардашира II (380-384) [10]. До того Ардашир обіймав посаду сатрапа прикордонної з Імператорським Римом Адіабени. «Невдячний» родич, звичайно ж, одразу захопив усю повноту державної влади і коронувався титулом «шахіншаха», незважаючи на протести офіційних спадкоємців. Аж до 384 р. Ардашир II щиро намагався реалізовувати популярну серед народних мас політичну програму звільнення сільськогосподарських працівників від оподаткування. Саме Ардашир II створив і активно розвивав систему державної підтримки переселенців із центральних районів Ірану на терени колишньої Римської Месопотамії. (Мухаммед Ат-Табарі, однак, віддає в цій справі всі заслуги виключно попереднику Ардашира – Шапуру II [11, *Al- abar , 843*]). До речі, Ардаширу II так само належить ряд неоцінених заслуг у сфері культурної інтеграції індійського прикордоння в цивілізаційну цілісність, відому фахівцям як «Великий Іран». Утім, як це часто траплялося в IV-VII століттях нашої ери, підвело і знищило Ардашира запекле особисте неприйняття християнства.

Задовго до сходження Ардашира II на ктесифонський трон, християнські еклезії Ірану витримали серію доволі жорстоких переслідувань («гонінь»), організованих Шапуром II. Пережита боротьба за виживання дозволила християнським еклезіям зміцнитися, пустити коріння, зокрема здобути визнання серед спадкової аристократії [12]. Відтак, перехід значної частини Месопотамії та всієї базили «Великої Вірменії» до складу Ераншахру не похитнув, а навпаки, надзвичайно підтримав християнські позиції [13]. Боротися з християнством у Великому Ірані означало протистояти активній частині освіченого і дуже часто заможного суспільства [12]. (На мою думку, в найбільш сприятливі для християнських еклезій часи, кількість охрещених мешканців Ераншахру могла сягати 10-15%. Період найбільшої масовості для християнства був ще попереду та сягнув свого піку наприкінці VI століття).

Аби відновити зороастрійські настрої серед «служивих» людей, особливо в середовищі військової аристократії, Ардашир II скористався внутрішніми негараздами Імператорського Риму і першим порушив умови Нісібіського мирного договору 363 року. При цьому, порушник навіть не дочекався офіційного завершення тридцятирічного терміну дії угоди. Вже в 383 р. підрозділи сатрапів Адіабени та Осроени атакували прикордонну сирійську Едесу, почали її облогу та пограбували прилеглі сирійські селища.

Прямо в той момент Феодосій I Великий уважно стежив за черговою міжусобицею на терені Західної частини Римської імперії, де Магнус Максимус (383-388),

разом зі своїми британськими прихильниками, вбив законного августа Граціана (375-383) та узурпував престол [14, Zosimus. Lib. IV]. Крім того, Феодосій I ніяк не міг відвести контингенти від лінії нижньомезійського лімесу. Там імператор тільки нещодавно зумів досягти хиткого миру з розмаїтими мігрантськими групами федератів-готів [8]. Феодосій проводив політику прискороного залучення готських мас на свій бік, що створило умови для зростання авторитету варварського воєначальника Гайни. Новий масштабний конфлікт із Великим Іраном міг порушити встановлену рівновагу [8].

Щоб «зберегти обличчя», офіційний Константинополь розважив за краще оголосити вторгнення підлеглих сатрапів Ардашира II «дрібною прикордонною сутичкою». Іран не заперечував, оскільки Ктесифон теж раптово потрапив до епіцентру потужного міжпартійного протистояння [11, Al- abar , 846]. Оскільки Феодосій мусив розбиратися з готами та узурпатором Максимусом на заході держави, а в столиці Персії законний спадкоємець Шапур намагався відібрати повноваження в Ардашира II, то бойові дії невдовзі згасли [11, р. 69, comm. 184]. Обидві сторони вдали, нібито нічого й не було і формулювання про «дрібну прикордонну сутичку» використовувалося надалі в процесах обміну посольствами з новим шахіншахом Великого Ірану – Шапуrom III (384-389).

Зважаючи на потребу дипломатичного врегулювання помилок Ардашира, Шапур III, реагуючи на внутрішні виклики, вирішив усе ж таки вирішити християнське питання і, додатково, запропонував Феодосію I здійснити «остаточний» поділ Великовірменської базилеї [15, р. 53]. Принаймні ініціатива чергового поділу виходила з Ктесифона. Оголосивши про так званий «жест доброї волі», іранці припинили облогу Едеси і повністю зупинили грабінницькі рейди своїх васалів до прикордонної Сирії. (Під «васалами» Великого Ірану на сирійському напрямку в ті часи розумілися переважно арабські племена, котрі пізніше будуть об'єднані союзом Лахмідів [11, Al- abar]).

Події всередині самої Вірменії прискорили римсько-іранські переговори про «поділ» [16, р. 643]. Хоча Римська імперія і зобов'язувалася припинити втручання у будь-які внутрішньовірменські справи (на підставі договору 363 р.) [9, Ann. Marc. XXV. VII. 5-9], але Феодосій I активно підтримував законного базилевса вірменів – Аршака III (378-389). Останній навіть приніс клятву персональної вірності патрону-імператору.

Шапур III, передчуваючи активізацію антизороастрійської (а, отже, і антисанідської) опозиції в межах вірменського нагір'я, призначив для підконтрольних земель альтернативного «персовірменського» базилевса. Ктесифонською креатурою виявився Хосров IV (384-392) – християнин із тієї самої парфянської династії Аршакідів, яку свого часу поклявся знищити батько чинного шахіншаха (Шапур II) [17, р. 76].

Запекла громадянська війна між вірменськими нахарарами (аристократами-землевласниками) почала схиляти шальки терезів громадської думки на користь Великого Ірану, оскільки шахіншах передбачливо видав указ про віротерпимість і, до того ж, визнав право династії Аршакідів на спадкове володіння вірменським нагір'ям. Крок Шапура III виявився справжнім ударом для традиційних наративів

римської політико-правової ідеології. Римляни взагалі не очікували навіть гіпотетичної можливості примирення Аршакідів із Сасанідами. В пізньоантичному світі було надто добре відомо, що впродовж 224-227 рр. н. е. Сасаніди витіснили Аршакідів із Персії. (Окремі залишки парфянської династії вціліли на околицях «Перського світу». Підпорядковані римському правлінню «базилевси» Вірменії насправді презентували один із таких політичних «залишків»)[18; 19].

Тим не менше, в 384-386 рр. було очевидно, що значна частина південно-східних парфянських еліт Вірменії почала орієнтуватися на «ліберального» шахіншаха Шапура III. Задля порятунку західної частини Великовірменської базилеї, все ще орієнтованої на Новий Рим (тобто «Константинополь»), Феодосій I Великий надіслав до Ктесифона повноважне посольство на чолі з вандалом Стиліхоном [20, р. 41]. У 386 р. посольство-відповідь Шапура III прибуло до Константинополя, обдарувавши Феодосія шовком і дорогоцінними піднесеннями. Розпочаті переговори сфокусувалися на трьох ключових питаннях:

1) поділ зон впливу у Вірменії, запропонований, щоб уникнути повномасштабної війни;

2) розв'язання статусу християнських еклезії (не тільки ортодоксально-нікейських, а й аріанських) у Великому Ірані;

3) врегулювання системи ринків збуту та організація транспортування товарів перських купців у римських провінціях.

Орієнтовно на початку 387 р. ктесифонське доповнення до тексту Нісібійського мирного договору 363 р. юридично встановило нові кордони Ераншахру та Римської імперії [21]. У цьому сенсі, доповнення зіграло набагато серйознішу міжнародно-правову роль, аніж схожий за своєю формою додатковий римсько-перський протокол 337-го року до тексту першого Нісібійського договору від 298-го року.

Норми ктесифонських домовленостей 387 р. пропоную реконструювати, шляхом диференціації на п'ять груп.

По-перше, «Великовірменська базилея» (латиною: «Armenia Magna», грецькою: «Μεγάλη Ἀρμενία», пехлевійською: «Buzurg Armenā») припиняла своє існування в офіційній юридичній термінології Імператорського Риму та Сасанідського Ераншахру. Династія Аршакідів (грецькою: «Δυναστεία τῶν Ἀρσακιδῶν») залишала за собою права володіння лише окремими районами, що визначалися процедурою делімітації перськими та римськими чиновниками [21].

По-друге, вірменська аристократія мусила назавжди відмовитися від своїх східних територій із виходом до Каспійського моря (терени сучасного Азербайджану). Колишня провінція Атропатена та землі всієї Кавказької Албанії на правах сатрапій входили до складу Ераншахру. Зі свого боку, офіційний Константинополь не висував жодних претензій стосовно відторгнення частини територіально-історичного ядра Великої Вірменії [16, р. 643].

По-третє, діоцез Понт префектури Схід інкорпорував до складу Східної частини Римської імперії провінції Першу та Другу Вірменії, скасовуючи існуючі там раніше паралельні адміністративні органи «Великовірменської базилеї». Ці провінції, як і прикаспійські райони (сучасний Азербайджан), становили близько чверті вірменського територіально-історичного ядра [15; 18].

На прохання Феодосія I, за рахунок вірменських земель, збільшувалося також сусіднє Іберійське архонтство. Залежним грузинським правителям перси передали близько 10% старої вірменської території (переважно північні райони країни).

По-четверте, лише трохи менше половини земель колишньої Великої Вірменії уникали поділу між сатрапіями Ераншахру та провінціями Імператорського Риму. Перси та римляни спільно реорганізували ці райони в два залежні політичні утворення, де правителю Хосрову IV підкорилися 80%, а решта 20% (т. зв. «Західна Вірменія») зобов'язувалися визнавати базилевсом римську креатуру – Аршака III [16, р. 643].

По-п'яте, Персія і Рим взаємно визнали повні права один одного в делімітованих рештках Великої Вірменії. В області Аршака III римляни могли поводитися незалежно від персів, але беручи до уваги офіційні інтереси Сасанідів. Так само вільно могли почуватися іранці в області Хосрова IV, хоча і відмовлялися від будь-яких «недружніх» кроків стосовно Римської імперії [21].

Аршак III (378-389) прийняв результати домовленостей 387-го року зі смиренням, але невдовзі помер. Тоді Феодосій I Великий наказав «не призначати» чергового правителя залежного регіону. Цей наказ призвів до ще більшого територіального збільшення понтійського діоцезу [8].

Після 389 р. великовірменські політичні традиції продовжував зберігати лише Хосров IV (384-392). Цей активний Аршакід відродив (хоча і в сильно обмеженому форматі) політико-правові інститути колишньої базилеї на підконтрольній перським Сасанідам території. Вступаючи в нове століття, враховуючи трансформацію політичного курсу іранських шахіншахів у бік більшої толерантності стосовно вірменської культури, аристократи-нахарари воліли тепер бачити залишки династичного правління Аршакідів саме в зоні сасанідського впливу [22, р. 108].

Отож, через два роки після ктесифонської додаткової угоди 387 р., Феодосій I віддав перевагу повній інкорпорації раніше васально залежних земель Західної Вірменії у межі провінційних структур Імперії. На думку імператора, це мало вберегти новий кордон від постійних геополітичних коливань вірменських еліт. Не секрет, що особливий політико-правовий статус Великовірменської базилеї раніше дозволяв парфянським правонаступникам (Аршакідам) балансувати між Імператорським Римом і Сасанідською Персією. Коли було вигідно – підтримували римлян. Коли римляни зазнавали поразок – зверталися з проханням про прийняття у підданство до шахіншаха Великого Ірану [6; 17; 18].

В будь-якому випадку, Ераншахр Династії Сасанідів пішов на значні поступки Римській імперії у 387 р. Очевидно, перські війська просто не справлялися з тотальною партизанською війною в гірських районах Західної Вірменії. Державна машина Ірану виявилася здатною швидко поглинути лише центральну та південно-східну частини колишнього «царства» [19]. Зважаючи на відсутність зацікавленості щодо перманентної війни на заході вірменських земель, перси самостійно виявили бажання вдатися до показового кроку: передати землі, які вважали своїми на підставі «історичного права» (райони Західної Вірменії та грузинське

прикордоння [4]) під юрисдикцію Константинополя. Це мало позбавити Сасанідів необхідності постійно утримувати великі війська на вірменському нагір'ї. Феодосій I, у свою чергу, скористався раптовим шансом, який випав головно внаслідок збігу обставин (одночасні внутрішньополітичні кризи Ераншахру та Риму) [7; 8]. Не бажаючи більше змагатися за лояльність регіональних еліт, Феодосій I схилився до тотальної політико-правової романізації Західної Вірменії. Допускати створення нового залежного політичного утворення здавалося імператору просто недоречним (враховуючи особливості персько-римських війн 296-298, 338-363 років).

Висновки. Домовленості 387 р. розкрили декілька доктринальних юридичних підходів, застосованих іранськими та римськими зверхниками.

Звертаю увагу на повне ігнорування Персією та Константинополем точки зору «базилевсів» і «нахарарів» самої Вірменії [9; 11; 14]. Отже, політичне утворення, що з погордою іменувалося «Великою Вірменською базилеєю», в особі своїх повноважних представників, навіть не допускалося до участі в обговоренні майбутнього власних кордонів. Це вкотре, висловлюючись сучасною політолого-юридичною мовою, підтверджує *відсутність «суверенітету»* у Великій Вірменії. Відповідно, Великовірменська базилея не володіла міжнародно-правовою суб'єктністю, тобто не мала «державності» [4; 10].

Підкреслюю також здобуття, міжнародне визнання та реалізацію Римською імперією *права відторгнення* частин Великої Вірменії, з можливістю подальшої передачі до складу провінційних адміністративних одиниць. Так, Західна Вірменія «підсилила» римський діоцез Понт, тоді як Північна Вірменія ввійшла до складу Іберійського архонтства. Виходить, що незважаючи на визнання династичного правління Аршакідів у Західній Вірменії домовленостями 387-го року, характер цього правління жодним чином не характеризувався міжнародною правосуб'єктністю.

Поділ Великої Вірменії здавався Константинополю і Ктесифону найкращим виходом із ситуації перманентних військових конфліктів у Закавказзі. Він дозволив уникнути розв'язання чергової масштабної війни, чітко визначав сфери інтересів на Південному Кавказі. Найважливіше, що Шапур III (384-388) та Феодосій I Великий (379-395) домовилися про внесення принципових змін до тексту Нісібіського мирного договору від 363 року. Незважаючи на початкову позицію переможця, на поступки пішов якраз Ераншахр.

У контексті угоди 363 р., тільки Династія Сасанідів мала права на Велику Вірменію, котра мала стати зоною виняткових політичних інтересів для персів. Однак, додаткові домовленості 387 р. передбачали: Династія Сасанідів передавала близько третини від своєї геополітичної зони переможеним у 363 р. римлянам. Від себе додає: хоча відсутність можливості утримувати західновірменські райони у постійній покорі і перетворили їх на занадто тяжку ношу для Великого Ірану, але перси своєю поступливістю втратили потенційний вихід до Південно-Східного Причорномор'я.

Незважаючи на впевненість, нібито поділ Вірменії 387 р. здавався вирішеною справою, Династія Сасанідів так і не відмовилася від формалізованих законодавством претензій стосовно Іберії та Лазики [10; 18]. Тим не менше, аж до часів

імператорства Юстиніана Великого (527-565), грузинські справи не викликали в Ктесифоні такого пильного інтересу як статус колишньої Великої Вірменії. Юридична акція 387 р., дозволивши іранцям асимілювати величезну кількість племен прикаспійської області, всупереч сподіванням іранських еліт і паралельному посиленню політики елліно-романської уніфікації в західних районах, простимулювала консервацію вірменської культури на землях, що відійшли Константину-полю. Так з'явилася нова основа середньовічної Вірменії.

Література

1. Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 192 с.
2. Мельник В. М. Назви римсько-візантійських і перських політичних утворень як джерела інформації про форму держави та дискурс міжнародної правосуб'єктності (від античності до середньовіччя). // *Право та державне управління*. 2022. №2. С. 16-31.
3. Heather Peter. *The Restoration of Rome: Barbarian Popes and Imperial Pretenders*. London: Macmillan, 2013. XVIII+470 pp.+XVI ill.
4. Canepa Matthew P. *The Iranian Expanse: Transforming Royal Identity Through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE – 642 CE*. Oakland: University of California Press, 2020. 512 pp.
5. Maškin N. A. *Istorija starog Rima*. 9-o izd. Beograd: Naučna, 2002. 590 s.
6. Toumanoff Cyril. *The Third-Century Armenian Arsacids: A Chronological and Genealogical Commentary*. // *Revue des études arméniennes*. 1969. Vol. 6. Pp. 233-281.
7. Potter David S. *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*. New York: Routledge, 2004. XXII+762 pp.
8. Hebblewhite Mark. *Theodosius and the Limits of Empire*. New York: Routledge, 2020. IX+183 pp.
9. Ammianus Marcellinus. *Das römische Weltreich vor dem Untergang*. / *Sämtliche erhaltene Bücher*. Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.
10. Daryaee Touraj. *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. London: I. B. Tauris & Iran Heritage Foundation, 2013. XXVI+225 pp.
11. Ta'rikh al-rusul wa'l-mulnk: *The History of Al-Ṭabarī*. Vol. V. *The Sāsānids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen*. Translated and annotated by C. E. Bosworth. Albany: State University of New York Press, Columbia University Center for Iranian Studies, 1999. XXXV+458 pp.
12. Smith Kyle. *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2016. XXII+232 pp.
13. де Фріс Вільгельм. Рим і Патріярхати Сходу. / Переклад з німецької О. Конкевича, С. Матіяш. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.
14. Zosimus. *New History*. / Editor & Translator: Ronald T. Ridley. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. XV+263 pp.
15. Bournoutian George A. *A Concise History of the Armenian People: (from Ancient Times to the Present)*. Mazda Publishers, 2002. XIII+499 pp.
16. Baynes N. H. *Rome and Armenia in the fourth century*. // *The English Historical Review*. 1910. Vol. XXV. No 100. Pp. 625-643.
17. Toumanoff Cyril. *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*. Rome: Ed. Aquila, 1976. 624 pp.
18. Toumanoff Cyril. *Studies in Christian Caucasian History*. Washington D.C.: Georgetown University Press, 1963. 601 pp.
19. Russell James R. *Zoroastrianism in Armenia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987. VI+578 pp.
20. Williams S., Friell G. *Theodosius: The Empire at Bay*. London: Batsford, 1994. XXIII+238 pp.
21. Güterbock Karl. *Römisch-Armenien und die römischen satrapieen im vierten bis sechsten jahrhundert: eine rechtsgeschichtliche Studie*. Königsberg: Juristischen Fakultät, 1900. 58 s.
22. Kurkjian V. M. *A History of Armenia*. New York: Armenian General Benevolent Union of America, 1964. 526 pp.

Анотація

Мельник В. М. Поділ Великої Вірменії Римською імперією та Іраном: проблема міжнародної правосуб'єктності в 387 році. – Стаття.

Стаття присвячена епізоду з історії міжнародно-правової практики Римської імперії. В центрі уваги перебуває дипломатична взаємодія Римської імперії та Сасанідського Ірану. Традиційним об'єктом дипломатичної комунікації та перманентних військових протистоянь між персами та римлянами виступали терени так званої «Великої Вірменії». В 363 р. н. е. Римська імперія була вимушена укласти принизливий для себе мирний договір із Іраном. Відповідно до умов Нісібіської мирної угоди, Імператорський Рим відмовлявся від зони політичних інтересів у Вірменії. Ця зона переходила під юрисдикцію Ірану. Тим не менше, впродовж двадцяти років після укладення миру, римляни продовжували впливати на настрої аристократії Західної Вірменії. Цьому сприяла християнська ідентичність вірменських еліт і вірність частини вірменського війська старовинній династії Аршакідів. (До речі, ця вірменська правляча династія мала цілком парфянське походження). Натомість, Сасанідський Іран зумів здобути прихильність вірменського населення східних і південних районів країни. Коли імператорський трон у Константинополі зайняв Феодосій I Великий (379-395), то фактичний поділ колишньої Великої Вірменії вже став реальністю. Втім, напередодні укладення чергової дипломатичної угоди, перси ще один раз спробували здобути владу над усією історичною Вірменією силовим шляхом. Взаємне виснаження та серія паралельних внутрішніх проблем примусила нового перського правителя Шапура III (384-389) піти на компроміс із Феодосієм. Перські та римські послани в усвідомили, що фактичний стан речей потрібно перенести в юридичну площину. За санкцією столичного Ктесифона, перси уклали з Римською імперією додаток до мирної угоди. Відповідно до додаткових умов (387 рік), Велика Вірменія скасовувалася як особливе політичне утворення. Частина вірменських територій включалася до складу сатрапій Персії, частина передавалася провінціям Імперії. Умовно автономне правління династії Аршакідів зберігалася, але сфера їхнього правління так само поділялася на дві частини. В Східній Вірменії встановлювалося проіранське правління Хосрова IV Аршакіда, а в Західній Вірменії запроваджувалося римське правління Аршака III Аршакіда. Вже в 389 році Феодосій I вирішив відмовитися від практики автономного правління союзної династії та повністю приєднав Вірменію до понтийського діоцезу Римської імперії.

Ключові слова: міжнародна правова суб'єктність, Римська імперія, Сасанідський Іраншахр, Велика Вірменія, Нісібіський мирний договір (363), базилея.

Summary

Melnyk V. M. The Division of Greater Armenia by the Roman Empire and Sasanian Ērānšahr: The Problem of International Legal Personality in 387 AD. – Article.

The article is devoted to an important episode from the history of international legal practice of the Roman Empire. The focus is on the diplomatic interaction between the Roman Empire and Sasanian Iran. The territory of the so-called "Great Armenia" ("Armenia Maior") was the traditional object of diplomatic communication and permanent military confrontations between the Persians and the Romans. In 363 AD the Roman Empire was forced to conclude a humiliating Peace Treaty with Iran. According to the terms of the Nisibis Peace Agreement, Imperial Rome renounced the zone of political interests in Armenia. This zone came under the jurisdiction of Sasanian Iran. Nevertheless, for twenty years after the conclusion of peace, the Romans continued to influence the sentiments of the aristocracy of Western Armenia. This was facilitated by the Christian identity of the Armenian elites and the loyalty of part of the Armenian army to the ancient Arshacid dynasty. (By the way, this Armenian ruling dynasty had a completely Parthian origin). Instead, Sasanian Iran managed to win the favor of the Armenian population of the eastern and southern regions of the country. When Theodosius the Great (379-395 AD) took the imperial throne in Constantinople, the actual division of the former Great Armenia had already become a reality. However, on the eve of the conclusion of the new diplomatic agreement, the Persians once again tried to gain power over all of historical Armenia by force. Mutual exhaustion and a series of parallel internal problems forced the new Persian ruler Shapur III (384-389 AD) to compromise with Theodosius. The Persian and Roman ambassadors realized that the actual state of affairs had to be transferred to the legal plane. Under the sanction of the Ctesiphon, the Persians signed an addendum to the peace agreement with the Roman Empire. According to additional conditions (387 AD), Greater Armenia was abolished as a special political entity. Part of the Armenian territories was included in the satrapies of Persia, part was transferred to the provinces of the Empire. Conditionally autonomous rule of the Arshacid dynasty was preserved, but the sphere of their rule was also divided into two parts. The pro-Iranian rule of Khosrov IV Arshacid was established in Eastern

Armenia, and the Roman rule of Arshak III Arshacid was established in Western Armenia. Already in 389 AD, Theodosius the Great decided to abandon the practice of autonomous rule of the allied dynasty and fully annexed Armenia to the Pontus diocese of the Roman Empire.

Key words: International Legal Entity (Personality), Roman Empire, Sasanian Ērānšahr, Armenia Maior, Perso-Roman Peace Treaty of 363 AD, Basileia (Βασιλεία).

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.14>*Д. А. Мінченко*

МІСЦЕ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Система захисту прав людини має доволі складний, розгалужений характер та включає два основних рівні: внутрішньодержавний та міжнародний.

Міжнародна система захисту прав людини, яку також називають універсальною системою прав людини, бере свій початок із ухвалення Загальної декларації прав людини Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 році. Багатосторонні договори про права людини, розроблені під егідою ООН, які набули чинності протягом десятиліть після прийняття Декларації, складають основу цієї системи. Ратифікуючи ці документи, держави-учасниці беруть на себе зобов'язання згідно з міжнародним правом поважати права, гарантовані ними, і нести відповідальність за їх невиконання.

Як відзначає М. Антонович, «міжнародна система захисту прав людини це система, утворена, з одного боку, всесвітніми (універсальними) та регіональними договорами (деклараціями, конвенціями, пактами тощо) в рамках міжнародного права з прав людини, міжнародного гуманітарного і міжнародного кримінального права та відповідними контрольними і правозахисними органами, а з іншого боку, – міжнародними політичними нормами щодо прав людини, які концентруються на правах людини в міжнародних відносинах та способах, якими держави та інші суб'єкти міжнародних відносин визначають і забезпечують права людини» [1, с. 39].

До міжнародної системи захисту прав людини належать: 1) міжнародно-правові акти; 2) міжнародні організації; 3) міжнародно-правові механізми захисту прав.

Варто відзначити, що незважаючи на цілком самостійний характер, внутрішньодержавна та міжнародна системи захисту прав людини не функціонують цілком автономно та незалежно одна від одної. Скоріше вони доповнюють одна одну, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини. Так, внутрішньодержавна система в деяких випадках виявляється недостатньо ефективною та не завжди забезпечує цілковите відновлення порушеного права, тоді як міжнародна, як правило, не може повністю самостійно забезпечити захист прав людини, потребуючи на певних етапах механізму захисту, особливо на етапі виконання рішення, залучення внутрішньодержавних органів та механізмів. При цьому міжнародні механізми захисту прав людини жодним чином не підміняють собою внутрішньодержавні, а діють у сукупності з ними.

В рамках міжнародної системи захисту прав людини функціонують універсальні та регіональні міжнародно-правові акти, органи та механізми, які забезпечують захист прав людини, у зв'язку з чим виділяють універсальну та регіональні системи захисту прав людини.

Однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини є європейська система захисту прав людини. Як відзначає Я. Мартінюк, «європейська система захисту прав людини охоплює два різновиди міжнародно-правових засобів: міжнародно-правові акти (документи) та міжнародні органи, які здійснюють захист цих прав» [2, с. 296]. До цього, вочевидь, справедливого твердження варто додати також третій елемент європейської системи захисту прав людини, а саме юридичні механізми захисту прав людини, які діють на підставі міжнародно-правових актів та реалізуються міжнародними організаціями на європейському просторі.

Саме в рамках цієї європейської системи захисту прав людини функціонує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який був заснований у 1959 році на підставі ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) задля забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами своїх зобов'язань за цією Конвенцією та протоколами до неї. У положеннях Конвенції знайшов своє втілення не лише дієвий, а й доволі відомий не лише у вузькому колі фахівців, а й серед пересічних українських громадян міжнародно-правовий механізм захисту прав людини.

Науковим дослідженням особливостей функціонування Європейського суду з прав людини, юридичної природи рішень цієї міжнародної судової установи та їх впливу на процес захисту прав людини займалися такі науковці як Н.Є. Блажівська, І.О. Бут, В.А. Ведькал, О.К. Вишняков, О.Ю. Гарасимів, Т.А. Грабович, Л.Л. Грицаєнко, М.О. Дармін, В.А. Завгородній, М.М. Камишанський, Н.В. Косяк, О.О. Кочура, Л.М. Москвич, Л.А. Олійник, В.П. Паліюк, Б.П. Ратушна, Н.І. Севостьянова, К.В. Смирнова, С.Я. Фурса та ін. Утім питання щодо визначення місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини в контексті впливу цих рішень на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні залишається недостатньою мірою дослідженими, що актуалізує тему даної наукової статті.

Метою даної наукової статті є визначення місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини та їх вплив на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [3]. Так, Н. Блажівська наголошує, що гарантоване громадянам право на судовий захист шляхом звернення в органи наднаціональної юрисдикції, в тому числі в рамках Конвенції, передбачає обов'язок держави докладати максимум зусиль щодо організації виконання рішень Європейського Суду [4, с. 229].

Основна дія, яку спричиняють рішення ЄСПЛ щодо захисту прав людини в Україні ґрунтується на положеннях ч. 1 ст. 46 Конвенції, відповідно до якої «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» [5].

Зокрема, в Україні діє Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, який регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України [6].

Виконання державою рішень ЄСПЛ передбачає цілий комплекс дій щодо відновлення порушеного права потерпілої особи, пов'язаних зі здійсненням заходів індивідуального характеру (виплата відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру) та загального характеру (які вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді) [6].

На важливому напрямі впливу рішень ЄСПЛ на національні процедури судового захисту слушно акцентував увагу у своїй промові на конференції в Геттінгенському університеті імені Георга Августа Дін Шпільман, на той час Голова Європейського суду з прав людини. Він відзначив, що конвенційний механізм захисту прав людини не обмежується чітко вираженим зобов'язанням держав виконувати рішення ЄСПЛ, адже воно стосується лише судових рішень, ухвалених проти них, як передбачено пунктом 1 статті 46 Конвенції. Таке бачення не повною мірою розкриває справжню силу рішень ЄСПЛ. Адже той імператив рішень ЄСПЛ, що міститься в резолютивній частині, спирається на його авторитетне тлумачення тексту Конвенції. Іншими словами, *res judicata* поєднується з *res interpretata* (або «l'autorit de la chose interpr t e»). Такі тлумачення уважно вивчаються та застосовуються національними судами [7]. Про це зазначав і сам ЄСПЛ. Так, у рішенні ЄСПЛ від 18.01.1978 у справі Ірландія проти Сполученого Королівства наголошується на тому, що рішення Суду фактично служать не лише для вирішення тих справ, які подаються до Суду, але, у більш загальному плані, для роз'яснення, захисту та розвитку норм, встановлених Конвенцією, тим самим сприяючи дотриманню державами зобов'язань, взятих ними як Договірними Сторонами [8]. На думку О.В. Трояновського, «тлумачення конвенційних норм має значення стандарту, яким держава повинна слідувати з метою недопущення порушення Конвенції та Протоколів до неї» [9, с. 267].

У багатьох випадках Суд надає абстрактні та загальні визначення, і він розробив багато стандартів та критеріїв, які мають доволі широку сферу застосування. Крім того, ЄСПЛ постійно повторював, що він не відступає без поважної причини від власних прецедентів. Принципи тлумачення та стандарти, розроблені в прецедентному праві Суду мають *res interpretata* або «тлумачний» авторитет. Це означає, що розуміння положень Конвенції сформоване тлумаченнями, розробленими в прецедентному праві ЄСПЛ. Тому держави зобов'язані дотримуватися положень Конвенції в тому вигляді, як їх тлумачить ЄСПЛ [10, с. 2].

Такий підхід цілковито сприйнятий і в українському законодавстві. Адже у відповідності до вимог ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» українські суди застосовують при розгляді справ не лише Конвенцію, а й практику ЄСПЛ як джерело права [6].

Рішення ЄСПЛ органічно увійшли до вітчизняної судової практики. Посилатись на рішення ЄСПЛ при подачі скарги чи клопотання, як відзначають деякі юристи-практики, стало «правилом гарного тону» для адвокатів та прокурорів [11]. Майже жодне рішення Верховного та Конституційного судів України не обходиться без підкріплення правової позиції посиланням на рішення ЄСПЛ.

Узагалі співвідношення внутрішньодержавного механізму судового захисту та захисту прав людини ЄСПЛ добре охарактеризовано в рамках так званої «доктрини четвертої інстанції», згідно якої чітко встановлено, що ЄСПЛ не вважається черговою апеляцією, четвертою інстанцією стосовно рішень державних судів. Наприклад, у рішенні у справі «Гарсія Руїз проти Іспанії» ЄСПЛ черговий раз наголосив на тому, що в його функції не входить розгляд помилок у фактах або в законодавстві, начебто допущених національним судом, якщо і оскільки при цьому не було порушено прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Крім того, хоча стаття 6 Конвенції і гарантує право на справедливий судовий розгляд, вона все-таки не встановлює жодних правил щодо прийнятності доказів або порядку їх оцінки. Тому встановлення таких правил взагалі є предметом, що регулюється національним законом і національними судами [12].

Тобто не слід розглядати механізм звернення зі скаргою до ЄСПЛ як черговий спосіб оскарження рішення державних судів. Це окремий міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, який не підміняє собою внутрішньодержавний механізм судового захисту, а лише створює можливість отримання захисту права у випадках, коли внутрішньодержавний механізм судового захисту не спрацював належним чином.

Тлумачення норм Конвенції, що здійснюється ЄСПЛ та викладається у його рішеннях, не може не впливати й на розвиток правової доктрини. Зокрема, як справедливо відзначають В. Комаров та Т. Цувіна, безпосередній вплив ЄСПЛ та практики ЄСПЛ на сферу цивільного судочинства проявляється в оновленому каталозі принципів цивільного судочинства та нових тенденцій у підходах до тлумачення засад цивільного процесуального права [13, с. 99].

Інший дослідник, С. Солоткий, наполягає на ще одній ключовій ролі рішень ЄСПЛ – вплив на законотворчість у державі. Як відзначив С. Солоткий, «рішення Європейського суду з прав людини мають слугувати одним з орієнтирів для удосконалення передусім законодавчого поля. Безумовно, не можна відкидати можливість їх використання при здійсненні правосуддя, однак справжня імплементація конвенційних норм у національне законодавство полягає у здійсненні моніторингу, вивченні практики Європейського суду з прав людини при підготовці нових проектів нормативно-правових актів, що і є однією з ключових умов здійснення реформаторського процесу в державі» [14, с. 47].

Рішення Європейського суду з прав людини сприяють конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Як справедливо відзначив О. В. Трояновський, «діяльність Європейського суду, з одного боку, відбиває певну європей-

ську практику, з другого – сама надає певний вплив на законодавство держав-учасниць Конвенції, зокрема формування єдиних підходів до регулювання цивільних (цивільно-правових) відносин» [9, с. 270].

Можна погодитись і з позицією Г.І. Лисенко та С.П. Волкової щодо того, що рішення ЄСПЛ спричиняють, певною мірою, також на інституційному рівні вплив на правову систему України [15, с. 99]. Адже так звані заходи загального характеру, які ЄСПЛ покладає на державу-відповідача у разі виявлення системного порушення певного конвенційного права, цілком можуть вплинути на функціонування певних державних органів. Так, наприклад, доволі відчутним є вплив рішень ЄСПЛ на утвердження незалежного та неупередженого суду, юрисдикцію судів, порядок формування суддівського корпусу та притягнення суддів до юридичної відповідальності, практику виконання судових рішень в Україні.

Ще одна важлива роль рішень ЄСПЛ утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні. У деяких юридичних джерелах зазначається, що ЄСПЛ був створений для вирішення нагальних глобальних проблем – по суті, щоб запобігти повторенню звірств, які мали місце під час Другої світової війни, і як запобіжник проти тиранії та гноблення [16, с. 769]. Важливим інструментом для цього є положення ст. 33 Конвенції, згідно якої «будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною» [5]. Тобто розгляд ЄСПЛ міждержавних спорів є важливим юридичним механізмом врегулювання міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Однак в тих же джерелах стверджується про наявність тенденції, згідно якої держави, віддані верховенству права на національному рівні, є більш законотрусливими й на міжнародному рівні. І навпаки, держави, які не надто стійкі у своїй відданості верховенству права на національному рівні, можуть мати проблеми з дотриманням верховенства права й на міжнародному рівні [16, с. 769].

Справедливість даного твердження можна наочно побачити на прикладі російської федерації, яка ще до виключення її зі складу Ради Європи дотримувалась системної практики невиконання рішень ЄСПЛ. Утім це зовсім не означає марності використання Україною даного міжнародного механізму захисту проти свавілля, численних порушень прав людини, пов'язаних зі збройною агресією росії проти України.

Висновки. Внутрішньодержавна та міжнародна системи захисту прав людини не функціонують цілком автономно та незалежно одна від одної, а доповнюють одна одну, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини.

Європейська система захисту прав людини є однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини, центральним юридичним механізмом захисту прав людини в якій, що охоплює країни-члени Ради Європи, є передбачена положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. процедура захисту прав людини Європейським судом з прав людини.

Рішення Європейського суду з прав людини здійснюють безпосередній вплив на внутрішньодержавні механізми захисту прав людини в Україні, який має комплексний характер, та здійснюється у таких проявах:

1) безпосередній захист конкретного порушеного права особи шляхом ухвалення рішення ЄСПЛ у справі проти України, що підлягають обов'язковому виконанню Україною на підставі ст. 46 Конвенції;

2) здійснення тлумачення ЄСПЛ положень Конвенції, що має безпосередній вплив на правозастосовну діяльність в Україні через застосування українськими судами не лише положень Конвенції, а й практики ЄСПЛ як джерела права;

3) рішення ЄСПЛ впливають на розвиток правової доктрини, яка сприймає та розвиває поняття, принципи, концепції та підходи, сформульовані в рішеннях ЄСПЛ;

4) рішення ЄСПЛ впливають і на законотворчість в Україні, адже в деяких випадках для виконання рішення ЄСПЛ в частині вжиття заходів загального характеру необхідно внести зміни до положень чинного законодавства з метою усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України;

5) інституційний вплив рішень ЄСПЛ на правову систему в Україні проявляється через сприйняття європейських підходів до утвердження незалежного та неупередженого суду, визначення юрисдикції судів, вплив на порядок формування суддівського корпусу та притягнення суддів до юридичної відповідальності, практику виконання судових рішень в Україні;

6) рішення ЄСПЛ сприяють конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Здійснюючи систематичне виконання та застосовуючи у власній юридичній практиці рішення ЄСПЛ, Україна, тим самим, сприймає європейську систему правових цінностей;

7) утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні шляхом розгляду ЄСПЛ міждержавних спорів, що сприяє вирішенню міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Література

1. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: кризь призму України. *Право України*. 2007. № 3. С. 37-41.

2. Мартинюк Я. Значення європейської системи захисту прав людини для українського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 292-298.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Блажівська Н. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 226-230.

5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

7. Spielmann D. Judgments of the European Court of Human Rights Effects and Implementation. Conference at the Paulinerkirche Göttingen Georg-August-University, Göttingen 20 September 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/speech_20130920_spielmann_gottingen_eng.

8. European Court of Human Rights. Case of Ireland v. the United Kingdom (Application no. 5310/71). 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57506>.

9. Трояновський О.В. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини та їх місце у правовій системі України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 266-271.

10. Gerards J., Fleuren J. (eds.) *Implementation of the European convention on human rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law. A comparative analysis.* Cambridge – Antwerp – Portland: Intersentia, 2014. 403 p.
11. Павлюковець Т. Роль та місце рішень ЄСПЛ в українській судовій системі. *Юридична газета online.* 2020. № 22 (728). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-ta-misce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html>.
12. European Court of Human Rights. *Case of García Ruiz v. Spain* (Application no. 30544/96). 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58907>.
13. Komarov V., Tsuvina T. The impact of the ECHR and the case law of the ECtHR on civil procedure in Ukraine. 2021 1(9) *Access to Justice in Eastern Europe*. P. 79–101. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.1-a000047.
14. Солоткий С. Рішення Європейського суду з прав людини: місце і роль у правовій системі України. *Український часопис конституційного права.* 2018. № 1. С. 40-48.
15. Лисенко Г.І., Волкова С.П. Вплив рішень Європейського суду на правову систему України. *Історико-політичні студії.* 2016. № 2. С. 94-101.
16. Merris Amos The Value of the European Court of Human Rights to the United Kingdom. *The European Journal of International Law.* Volume 28, Issue 3, August 2017. P. 763-785. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chx044>.

Анотація

Мінченко Д. А. Місце рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини. – Стаття.

Дана наукова стаття присвячена визначенню місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини та їх вплив на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні.

Стверджується, що система захисту прав людини має доволі складний, розгалужений характер, та включає два основних рівні: внутрішньодержавний та міжнародний, які не функціонують цілком автономно та незалежно один від одного, а доповнюють одне одного, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини.

Зазначається, що європейська система захисту прав людини є однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини, центральним юридичним механізмом захисту прав людини в якій, що охоплює країни-члени Ради Європи, є передбачена положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. процедура захисту прав людини Європейським судом з прав людини.

Зроблено висновок, що рішення Європейського суду з прав людини здійснюють безпосередній вплив на внутрішньодержавні механізми захисту прав людини в Україні, який має комплексний характер, та здійснюється у таких проявах: 1) безпосередній захист конкретного порушеного права особи шляхом ухвалення рішення ЄСПЛ у справі проти України; 2) здійснення тлумачення ЄСПЛ положень конвенції, що має безпосередній вплив на правозастосовну діяльність в Україні; 3) вплив на розвиток правової доктрини, яка сприймає та розвиває поняття, принципи, концепції та підходи, сформульовані в рішеннях ЄСПЛ; 4) вплив на законотворчість в Україні; 5) інституційний вплив рішень ЄСПЛ на правову систему в Україні; 6) сприяння конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Здійснюючи систематичне виконання та застосовуючи у власній юридичній практиці рішення ЄСПЛ, Україна, тим самим, сприймає європейську систему правових цінностей; 7) утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні шляхом розгляду ЄСПЛ міждержавних спорів, що сприяє вирішенню міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Ключові слова: міжнародне публічне право, верховенство права, правосуддя, судовий захист, міжнародні стандарти прав людини, європейські стандарти прав людини, ЄСПЛ.

Summary

Minchenko D. A. The place of judgments of the European Court of Human Rights in the system of human rights protection. – Article.

This research article is devoted to determining the place of judgments of the European Court of Human Rights in the system of human rights protection and their impact on domestic legal mechanisms for the protection of human rights in Ukraine.

It is argued that the human rights protection system is quite complex and branched, and includes two main levels: domestic and international, which do not function completely autonomously and independently of each other, but complement each other, forming a single comprehensive system of human rights protection.

The author notes that the European system of human rights protection is one of the largest and most developed regional systems of human rights protection, and the central legal mechanism for human rights protection in which, covering the member states of the Council of Europe, is the procedure for the protection of human rights by the European Court of Human Rights provided for by the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950.

The author concludes that the judgments of the European Court of Human Rights have a direct impact on the domestic human rights protection mechanisms in Ukraine, which is complex in nature and is manifested in the following ways 1) direct protection of a specific violated human right by adopting a judgment of the ECHR in a case against Ukraine; 2) interpretation of the Convention by the ECHR, which has a direct impact on law enforcement in Ukraine; 3) influence on the development of legal doctrine that accepts and develops the concepts, principles, concepts and approaches formulated in the judgments of the ECHR; 4) influence on law-making in Ukraine; 5) institutional impact of the ECHR judgments on the legal system in Ukraine; 6) promotion of convergence of legal systems of European countries, the establishment of common standards, development of common concepts and approaches to human rights protection. By systematically implementing and applying the ECtHR judgments in its own legal practice, Ukraine thereby accepts the European system of legal values; 7) establishing the rule of law at the global, international level through the consideration of interstate disputes by the ECtHR, which contributes to the peaceful resolution of international conflicts.

Key words: public international law, rule of law, justice, judicial protection, international human rights standards, European human rights standards, ECHR.

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.15>*І. В. Міщук, Б. С. Киричук*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Постановка проблеми та її актуальність. Одним із головних завдань, які визначені в Постанові Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17.07.2019, є проведення комплексного й системного аналізу норм чинного цивільного законодавства України для визначення тих сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність до світових тенденцій розвитку приватного права. Так, у Концепції оновлення Цивільного кодексу України, яка була запропонована членами цієї робочої групи, неодноразово акцентується увага на необхідності перегляду Глави 82 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка регулює недоговірні зобов'язання та процес відшкодування шкоди [12].

Члени робочої групи погоджуються, що останнім часом проблема відшкодування майнової та моральної шкоди в Україні є особливо актуальною, зважаючи на такі об'єктивні причини, як фінансова криза і збройних конфлікт на Сході України, який розпочався 2014 року [12]. На наше переконання, війна Російської Федерації (далі – РФ) проти України зумовила суттєве технологічне й економічне відставання України та зробила її вразливою до зовнішньої агресії. За таких умов найбільше страждають мирні жителі України, чії будинки у ході збройної атаки були зруйновані частково чи повністю, а також вітчизняні підприємці та інвестори. Саме ці обставини зумовлюють необхідність проведення детального наукового дослідження комплексу питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин, що виникають у зв'язку із завданням майнової та моральної шкоди. Серед них особливої увагу заслуговують підстави й умови деліктної відповідальності, яка реалізується в рамках охоронних цивільних правовідносин.

Мета статті – дослідження концептуальних засад тлумачення та реалізації деліктних зобов'язань на основі проведення порівняльно-правового аналізу цивільного законодавства України та зарубіжних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що зобов'язання із заподіяння шкоди, іменовані в низці правових систем деліктними, належать до найдавніших видів зобов'язань. З огляду на це, можна стверджувати, що проблема застосування й реалізації деліктних зобов'язань за останнє десятиліття досить активно вивчалася вітчизняними дослідниками, зокрема, Ю. Безкоровайною, Ю. Борисовою, С. Гриньковим, К. Мануїловою, І. Митрофановим, О. Отрадновою, І. Плахіною, Д. Плачковим, І. Поліщук, С. Ременяк, О. Церковною, Р. Шишкою, А. Юренко. Також питання деліктних зобов'язань є темою досліджень багатьох зарубіжних вчених-цивілістів, зокрема, С. Познера, Г. Гудріч і Д. Харріса. Поряд

з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що питання реалізації деліктних зобов'язань в умовах режиму дії воєнного стану досі залишається не повністю дослідженим.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні поняття та підстав виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України вітчизняні науковці доволі часто звертаються до положень римського приватного права, що видається цілком закономірним, враховуючи його значення для формування основних інститутів цивільного права країн романо-германської правової сім'ї.

Делікти в римському праві – це загальна назва правопорушень, які залежно від наслідків поділялися на публічні (*delicta publica*) і приватні (*delicta privata*). У той час, коли публічні делікти порушували інтереси держави в цілому й відносилися до юрисдикції римського кримінального суду, приватні делікти кваліфікувалися як замах на інтереси приватних осіб і, як правило, вирішувалися самими власниками майна [14, с. 273].

Як зазначають О. Отрадна та Ю. Безкоровайна, у випадках, коли йшлося про такі приватні делікти, як особиста образа, дрібна крадіжка, грабіж і неправомірне пошкодження або знищення чужих речей, абсолютно визначені матеріальні інтереси власника майна у більшості випадків захищалися шляхом фізичного насильства. Це пов'язано з тим, що в стародавні часи держава переважно не втручалася у відносини між приватними особами, натомість захист своїх інтересів був справою самих потерпілих. Так, у Законах XII таблиць містилася норма, відповідно до якої, неспроможного боржника зв'язували шкурами чи ланцюгами, вага яких прирівнювалася до ваги речей (срібла чи золота), які він заборгував [9, с. 48]. Водночас, як влучно зазначає С. Галкевич, незважаючи на те, що з часів Законів XII таблиць і до періоду імперії римська система приватних деліктів зазнала значних змін, і вироблені претором положення поступово пом'якшили казуїстичний характер цивільного права, римське право так ніколи й не виробило загального принципу, з використанням якого власники пошкодженого чи втраченого майна змогли б вимагати законного відшкодування [2, с. 339].

На відміну від права Стародавнього Риму, сьогодні в більшості держав світу діє загальне правило, згідно з яким становище кредитора й боржника, хоч теоретично і є протилежними одне одному, проте відносини між ними не є відносинами субординації, незважаючи на всю їхню невірноваженість. Як суб'єкти правовідносин, кредитор і боржник, навіть коли йдеться про недоговірні зобов'язання, рівноправні один одному – у законодавстві, партнерстві чи судовому захисті. Саме цього вимагає зобов'язання за сучасним цивільним правом [9, с. 52].

Також О. Отрадна акцентує увагу на тому, що поняття «зобов'язання із заподіяння шкоди», яке часто ще іменують «деліктним зобов'язанням», а також категорію «відповідальність за заподіяння шкоди», як у вітчизняній літературі, так і на практиці, часто розцінюють як тотожні [9, с. 50]. Водночас С. Гринько зауважує, що сьогодні існує гостра необхідність у розмежуванні понять «деліктне зобов'язання» і власне «цивільно-правова відповідальність», що, на жаль, так і не зафіксовано у Главі 82 ЦК України. Так, на переконання вченого, цивільно-правова відповідальність розкривається через застосування до делінквента

передбачених нормою вітчизняного права заходів державного примусу з метою відновлення, виправлення правового (майнового) становища потерпілого, а також встановлення правової превенції проти можливості порушення прав власника майна у майбутньому [5, с. 238]. Іншими словами, цивільно-правова відповідальність – це передбачений законом чи договором й забезпечений силою державного примусу обов'язок делінквента (порушника зобов'язання) потерпіти негативні наслідки за правопорушення з метою відновлення чи компенсації порушеного права у вигляді накладення на винного майнових зобов'язань. Тобто, сутність цивільно-правової відповідальності проявляється через наявність трьох основних структурних елементів, а саме: державного примусу, суспільного засудження протиправної поведінки правопорушника й обов'язок понесення негативних наслідків [10, с.4].

Як уже зазначалося, римським правом так і не було розроблено загального підходу, відповідно до якого особа, яка завдала шкоду, повинна була її відшкодувати в повному обсязі. З огляду на це, цілком закономірно й те, що поняття генерального й спеціального деліктів також не розглядалося в Стародавньому Римі. Водночас, саме завдяки цим категоріям сьогодні сучасна цивілістика визначає походження недоговірних зобов'язань.

Так, лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у континентальній системі права в законодавчому порядку було оформлено правило генерального делікту. За словами Ю. Борисової, перша згадка про це правове явище була зафіксована у Всезагальному Пруському земському уложенні 1794 р., де вказувалося, що будь-хто, хто ображає іншу особу навмисно або з грубої необережності, зобов'язаний надати цій іншій особі повне задоволення. Той же, хто образить іншого із звичайного недогляду, повинен відшкодувати лише реальну шкоду, що виникла внаслідок цього. Трактуючи Пруське уложення, Ю. Борисова зазначає, що під «образою» законодавець розумів умисне чи необережне протиправне завдання шкоди, а під самою «шкодою» – будь-яке погіршення умов існування людини з точки зору як її фізичного, так і морального стану, зокрема, щодо її свободи, честі та гідності [1, с. 197].

Сьогодні основним нормативно-правовим актом у цивільному праві Німеччини, що регулює деліктні зобов'язання, є Німецьке цивільне уложення 1904, у якому закріплено Розділ 27 «Недозволені дії» Книги 2 «Зобов'язальне право».

Спочатку розробники Німецького цивільного уложення як представники романо-германської правової сім'ї схилилися до законодавчих тенденцій Франції та ввели в Уложення загальне застереження, згідно з яким абсолютно будь-яке завдання шкоди мало тягнути за собою обов'язок її відшкодувати. Автори першого законопроекту Німецького цивільного уложення наполягали на тому, що неможливо забезпечити достатній захист від протиправних дій, якщо обов'язок відшкодувати шкоду буде прив'язаний до окремо визначеної кількості деліктів, сукупність яких не буде мати вичерпного характеру. Завдяки цим пропозиціям було прийнято зміни до параграфу 823 Німецького цивільного уложення, згідно з яким особа, яка навмисно або в результаті необережності протиправно завдає шкоду життю або здоров'ю, посягає на свободу, власність або на будь-яке інше право особи, зобов'язана відшкодувати завдану шкоду. Іншими словами, німецькі

законодавці під час вирішення подібних ситуацій керуються правилом генерального делікту [6, с. 170].

У Німецькому цивільному уложенні не згадується про причинно-наслідковий зв'язок як про обов'язкову умову настання деліктної відповідальності. Однак, і представники німецької доктрини, і законодавці зійшлися на тому, що юридично значимий причинний зв'язок між діями відповідача й завданою шкодою має вирішальне значення для притягнення особи до відповідальності. Так, із практики Федерального Верховного суду Німеччини слідує, що такий причинно-наслідковий зв'язок існує, якщо мета, досягнута відповідачем, буде результатом його поведінки, що відповідає «реальному стану речей, а не тільки особливим та незвичайним обставинам, які розумна й усвідомлена людина в повсякденному житті не бере до уваги» [6, с. 171].

Потерпілий – це особа, якій через вчинення делікту було завдано майнову чи моральну шкоди. Потерпілим може бути не тільки фізична, але і юридична особа. Крім того, Німецьке цивільне уложення у ряді випадків дозволяє звертатися з вимогами про відшкодування шкоди третім особам, яким шкода була завдана побічно. Так, відповідно до параграфу 844 Уложення, треті особи мають право вимагати відшкодування шкоди в разі смерті чи каліцтва потерпілого, якщо доведуть, що він надавав третім особам послуги в домашньому господарстві чи на підприємстві. У такому випадку делінквент повинен шляхом виплати грошової ренти відшкодувати третій особі збитки, викликані позбавленням послуг [6, с. 171].

Водночас, якщо потерпілим за німецьким правом може бути будь-яка фізична особа незалежно від віку й стану здоров'я, то до делінквента, тобто особи, щодо якої застосовуються зобов'язання, закон встановлює ряд обмежень.

Так, відповідно до параграфу 827 Німецького цивільного уложення, особа, яка в безсвідомому стані або в стані хворобливого розладу психіки, що об'єктивно виключає вільне волевиявлення, завдає шкоду іншій особі, не несе відповідальності за шкоду. Відповідальність на цю особу може бути покладена тільки в тому випадку, якщо вона самостійно та з власної вини ввела себе в такий стан шляхом вживання спиртних напоїв чи інших подібних засобів [6, с. 171].

Також звільняються від відповідальності за завдання майнової шкоди малолітні особи віком до 7 років, натомість особи віком від 7 до 10 років не відповідатимуть за завдану шкоду лише в тому разі, якщо при вчиненні діяння (протиправної дії чи бездіяльності) вони не володіли розумінням, необхідним для усвідомлення своєї відповідальності. Такий же принцип застосовується правоохоронними органами Німеччини щодо осіб з вадами слуху та зору [6, с. 172].

На думку Г. Горецької та С. Фіцик, унікальність цивільного права Німеччини проявляється в тому, що воно, на відміну від законодавства багатьох інших держав, найбільш детально регулює питання множинності делінквентів у недоговірних зобов'язаннях. Так, відповідно до параграфу 830 Німецького цивільного уложення, якщо декілька осіб спільно вчинили одне чи декілька протиправних діянь, об'єднаних єдиним умислом, кожен з делінквентів буде нести відповідальність за цю шкоду. Аналогічне правило діє, якщо неможливо встановити, хто зі співучасників справді причетний до вчинення делікту. У більшості випадків, зазна-

чене правило розповсюджується також на підбурювачів і пособників, які визнаються солідарними боржниками [4, с. 92].

До романо-германської правової сім'ї також прийнято відносити Францію, у якій згідно з чинним цивільним законодавством, правом на відшкодування майнової і моральної шкоди наділене широке коло потерпілих, починаючи від осіб, які перебували під опікою померлого годувальника, і завершуючи будь-якою особою, яка здатна довести, що зі смертю близької людини вона понесла невідворотну втрату. Цікавим видається той факт, що цивільне право Франції дозволяє подати позов проти винного навіть тим особам, з якими постраждалий не перебував у тісних родинних чи подружніх взаєминах – достатньо довести, що ця людина, незважаючи на відсутність явних зв'язків, була важливою для вас [8, с. 116].

На відміну від Німеччини та Франції, інститут деліктних зобов'язань США відразу був сформований за стандартами сингулярної системи деліктів, що охоплювала велику кількість цивільних правопорушень з різним фактичним складом. Однак, як правильно зазначає Ю. Борисова, вже на початку ХХ століття ця система не відповідала потребам розвитку нових суспільних відносин, адже суди не могли забезпечити захист й охорону прав учасників цивільних правовідносин без розширеного тлумачення і застосування старих деліктів до нових конфліктних ситуацій, що виникали у зв'язку з динамічним розвитком США [1, с. 194]. Як наслідок, американські юристи почали активно шукати єдині критерії деліктної відповідальності й узагальнює визначення деліктних зобов'язань. Водночас, варто зауважити, що законодавці так і не розробили єдиного визначення деліктних зобов'язань, не наводиться воно й у Зводі деліктного права США.

На відміну від цивільного права Німеччини, у законодавстві США детально розкривається поняття шкоди, під якою розуміють не лише загальне порушення інтересів і прав власників майна, однак і її специфічний зміст, а саме завдання моральної або психічної шкоди – приниження, гнів, сором, відчай, переляк, страх, надмірне хвилювання, а також завдання шкоди юридичним відносинам між особами, наприклад, подружнім або батьківським [1, с. 195]. Крім того, доктрина й судова практика США визначають, що протиправні дії залежно від кількості потерпілих можуть класифікуватися як масовий делікт (наприклад, спричинення авіакатастрофи, аварії на АЕС чи хімічному заводі), як груповий делікт (наприклад, дифамація колективу службовців корпорації) або як індивідуальний делікт проти однієї фізичної чи юридичної особи.

Підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що цивільно-правова відповідальність – це передбачений законом і встановлений на підставі рішення суду примус до правопорушника зазнати негативних наслідків за допущене незаконне діяння з метою відновлення чи компенсації завданої потерпілому шкоди. Попри певні відмінності в правовому регулюванні деліктних відносин в Україні та зарубіжних держав, підставами виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві є факти завдання шкоди майну фізичної чи юридичної особи, а також завдання моральної шкоди. Як наслідок, процес розгляду пред'явленого позову буде відрізнятися в кожній державі, що зумовлено суттєвими розбіжностями в регулюванні деліктної відповідальності, наявності вини й можливості вимагати відшкодування моральної шкоди.

Література

1. Борисова Ю.М. Підстави виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія «Правознавство»*. 2019. Вип. 1(34). С. 193-199.
2. Галкевич С.В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. №6. С. 337-342.
3. Голубева Н.Ю. Проблема класифікації недоговірних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. №79. С. 74-77.
4. Горецька Г.В., Фіцик С.О. Особливості зобов'язання як цивільно-правової категорії, реципованої з римського приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 91-93.
5. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький, 2012. 724 с.
6. Гринько С.Д. Загальні засади деліктного права Франції, Німеччини, та України: порівняльно-правовий аналіз. *Міжнародне приватне право: розвиток, порівняльний аспект, гармонізація*. 2019. №3. С. 169-172.
7. Довговерт А.С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. №1. С. 27-41.
8. Отраднова О.О. Деліктні зобов'язання в цивільному праві Франції. *Юридичні науки*. 2012. №92. С. 115-118.
9. Отраднова О.О., Безкоровайна Ю.М. Деліктні зобов'язання у цивільному праві Німеччини. *Університетські наукові записки*. 2010. №4 (36). С. 47-52.
10. Плахіна І.В. Зобов'язання із заподіяння шкоди в праві ФРН, Франції, Англії та США. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. №21. С. 1-6.
11. Присяжнюк В.П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03. К., 2011. 18 с.
12. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 №650. *Офіційний вісник України*. 2019. №60.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40.
14. Шишка Р.Б., Шишка О.Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. №1(41). С. 271-280.

Анотація

Мищук І. В., Киричук Б. С. Концептуальні засади визначення та реалізації деліктних зобов'язань: вітчизняний і зарубіжний досвід. – Стаття.

У статті досліджуються концептуальні засади тлумачення та реалізації деліктних зобов'язань на прикладі досвіду України й зарубіжних держав. Встановлено, що сьогодні одним із головних завдань держави є проведення комплексного й системного аналізу норм чинного цивільного законодавства України для визначення тих сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність до світових тенденцій розвитку приватного права. На переконання автора, збройний конфлікт Російської Федерації проти України зумовив суттєве технологічне й економічне відставання України та зробив її вразливою до зовнішньої агресії. Саме ці обставини зумовлюють необхідність проведення детального наукового дослідження комплексу питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин, що виникають у зв'язку із заподіянням майнової та моральної шкоди. Серед них особливої увагу заслуговують підстави й умови деліктної відповідальності, яка реалізується в рамках охоронних цивільних правовідносин.

Встановлено, що під час дослідження поняття і підстав виникнення деліктної відповідальності у цивільному праві України науковці доволі часто звертаються до положень римського приватного права, що видається цілком закономірним, враховуючи його значення для формування основних інститутів цивільного права країн романо-германської правової сім'ї. Водночас, автором акцентовано увагу на тому, що відомим юристам Стародавнього Риму вдалося створити лише загальну конструкцію деліктного зобов'язання, натомість активний розвиток цього інституту розпочався лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у континентальній системі права.

У ході дослідження визначено, що деліктні зобов'язання – це один з основних інститутів зобов'язального права й водночас одна з форм громадянської відповідальності. Під даним визначенням розу-

міється таке цивільно-правове зобов'язання, в якому потерпілий має право вимагати від винного повного відшкодування протиправно заподіяної майнової та моральної шкоди шляхом надання компенсації. Сукупність норм, яка встановлює загальне недоговірне зобов'язання називають генеральним деліктом, а норми, що визначають окремі склади правопорушень із недоговірних зобов'язань – сингулярною системою деліктів.

Ключові слова: деліктні зобов'язання, зобов'язання із заподіяння шкоди, цивільно-правова відповідальність, генеральний делікт, сингулярна система деліктів, відшкодування майнової та моральної шкоди.

Summary

Mishchuk I. V., Kyrychuk B. S. Conceptual principles of definition and realization of tort liabilities: national and foreign experience. – Article.

The article examines the conceptual foundations of interpretation and enforcement of tort obligations based on the experience of Ukraine and foreign countries. The author establishes that today one of the main tasks of the State is to conduct a comprehensive and systematic analysis of the provisions of the current civil legislation of Ukraine with a view to identifying those areas of private law relations which need to be brought into line with the global trends in the development of private law. According to the author, the armed conflict of the Russian Federation against Ukraine has caused a significant technological and economic lag in Ukraine and made it vulnerable to external aggression. These circumstances necessitate a detailed scientific study of a set of issues related to the legal regulation of relations arising in connection with property and non-pecuniary damage. Among them, special attention should be paid to the grounds and conditions of tort liability which is realized within the framework of civil security relations.

The author establishes that when studying the concept and grounds of tort liability in the civil law of Ukraine, scholars quite often refer to the provisions of Roman private law, and this seems quite natural given its importance for the formation of the basic civil law institutions of the countries of the Romano-Germanic legal family. At the same time, the author emphasizes that the famous lawyers of Ancient Rome managed to create only a general construction of tort liability, and the active development of this institution began only in the late eighteenth and early nineteenth centuries in the continental system of law.

The study determines that tort liabilities are one of the main institutions of the law of obligations and, at the same time, a form of civil liability. This definition refers to a civil law obligation in which the victim has the right to demand from the perpetrator full compensation for unlawfully caused property and non-pecuniary damage by way of compensation. The set of rules that establishes a general non-contractual obligation is called a general tort, and the rules that define individual offenses from non-contractual obligations are called a singular system of torts.

Key words: tort liabilities, liabilities for causing damage, civil liability, general tort, singular system of torts, compensation for property and non-pecuniary damage.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.16>

О. В. Муза

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Науковців різних правничих галузевих напрямів об'єднує потреба у проведенні досліджень стану розвитку національного законодавства, сутності та динаміки правотворчих процедур, що у свою чергу виступає результатом вироблення на цій основі рекомендацій для удосконалення правового регулювання суспільних відносин, процесів і явищ.

З'ясування структурно-правового змісту таких категорій як «право», «закон», «правова система», «законодавство» є одним із завдань правової доктрини і практики. Особливо це набуває нового змісту і якості в умовах прийняття 24 серпня 2023 року Верховною Радою України Закону України «Про правотворчу діяльність» (далі по тексту – Закон), яким на рівні законодавчого регулювання упорядковано правові та організаційні засади правотворчої діяльності [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання характеристики правового моніторингу як одного із етапів правотворчого процесу є предметом досліджень таких науковців, як: А.Б. Гриняка, А.М. Колодія, О.О. Кота, Н.С. Кузнецової, Н.Р. Нижник, І.І. Онищука, Н.М. Оніщенко, В.М. Тернавської та ін.

Водночас, питання законодавчого регулювання процедури здійснення правового моніторингу в умовах прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» є недостатньо висвітленими у наукових джерелах.

Метою цієї статті є здійснення аналізу стану законодавчого регулювання правового моніторингу в Україні в контексті прийняття базового Закону про правотворчу діяльність.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В українській теорії права цілісної доктрини правового моніторингу не існує. Науковці переважно дають оцінку правовому моніторингу (його матеріально-правовому та процедурному змісту) при дослідженні правотворчості, законодавчого процесу, правореалізації та ін. В результаті не існує єдиного підходу до розуміння правового моніторингу, що необхідно враховувати при оцінці сутності законодавчого регулювання моніторингової діяльності у сфері правотворчості.

В одній із наукових монографій, присвяченій правовому моніторингу як складової правотворчої та правозастосовчої діяльності, запропоновано дефініцію правового моніторингу як «виду правового контролю, який становить собою реалізацію сукупності засад, підходів, принципів та методів з метою отримання знань про якість та ефективність нормативно-правових актів, норм права, що у них викладені, реалізацію їх у правових відносинах, удосконалення нормативно-пра-

вових актів, норм права, що у них викладені, підвищення якості та ефективності правотворчості, правореалізації, особливо правозастосування, правоохорони та правозахисту, правової системи у цілому» [2, с. 18].

Тобто, правовий моніторинг розуміється як:

- вид контрольної діяльності;
- процедура оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів;
- індикатор правотворчих ініціатив чи змін, у тому числі з питань продовження чи припинення строків дії нормативно-правових актів;
- невід’ємний елемент механізму забезпечення функціонування правової системи.

Правовий моніторинг як стадія законотворчого процесу має подвійну юридичну природу:

- 1) на етапі визначення цілей державної політики (допроектна стадія);
- 2) оцінка прийнятого законодавства [3, с. 13].

Визначення правового моніторингу як контрольної діяльності за реалізацією нормативно-правових актів впливає із законодавчого регулювання правотворчої діяльності (пункт 8 частини першої статті 1 Закону).

Законодавча риса правового моніторингу як одного із видів публічного контролю потребує вмілого поєднання аналітичних та контрольних характеристик процесу аналізу ефективності нормативно-правових актів. Більше того, якщо включати категорію правовий моніторинг у сферу державного контролю, то такий підхід потребує врахування принципів, методів, організаційних форм контрольної діяльності, а також виокремлення видів правового моніторингу залежно від існуючих видів контролю.

Варто додати, що контрольна діяльність потребує чіткого законодавчого регулювання вимог щодо оформлення результатів контролю та їх впровадження. Закон чітко не визначає порядку врахування результатів правового моніторингу нормативно-правових актів під час наступної правотворчої діяльності, що можна визначати як право розсуду суб’єкта правотворчої діяльності.

Наведене бачення правового моніторингу переконливо свідчить про багатопланове значення цієї категорії, її структурного змісту, значення, принципів і т.д. Про це переконливо стверджує Н.М. Оніщенко: «Правовий моніторинг в сучасному науковому доробку є недостатньо вивченим та проаналізованим як з теоретичного, так і прагматичного форматів дослідження» [4, с. 21].

Про відсутність визначеного механізму правового моніторингу, складовими якого є прийоми, методи та способи здійснення, констатує А.Б. Гриняк, вважаючи основною місією правового моніторингу підготовку науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення законодавства за допомогою оцінки соціальної ефективності правових норм [5, с. 103].

Отож, визначити на законодавчому рівні всі дефінітивні ознаки правового моніторингу є надскладним завданням як з точки зору правової герменевтики, правил і прийомів законодавчої техніки, так й особливостей правореалізації.

Закон відносить правовий моніторинг до одного із видів правотворчої діяльності, оскільки здійснення аналізу та спостереження за ефективністю норматив-

но-правового регулювання є однією із обов'язкових стадій правотворчого процесу та видом відповідної діяльності уповноважених суб'єктів.

В реаліях не всі акти правотворчої діяльності будуть предметом моніторингової діяльності. Ба більше, як правило, відсутні чіткі нормативно-процедурні межі моніторингової діяльності, правила, вимоги до оформлення результатів такої аналітичної діяльності, надання їм юридичної сили. Окремо слід зауважити й про необхідність уточнення правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності під час здійснення правового моніторингу.

Базовим Законом передбачено, що правовий моніторинг може здійснюватися суб'єктами правотворчої діяльності щодо прийнятих (виданих) ними нормативно-правових актів та іншими учасниками правотворчої діяльності у випадках та порядку, встановлених законом [1].

У цьому контексті потребує удосконалення визначення кола осіб, які можуть в рамках спеціально-правового регулювання належати до «інших учасників правотворчої діяльності» та здійснювати правовий моніторинг. Крім цього, як співставити результати правового моніторингу, що будуть підготовлені суб'єктами правотворчої діяльності та іншими учасниками правотворчої діяльності?

Відповідь на поставлене вище питання лежить у межах правотворчої процедури, однак чітких критеріїв прийняття чи відхилення результатів правового моніторингу залежно від суб'єкта його проведення Закон не передбачає. І це важлива заувага, враховуючи контрольно-державний зміст моніторингової діяльності у сфері правотворчості.

Процедура правового моніторингу наділена такою ознакою як *систематичність*. Відповідна законодавча конструкція дефініції правового моніторингу потребує вироблення стратегії планування майбутньої моніторингової діяльності у сфері правотворчості. У цьому контексті на рівні Верховної Ради України передбачено прийняття та реалізацію щорічного плану здійснення правового моніторингу, однак в обсязі не більше двох законодавчих актів у межах роботи кожного парламентського комітету.

З метою реалізації систематичності правового моніторингу необхідним є додатковий кадровий ресурс, а також відповідне інформаційне та матеріально-технічне забезпечення. Учасники правотворчої діяльності при проведенні правового моніторингу, зокрема, зобов'язані провести оцінку впливу запланованих цілей нормативно-правового регулювання на суспільство та (або) на окремі соціальні групи, сектори чи галузі, а також визначити соціальні, правові, політичні, економічні, екологічні, адміністративні та (або) інші можливі заплановані чи незаплановані наслідки [1].

Проведення правового моніторингу є можливим на етапі розробки проекту нормативно-правового акта. При цьому Закон зобов'язує суб'єкта правотворчої ініціативи викласти способи здійснення правового моніторингу та критерії (показники) його здійснення у разі прийняття проекту нормативно-правового акта [1].

Згадана новела може супроводжуватися довільним трактуванням та обранням суб'єктами правотворчої ініціативи способів та критеріїв (показників) здійснення правового моніторингу. У частині третій статті 67 Закону передбачені складові пра-

вового моніторингу, однак навряд чи їх можна вважати вичерпними. Наприклад, підпункт «в» пункту 2 статті 67 Закону – «запланований та незапланований вплив на учасників суспільних відносин, на яких поширюється дія нормативно-правового акта». Що розуміється під поняттями «запланований вплив» і «незапланований вплив»?

Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» не містить чіткого переліку критеріїв оцінки проектів законодавчих актів. У своїй більшості це пов'язано з тим, що єдиних критеріїв оцінки якості та ефективності нормативно-правового регулювання сформулювати неможливо. Участь великої кількості учасників правотворчої діяльності у цьому процесі об'єктивно може призвести до появи різних методик і практик здійснення правового моніторингу.

А.М. Колодій та В.М. Тернавська пропонують прийняти Закон України «Про правовий моніторинг», в якому передбачити «обов'язковість проведення правового моніторингу як на стадії проектування законних та підзаконних нормативно-правових актів, так і на стадії правозастосування. <> Деталізація згаданого закону має бути втілена, наприклад, у Порядку проведення правового моніторингу нормативно-правових актів, затвердженого, наприклад, указом Президента України або постановою Кабінету Міністрів України» [6, с. 102-103].

Ідею про прийняття спеціального законодавчого акта про правовий моніторинг також висловлював І.І. Онищук. Зокрема, автором запропоновано визначити «адміністративні процедури, права і обов'язки посадових осіб, форми і порядок контролю за вчиненням дій і прийняттям рішень, результат дії і порядок його передачі та ін. Крім того, в законопроекті необхідно виокремити етапи правового моніторингу, визначити процедуру юридичної характеристики нормативно-правового акта та спостереження за реалізацією НПА. Вагомими мають стати критерії оцінювання результативності норм права та вироблення заходів щодо її підвищення, а також прийняття рішення про необхідність регулювання тих чи інших правовідносин і ухвалення рішення про підготовку змін у нормативно-правові акти. Доцільно визначити види відповідальності за порушення Закону та контроль за забезпеченням реалізації правового моніторингу» [7, с. 10].

Погоджуючись з викладеними вище пропозиціями стосовно доцільності прийняття Закону «Про правовий моніторинг», методика правового моніторингу нормативно-правових актів, на нашу думку, має бути розроблена Міністерством юстиції України, на основі якої галузеві міністерства та інші суб'єкти правотворчої діяльності можуть розробляти власні методики, оскільки проведення правового моніторингу галузевого законодавства має враховувати особливості відповідної сфери суспільних відносин.

Автор даної публікації спільно з Н.Р. Нижник відзначали про важливість розробки науково-методичних підходів щодо проведення *секторального правового моніторингу*, що дозволить «виявити прогалини і колізії у правовому регулюванні окремих видів суспільних відносин; здійснити оцінку правових норм та узагальнити стан законодавчого забезпечення певного виду суспільних відносин» [8, с. 49].

Висновки дослідження. Закріплення на законодавчому рівні категорії «правовий моніторинг» є важливим досягненням вітчизняної теорії законотворчо-

сті та правової доктрини в цілому. Закон України «Про правотворчу діяльність» визначив базові ознаки, принципи, суб'єктів, стадії, складові правового моніторингу. Однак такі законодавчі новації з'явилися в умовах відсутності систематичної аналітичної роботи уповноважених суб'єктів щодо оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів. Крім цього, на рівні доктрини сформульовані небезспірні критерії (показники) правового моніторингу. Відповідно, це потребує вироблення на рівні нормативно-правового регулювання методологічних і методичних засад правового моніторингу з обов'язковим зв'язком з правореалізацією та правоохороною.

Правовий моніторинг законодавчо визначений як вид контролюючо-владної діяльності за реалізацією нормативно-правових актів, що потребує встановлення чітких юридичних наслідків такого виду діяльності, оскільки у протилежному випадку законодавчі норми про правовий моніторинг можуть оцінюватися як правові фікції.

Література

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>. (дата звернення 20.02.2024 р.)
2. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.
3. Guidelines on Democratic Lawmaking for Better Laws / OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, 2023. 183 p.
4. Онiщенко Н.М. Правовий моніторинг: від теорії до практики. *Альманах права*. 2019. № 10. С. 21–26.
5. Гриняк А. Правовий моніторинг: завдання та місце в правотворчій діяльності. *Право України*. 2021. № 12. С. 102–116.
6. Колодій А.М., Тернавська В.М. Правовий моніторинг – засіб забезпечення конституційно-правової політики в Україні. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 95–104.
7. Онищук І. Вдосконалення нормативно-правового регулювання моніторингу якості та ефективності нормативно-правових актів в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 7–12.
8. Нижник Н., Муза О. Секторальний правовий моніторинг у теорії законотворчості: постановка питання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 45–52.

Анотація

Муза О. В. Актуальні питання законодавчого регулювання правового моніторингу в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена актуальним питанням законодавчого регулювання правового моніторингу в Україні. Дослідження нового змісту і якості правового моніторингу обумовлено прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про правотворчу діяльність». В українській теорії права цілісної доктрини правового моніторингу не існує. Науковці переважно дають оцінку правовому моніторингу при дослідженні правотворчості, законодавчого процесу, правореалізації та ін. У статті сформульовано основні риси правового моніторингу: 1) вид контрольної діяльності; 2) процедура оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів; 3) індикатор правотворчих ініціатив чи змін, у тому числі з питань продовження чи припинення строків дії нормативно-правових актів; 4) невід'ємний елемент механізму забезпечення функціонування правової системи. Зазначено, що законодавча риса правового моніторингу як одного із видів публічного контролю частково звужує його завдання та потребує поєднання аналітичних та контрольних характеристик процесу аналізу і оцінки ефективності нормативно-правових актів. Зауважено, що законодавче регулювання правового моніторингу потребуватиме розробки спеціального законодавчого акта та підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, методика правового моніторингу нормативно-правових актів має бути розроблена Міністерством юстиції

України, на основі якої галузеві міністерства та інші суб'єкти правотворчої діяльності можуть розробляти власні методики. У цьому зв'язку актуалізується питання щодо впровадження секторального правового моніторингу. Зроблено висновок, що закріплення на законодавчому рівні категорії «правовий моніторинг» є важливим досягненням вітчизняної теорії законотворчості та правової доктрини в цілому. Закон України «Про правотворчу діяльність» визначив базові ознаки, принципи, суб'єктів, стадії, складові правового моніторингу. Це потребує вироблення на рівні нормативно-правового регулювання методологічних і методичних засад правового моніторингу з обов'язковим зв'язком з правореалізацією та правоохороною.

Ключові слова: правова система, правотворчість, правовий моніторинг, нормативно-правові акти, правореалізація.

Summary

Muza O. V. Topical issues of legislative regulation of legal monitoring in Ukraine. – Article.

The article is devoted to topical issues of legislative regulation of legal monitoring in Ukraine. The study of the new content and quality of legal monitoring is due to the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Law of Ukraine "On Lawmaking". There is no established doctrine of legal monitoring in Ukrainian legal theory. Scientists mainly evaluate legal monitoring when studying the categories and concepts of lawmaking, legislative process, law enforcement, etc. The article formulates the main features of legal monitoring: 1) a type of control activity; 2) the procedure for assessing the quality and effectiveness of normative legal acts; 3) an indicator of lawmaking initiatives or changes, including the extension or termination of normative legal acts; 4) an integral element of the mechanism for ensuring the functioning of the legal system. It is noted that the legislative quality of legal monitoring as one of the types of control partially narrows its tasks and requires a combination of analytical and control characteristics of the process of analysing the effectiveness of normative legal acts. It is noted that the legal regulation of legal monitoring will require the development of a special legislative act and secondary legal acts. In particular, the methodology of legal monitoring of normative legal acts should be developed by the Ministry of Justice of Ukraine, on the basis of which line ministries and other subjects of lawmaking activity may develop their own methodologies. In this regard, the issue of implementation of sectoral legal monitoring is being updated. The author concluded that the establishment the category of "legal monitoring" at the legislative level is an important achievement of the national theory of lawmaking and legal doctrine in general. The Law of Ukraine "On Lawmaking" defined the basic features, principles, subjects, stages and components of legal monitoring. This requires the development of methodological and methodical foundations of legal monitoring at the level of legal regulation with a mandatory connection with law enforcement and law protection.

Key words: legal system, lawmaking, legal monitoring, normative legal acts, law enforcement.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.17>*Д. О. Новашок*

АТРИБУЦІЯ РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДІЯННЯ ПВК «ВАГНЕР» НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Вступ. Одним із помітних учасників збройного конфлікту на території України, як починаючи з 2014 року, так і особливо після 24 лютого 2022 року, була приватна військова компанія «Вагнер» (далі – ПВК «Вагнер»). Бойовики ПВК «Вагнер» брали участь у збройному конфлікті на сході України з 2014 року, проте до повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України їхня участь у бойових діях була доволі обмежена. Зокрема, СБУ встановила, що приблизно 5 тис. бойовиків були залучені до збройного конфлікту на сході України. Наприклад, за даними СБУ ПВК «Вагнер» причетні до збиття українського літака Іл-76 у 2014 році. Вони також відіграли значну роль у ліквідації ватажків незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР», реорганізації таких формувань та роззброєнні різних збройних банд, які діяли на території Донецької та Луганської областей [1].

Тим не менш, найбільш значущою їхня діяльність на території України стала після початку повномасштабного вторгнення російської федерації. Сили ПВК «Вагнер» були залучені до ведення бойових дій проти Збройних сил України по всій лінії фронту, зокрема в таких містах як Бахмут, Попасна, тощо. Після невдалого заколоту ватажка ПВК Є. Пригожина, а також його подальшого вбивства, формування перестало існувати і було розформовано або інтегровано у регулярні частини збройних сил російської федерації [2].

Активна залученість ПВК «Вагнер» до збройної агресії російської федерації проти України піднімає питання правового статусу приватних військових компаній в рамках міжнародного гуманітарного права, так і аспект відповідальності за їхню діяльність на території України. Перше питання включає в себе проблему того, чи є бойовики ПВК «Вагнер» комбатантами і, відповідно, несуть відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права як такі, чи є найманцями, які можуть бути засуджені за сам факт участі у збройному конфлікті. Друге питання визначає чи несе російська федерація відповідальність за діяльність ПВК «Вагнер» на території України.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи правовий статус бойовиків ПВК, варто визначити, чи підпадають вони під визначення «найманці», адже останні не мають права на статус комбатанта чи військовополоненого. Стаття 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року визначає найманцем особу, яка відповідає наступним критеріям:

а) спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті;

б) фактично бере безпосередню участь у воєнних діях;

с) бере участь у воєнних діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду, і якій дійсно було обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил даної сторони;

d) не є ні громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті;

e) не входить до особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті;

f) не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особи, яка входить до складу її збройних сил [3].

Виходячи з цих критеріїв, можна стверджувати, що в своїй переважній більшості учасники ПВК «Вагнер» не є найманцями, адже зазвичай вони є громадянами російської федерації, зокрема особами, засудженими за вчинення злочинів, які були звільнені з ув'язнення з метою їхньої участі у бойових діях [4]. Звичайно, серед цих бойовиків ПВК «Вагнер» можуть громадяни інших держав, які можуть відповідати статусу найманця, проте в загальному більшість ПВК «Вагнер» такими не є.

Оскільки ПВК «Вагнер» не є найманцями, логічним є дослідити чи є вони частиною збройних сил російської федерації. Стаття 43 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року встановлює, що збройні сили складаються з «усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи властями, не визнаними супротивною стороною» [3]. Виходячи з цього, можна виділити два основних критерії, яким повинна відповідати збройна група, щоб вважатися частиною збройних сил, і, відповідно, комбатантом: вона має бути організована і перебувати під командуванням особи, що несе відповідальність за діяльність групи перед стороною збройного конфлікту.

У справі Бошковскі (*Prosecutor v. Bo koski and Tar ulovski*) Судова палата МТКЮ встановила наступні фактори, які треба враховувати при визначенні організованості недержавного збройного формування: наявність командного складу, вміння організовано вести бойові дії, рівень матеріально-технічного забезпечення та дисципліни, виражати спільні інтереси [5]. Застосовуючи цей підхід, не виникає сумнівів в організованості ПВК «Вагнер». Зокрема, вони мають чітку та доволі сувору командну структуру, здатні провадити масштабні та комплексні військові операції, зокрема захоплювати українські міста, вони мають складну логічну систему, яка допомагає їм вести бойові дії. Також не можна не згадати їхню здатність вести рекрутингову кампанію у російських в'язницях, з подальшим тренуванням колишніх ув'язнених. ПВК «Вагнер» мали доступ до більшості видів військової техніки, включно з авіацією, артилерією та танками, а також були здатні представляти свої інтереси узгоджено [6].

Питання щодо того, чи перебувала ПВК «Вагнер» під командуванням особи, яка несе відповідальність перед російською федерацією, з юридичної точки зору

не є таким очевидним. Виходячи з цього постає питання, чи здійснювала російська федерація необхідний рівень контролю над ПВК «Вагнер», щоб: 1) вважати останню частиною збройних сил російської федерації; 2) присвоїти російській федерації поведінку останніх і, таким чином, встановити, що саме рф несе відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права ПВК «Вагнер»? Тут допоміжними можуть виявитись стандарти контролю, які різні міжнародні судові установи застосовували для атрибуції державі відповідальності за міжнародно-протиправні діяння недержавних суб'єктів, які знаходились під її контролем.

Проводячи тест на суворий контроль, розроблений Міжнародним судом ООН у справі Нікарагуа, можна встановити, чи здійснювала російська федерація такий рівень контролю над ПВК «Вагнер», що останню можна вважати *de facto* органом російської федерації. Як було встановлено, перш за все, необхідно визначити, чи ПВК «Вагнер» була повністю залежна від росії, що має виражатись у «відсутності реальної автономії», зокрема і в тому, що російська федерація створила ПВК «Вагнер», а не використала вже існуюче угруповання [7]. На нашу думку, ПВК «Вагнер» відповідала цьому критерію абсолютну більшість часу своєї діяльності. Засновником ПВК «Вагнер» був колишній агент ГРУ Д. Уткін, а діяльність організація завжди була тісно пов'язана з близькою до В. Путіна людиною Є. Пригожиним. За даними розслідувачів Bellingcat, керівництво ПВК «Вагнер» напряму підпорядковується ГРУ та вищому військовому командуванню РФ [8]. Крім того, головна база ПВК знаходилась на території бази 10-тої окремої бригади спеціального призначення ГРУ рф [9]. Це все вказує на те, що ПВК «Вагнер» була створена та діяла в якості «неформальної армії» російської федерації, що хоч і потребує більш ґрунтовної доказової бази, проте відповідає критерію суворого контролю.

Наступним критерієм суворого контролю є розповсюдження залежності на усі сфери діяльності сепаратистського утворення. Для визнання, що така залежність між ПВК «Вагнер» та російською федерацією існувала, необхідно довести, що вся, або абсолютна більшість діяльності ПВК отримувала підтримку зі сторони рф. В цьому контексті важливим є, зокрема, те, що президент рф публічно підтримував дії ПВК «Вагнер» в Україні, а також дякував за «захист Донбасу та Новоросії», визнаючи, що члени ПВК «пліч-о-пліч воювали зі збройними силами рф задля майбутнього держави» [10]. Окрім того, пізніше В. Путін зізнався у фінансуванні ПВК «Вагнер», заявивши, що «утримання групи «Вагнер» повністю забезпечувалося державою, з Міністерства оборони, з державного бюджету, ми повністю фінансували цю групу» [11]. Міністерство оборони США також надавало докази того, що ПВК «Вагнер» використовує зброю, яке належить збройним силам рф [12]. Це все чітко вказує на те, що підтримка ПВК зі сторони російської федерації була всеосяжною та такою, без якої була б неможлива діяльність групи. І, хоча, варто погодитись з В. Летрон та Т. Кабус, які вказують, на те, що для доведення цього критерію необхідно зібрати ґрунтовну доказову базу [13], все ж, на нашу думку, рівень підтримки зі сторони рф був достатнього рівня, щоб визнати відповідність цьому критерію суворого контролю.

Останнім критерієм суворого контролю, визначеним Міжнародним судом ООН у справі Нікарагуа, є те, що держава «використовує увесь потенціал такої залеж-

ності» [7]. В даному випадку необхідно довести, що російська федерація всеосяжно планувала та допомагала втілювати тактику ПВК «Вагнер». Видається, що саме цей критерій є найскладнішим з точки зору доведення, адже наразі не має достатньої кількості свідчень, що офіційні особи рф, зокрема збройних сил, здійснювали контроль над тактикою дій ПВК. Існують відомості, що радники збройних сил рф здійснювали нагляд над окремими діями ПВК «Вагнер», проте, принаймні у публічному доступі, недостатньо доказів того, що контроль рф поширювався на тактичний, а не лише на стратегічний рівень [14].

Зважаючи на усе вищевикладене, можна прогнозувати, що у випадку спроби атрибутивати росії діяльність ПВК «Вагнер» застосовуючи стандарт суворого контролю, зокрема у Міжнародному суді ООН, українській стороні буде необхідно зібрати ґрунтовну доказову базу, що такий контроль був всеосяжним та був використаний повний потенціал такого контролю. Нам видається, що особливу увагу необхідно звернути на доказування, що такий контроль поширювався саме на тактичний рівень діяльності ПВК, адже за неспроможності це довести є висока вірогідність, що судді не визнають наявності суворого контролю. В такому випадку, залишається відкритою можливість застосування стандарту ефективного контролю, який хоч і не дає можливості ототожнити дії ПВК «Вагнер» з діями рф, проте все ж відкриє шлях до притягнення останньої до відповідальності за окремі діяння ПВК, над якими рф здійснювала безпосередній контроль на тактичному рівні.

Тим не менш, ми вважаємо, що більш перспективною в цій ситуації виглядає можливість застосування стандарту загального контролю, зокрема в рамках процесу в Міжнародному кримінальному суді. По-перше, саме стандарт загального контролю використовується у сфері дії міжнародного гуманітарного права. По-друге, він встановлює нижчий поріг контролю, необхідного для присвоєння дій ПВК «Вагнер» збройним силам рф. І по-третє, в межах питання щодо визнання ПВК «Вагнер» частиною збройних сил рф в розумінні статті 43 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року важливим є доведення, що контроль здійснювався на стратегічному рівні. З такою думкою погоджується Дж. Меддокс, яка зазначає, що «атрибуція поведінки ПВК «Вагнер» росії за допомогою тесту на загальний контроль є привабливою через нижчий поріг, який він встановлює, і ймовірним є результат, що згідно з цим тестом росія нестиме міжнародну відповідальність за численні порушення ПВК норм міжнародного гуманітарного права» [15].

Аналізуючи критерії загального контролю, встановлені у різних справах МТКЮ, та їх відповідність відноsinам контролю і залежності між ПВК «Вагнер» та Російською Федерацією, можна ствердно говорити про наявність такого контролю. Зокрема, між рф та ПВК «Вагнер» існують чіткі спільні цілі, які виражаються в агресивній війні проти України та захопленні її територій. Це підтверджується, зокрема, і словами Президента рф про те, що члени ПВК «пліч-о-пліч воювали зі збройними силами рф задля майбутнього держави» [16]. Раніше чітко також було продемонстровано, що російська федерація здійснює керівництво та нагляд над діяльністю ПВК «Вагнер» як мінімум на стратегічному рівні, чого є достатньо для стандарту загального контролю. Так само було надано свідчення про те,

що діяльність ПВК «Вагнер» повністю фінансувалась з бюджету російської федерації. Матеріально-технічна підтримка ПВК зі сторони рф також носила всеосяжний характер, який вказує на те, що без неї у першій не було можливості здійснювати свою діяльність. Окрім того, російська федерація активно сприяла не лише тренуванню військ ПВК «Вагнер», але і надавала можливості рекрутингу у ряди ПВК ув'язнених російських в'язниць.

Доведення наявності загального контролю російської федерації над ПВК «Вагнер» дає нам можливість говорити, про те, що останні відповідають вимогам статті 43 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року щодо визнання їх частиною збройних сил рф. Зокрема, ми вважаємо, що є беззаперечним, що ПВК «Вагнер» є високоорганізованою групою, а також знаходиться під командуванням особи, що відповідальна за діяльність ПВК перед російською федерацією. З таким твердженням погоджуються і К. Чарамба та Ф. Мегрет, які стверджують, що «є чіткі підстави говорити наявність загального контролю рф над ПВК «Вагнер», адже «ПВК «Вагнер» не була би в Україні, воюючи разом з російськими військами, якби вона не була повністю уповноважена і, фактично, захоплена російською державою до цього» [17].

Окрім цього, застосування та доведення тесту на загальний контроль відкриває шлях до притягнення учасників ПВК «Вагнер» до міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини в рамках процесу в Міжнародному кримінальному суді. Наявність загального контролю рф над ПВК «Вагнер» означає, що останні є стороною міжнародного збройного конфлікту між російською федерацією та Україною, маючи при цьому статус комбатанта. Таким чином вони не можуть бути засуджені за сам факт участі у воєнних діях, проте можуть бути притягнуті до відповідальності за вчинення ними злочинів, визначених ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Висновки. Таким чином, застосування стандартів контролю до встановлення характеру контролю між російською федерацією та ПВК «Вагнер» дає нам можливість встановити як правовий статус останньої як учасника міжнародного збройного конфлікту між Україною та росією, так і визначити можливість притягнення рф до відповідальності за порушення норм міжнародного права, вчинені ПВК. Рівень організованості ПВК «Вагнер», а також необхідний рівень загального контролю зі сторони рф, дає підстави стверджувати, що учасники ПВК є частиною збройних сил і, відповідно, комбатантами, які можуть бути притягнуті до відповідальності за воєнні злочини, вчинені в рамках міжнародного збройного конфлікту. З іншої сторони, можливість застосування стандарту суворого контролю для присвоєння поведінки ПВК «Вагнер» російській федерації та притягнення останньої до відповідальності не виглядає такою очевидною. Зважаючи на високий поріг необхідного контролю, може бути складно довести, що російська федерація здійснювала такий контроль, зокрема на тактичному рівні. Саме тому більш перспективним з точки можливості притягнення рф до відповідальності за діяння ПВК «Вагнер» виглядає застосування стандарту ефективного контролю, який дає можливість встановити відповідальність за окремі порушення, які безпосередньо здійснювались під контролем росії.

Література

1. СБУ встановила причетність російської військової компанії до конфлікту на Донбасі. УНІАН. 2017. URL: <https://www.unian.ua/war/2175966-sbu-vstanovila-prichetnist-rosiyskoji-viyskovoji-kompaniji-do-konfliktu-na-donbasi.html>.
2. Explainer: Wagner group – Is it back? Who controls it?. *Reuters*. 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/is-russias-wagner-back-2023-09-29>.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199/conv#Text.
4. Путін і ПВК «Вагнер». Як у Росії працює масове вербування в'язнів на війну з Україною. *BBC*. 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64430928>.
5. Prosecutor v. Bo koski and Tar ulovski. *ICTY*. 2008. URL: https://www.icty.org/en/case/boskoski_tarculovski.
6. Russian Offensive Campaign Assessment, August 23, 2023. *Institute for the Study of War*. 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-august-23-2023>.
7. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). *International Court of Justice*. 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/6505.pdf>.
8. Putin Chef's Kisses of Death: Russia's Shadow Army's State-Run Structure Exposed. *Bellingcat*. 2020. URL: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2020/08/14/pmcs-structure-exposed>.
9. Band of Brothers: The Wagner Group and the Russian State. *Center for Strategic and International Studies*. 2020. URL: <https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/band-brothers-wagner-group-and-russian-state>.
10. Путін звернувся до росіян. Конфлікт Пригожина і російського міноборони набирає обертів. *BBC*. 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66006896>.
11. Розкрилася жорстка брехня РФ щодо ПВК "Вагнер": Путін «спалив контору». *УНІАН*. 2023. URL: <https://www.unian.ua/world/vistup-putina-rozkrilasya-zhorstka-brehnya-rf-shchodo-vagnerivciv-volodimir-putin-spaliv-kontoru-12309633.html>.
12. Wagner Equipment. *U.S. Department of Defense*. 2023. URL: <https://www.defense.gov/Multimedia/Photos/igphoto/2002464197>.
13. Letrone W., Cabus T. The Wagner Group and the Question of the Legal Attribution of the Acts of Private Actors to a State. *Cambridge Core blog*. 2023. URL: <https://www.cambridge.org/core/blog/2023/07/24/the-wagner-group-and-the-question-of-the-legal-attribution-of-the-acts-of-private-actors-to-a-state>.
14. Inside The Shadow War Fought By Russian Mercenaries. *BuzzFeed News*. 2019. URL: <https://www.buzzfeednews.com/article/mikegiglio/inside-wagner-mercenaries-russia-ukraine-syria-prigozhin>.
15. Does Russia Exercise Overall Control over the Wagner Group? Expert Q&A from Stockton Center's Russia-Ukraine Conference. *Just Security*. 2023. URL: <https://www.justsecurity.org/85819/does-russia-exercise-overall-control-over-the-wagner-group-expert-qa-from-stockton-centers-russia-ukraine-conference>.
16. Путін звернувся до росіян. Конфлікт Пригожина і російського міноборони набирає обертів. *BBC*. 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66006896> (дата звернення: 10.12.2023).
17. Charamba K., M gret F. Wagner, PMSCs, and the Limits of Transnational Governance. *Lawfare Media*. 2023. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/wagner-pmscs-and-limits-transnational-governance>.

Анотація

Новашок Д. О. Атрибуція російській федерації відповідальності за діяння ПВК «Вагнер» на території України. – Стаття.

Стаття досліджує юридичну природу відносин між російською федерацією та приватною військовою компанією «Вагнер» в контексті присвоєння першої відповідальності за діяння другою на території України. Активна залученість ПВК «Вагнер» до збройної агресії російської федерації проти України піднімає питання правового статусу приватних військових компаній та їх учасників в рам-

ках міжнародного гуманітарного права. Зокрема встановлено, що виходячи з критеріїв, встановлених Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 року, можна стверджувати, що в своїй переважній більшості учасники ПВК «Вагнер» не є найманцями, адже зазвичай вони є громадянами російської федерації. Аналізуючи, чи можна вважати бойовиків ПВК «Вагнер» частиною збройних сил РФ, бул виділено два основних критерії, яким повинна відповідати збройна група, щоб вважатися частиною збройних сил, і, відповідно, комбатантом: вона має бути організована і перебувати під командуванням особи, що несе відповідальність за діяльність групи перед стороною збройного конфлікту. Встановлено, що не виникає сумнівів в організованості ПВК «Вагнер», адже мають чітку та доволі сувору командну структуру, а також здатні провадити масштабні та комплексні військові операції. Застосувавши різні стандарти контролю, які міжнародні судові установи використовують для атрибуції відповідальності державі, зокрема стандарти суворого, ефективного та загального контролю, було виявлено, що найбільш перспективним є тест на загальний контроль. Аналізуючи критерії загального контролю, встановлені у різних справах МТКЮ, та їх відповідність відносинам контролю і залежності між ПВК «Вагнер» та російською федерацією, можна ствердно говорити про наявність такого контролю, що дає змогу говорити визнання перших частиною збройних сил останньої. Окрім цього, встановлено, що застосування та доведення тесту на загальний контроль відкриває шлях до притягнення учасників ПВК «Вагнер» до міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини в рамках процесу в Міжнародному кримінальному суді.

Ключові слова: приватна військова компанія, атрибуція відповідальності, загальний контроль, ефективний контроль, збройна агресія, комбатант.

Summary

Novashok D. O. Attribution of responsibility for the actions of PMC "Wagner" on the territory of Ukraine to the Russian Federation. – Article.

The article examines the legal nature of the relationship between the Russian Federation and the private military company "Wagner" in the context of assigning the former responsibility for the actions of the latter on the territory of Ukraine. The active involvement of the PMC "Wagner" in the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine raises the issue of the legal status of private military companies and their participants within the framework of international humanitarian law. In particular, it was established that, based on the criteria established by Additional Protocol I to the Geneva Conventions of 1949, it can be stated that the vast majority of the members of the "Wagner" PMC are not mercenaries, because they are usually citizens of the Russian Federation. Analyzing whether it is possible to consider the fighters of the PMC "Wagner" as part of the armed forces of the Russian Federation, two main criteria were identified that an armed group must meet in order to be considered part of the armed forces and, accordingly, a combatant: it must be organized and be under the command of a person who is responsible for the activities of the group before the party to the armed conflict. It was established that there is no doubt about the organization of the PMC "Wagner", because they have a clear and rather strict command structure, and are also capable of conducting large-scale and complex military operations. Applying the different standards of control that international judicial institutions use to attribute responsibility to the state, in particular the standards of strict, effective and overall control, it was found that the test of overall control is the most promising. Analyzing the criteria of overall control, established in various cases of the ICTY, and their correspondence to the control and dependence relations between PMC "Wagner" and the Russian Federation, we can affirmatively speak of the existence of such control, which makes it possible to speak of the recognition of the former as part of the armed forces of the latter. In addition, it was established that the application and proof of the overall control test paves the way for bringing the participants of the PMC "Wagner" to international criminal responsibility for war crimes within the framework of the process at the International Criminal Court.

Key words: private military company, attribution of responsibility, general control, effective control, armed aggression, combatant.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.18>*М. Ю. Петешенкова*

ЗАЯВЛЕННЯ ЗАВІДОМО БЕЗПІДСТАВНОГО ВІДВОДУ СУДІ ЯК СПОСІБ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Вступ. Внаслідок проведення процесуальної реформи з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII [1], запроваджено механізми запобігання зловживанню процесуальними правами. Цей закон прийнято з метою подолання процесуальних проблем, які перешкоджають ефективному судовому захисту в Україні, а саме низький рівень правової культури учасників процесу, зловживання процесуальними правами та невиконання процесуальних обов'язків, поєднані з неефективними заходами відповідальності за порушення правил судового процесу.

Однією з основних засад цивільного, господарського та адміністративного судочинства визначено неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, п. 11 ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 9 ч. 3 ст. 2 КАС України). В цих процесуальних актах у відповідних статтях визначено перелік дій, які можуть бути визнані як зловживання (ч. 2 ст. 44 ЦПК України, ч. 2 ст. 43 ГПК України та ч. 2 ст. 45 КАС України), одним із таких діянь, який слід кваліфікувати як спосіб зловживання процесуальними правами є заявлення завідомо безпідставного відводу суді.

Правозастосовна практика та статистика вказують, що заявлення завідомо безпідставного відводу суді є досить частим способом зловживання процесуальними правами. Так, зріз аналізу діяльності Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) дає можливість визначити, що протягом року від суддів різних інстанцій до ВРП надходять більше 400 заяв суддів про втручання у їх діяльність щодо здійснення правосуддя при надходженні до судів заяв про їх відвід [2]. Судова статистика свідчить, що загалом протягом 2022 року у провадженні адміністративних окружних судів перебувало 437121 справ, у цей період надійшло 308 заяв про відвід суддів [3]. Натомість у 2023 році на розгляді в окружних адміністративних судах було 493 121 справи на які надійшло 443 заяв про відвід суддів. [3]. Таким показник подання заяв про відвід суддів є невеликим у співвідношенні до загальної кількості проваджень (близько 0,03%) в той же час кожен таких випадок завдає негативного впливу на репутацію суддів та знижує рівень довіри до судової влади загалом. Таким чином потребують наукового дослідження питання протидії зловживанню процесуальними правами у формі заявлення завідомо безпідставних відводів суддям у адміністративному процесі, виявлення причин які їх зумовлюють та процесуальних підстав, які дають на законних підставах винести рішення про відмову

в їх задоволенні, що й зумовлює завдання дослідження в межах даної наукової статті.

Стан дослідження тематики статті. Дослідження гарантій незалежності суддів, підстав, порядку, практики подання заяв про їх відвід, можливості зловживання такими процесуальними правами в різних судових процесах здійснювались у наукових працях таких вітчизняних та іноземних вчених як: О.О. Мілетич (2015), О.М. Кузнець (2016), Г.І. Маруніч (2019), М.О. Боловнєв (2018), Д.С. Сахно (2019), В.О. Скрипченко (2020), Р.М. Кихтюк (2019), Поліщук В.Ю. (2021) та інших. Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених актуалізації проблеми зловживання процесуальними правами відсутні комплексні дослідження практичної реалізації положень норм КАС України щодо заявлення відводів суддям як форми зловживання процесуальними правами в межах адміністративного судочинства.

Метою статті є з'ясування змісту зловживання процесуальними правами у формі заявлення безпідставного відводу судді в адміністративному судочинстві, критеріїв для ідентифікації таких дій та визначення процесуальних способів протидії їм на підставі дослідження наукових концепцій та судової практики.

Виклад основного матеріалу. В Законі України «Про судоустрій і статус суддів» у ч. 1 ст. 6 зазначено, що «що здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу» [5]. Стан реалізації цих засад неодноразово розглядався органами судової влади. Наприклад, у постанові Пленуму Верховного суду України від 13.06.2007 № 8 «Про незалежність судової влади» було зазначено, що незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод; незалежність судів встановлена в Україні як конституційний принцип організації та функціонування судів з метою забезпечення права осіб на такий захист; недоторканність суддів не є особистим привілеєм, а як один з елементів статусу суддів має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя незалежним, неупередженим і справедливим судом [6]. Встановлення відповідальності за неповагу до судді чи суду в правовій науці відносять до одних із небагатьох способів (гарантій) незалежності суддів. До того ж на необхідність дотримання таких гарантій вказує практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справах, наприклад, «Ржегак проти Чеської Республіки», заява № 67208/01; «Дюрінже та Грандж проти Франції», заяви № 61164/00 і № 18589/02; «Гунтіс Апініс проти Латвії» від 20 вересня 2011 року, заява № 46549/06 [7, с. 108].

Як було нами відмічено вище новий механізм запобігання та припинення зловживання процесуальними правами був закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України Законом України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [1]. Даніми змінами в п. 1 ч. 2 ст. 45 КАС України було закріплено норму, відповідно до якої «заявлення завідомо безпідставного відводу визначено як зловживання процесуальними правами» [8]. Розширено гаран-

тій недопущення (запобіжники) зловживання процесуальними правами в Законі України 15 січня 2020 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ», зокрема передбачено спрощений розгляд заяви про відвід судді, яка подана напередодні судового засідання, – тим же суддею, що здійснює розгляд справи (без зупинення провадження у справі і без передачі справи іншому складу суду для розгляду відповідної заяви) [9]. Однак проблема зловживання процесуальними правами зокрема шляхом подання клопотання (заяви) про відвід судді, складу суддів є наявною та потребує вирішення в тому числі шляхом наукового аналізу судової практики.

Нижче доцільно здійснити аналіз судової практики щодо заявлення завідомо безпідставного відводу судді (суддів) як зловживання процесуальними правами та з'ясувати думку наукової спільноти щодо тлумачення рішень суду.

Верховний Суд вважає відвід «завідомо безпідставним», якщо у заяві про відвід відсутні будь-які докази, які свідчили б про необ'єктивність чи упередженість судді щодо заявника, тобто підстави для відводу ґрунтуються на власних припущеннях заявника, або якщо підставою для відводу є непогодження сторони з процесуальними рішеннями судді. Додатковою підставою для визнання відводу зловживанням процесуальними правами є порушення строків для його заявлення [6]. Зокрема, в ухвалі від 18.12.2018 р. у справі №910/2968/18 Верховний Суд визнав відвід завідомо безпідставним, а його заявлення – зловживанням процесуальними правами, оскільки вказаний відвід по суті «є висловленням незгоди з процесуальним рішенням Верховного Суду після того, як суд мотивував таке рішення» [10]. В свою чергу в ухвалі від 29.05.2018 р. у справі №910/14716/17 Верховний Суд визнав відвід завідомо безпідставним, а його заявлення – зловживанням процесуальними правами, оскільки як обґрунтування відводу судді в поданій заяві було вказано лише те, що «після аналізу діяльності судді Верховного Суду у скаржника виникли сумніви в неупередженості та компетентності головуючого в цій справі судді» [11]. На думку адвокатської спільноти «до того ж у судовому засіданні на запитання суду щодо обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді, а також щодо часу, коли про такі обставини стало відомо учаснику у справі, представник останнього жодних обставин не зазначила та не послалася на докази, вказавши, що про сумніви щодо неупередженості й компетентності судді скаржнику стало відомо та повідомлено довірительом представнику в день судового засідання» [12].

Правомірність відхилення такого відводу може бути переглянута судом апеляційної та/або касаційної інстанції. Відповідно до ч. 11 ст. 40 КАС України питання про відвід має бути розглянуто невідкладно, а про відвід суддею, який не входить до складу суду не пізніше двох робочих днів з дня надходження заяви про відвід, а у випадку розгляду заяви про відвід судді суддею іншого суду – не пізніше десяти днів з дня надходження заяви про відвід [8]. Як вірно зазначає Поліщук В.Ю. «законом передбачаються норми, якими нівелюється можливість зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами, зокрема, спрощується порядок

розгляду відводів судді у разі подання такого відводу напередодні або в день засідання, проте це не зупиняє недобросовісних учасників судового розгляду у поданні заяв про відвід, які використовують факт перебування судді у відпустці як мотив для подання заяви про його відсторонення» [13, с. 52].

Так в ухвалі Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 01.06.2020 у справі №340/3042/19 зазначено, згідно статті 36 КАС України до переліку підстав, коли суд не може брати участь у розгляді справи не входить перебування його у відпустці. Тому питання відводу судді вирішується у перших день виходу з відпустки. Посилання на ці обставини для подання заяви про відвід судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду ґрунтується на доводах, які жодним чином не підтвержені, є завідомо безпідставними як і його попередня заява від 01 квітня 2020 року, яку розглянуто судом та також визнано необґрунтованою. Тому дії особи щодо подання заяви про відвід необхідно визнати зловживанням процесуальними правами та повернути заяву про відвід судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду заявнику, без розгляду [14].

Так само як згідно з ч. 4 ст. 36 КАС України незгода сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окрема думка судді в інших справах, висловлена публічно думка судді щодо того чи іншого юридичного питання не може бути підставою для відводу. В Ухвалі Шостою апеляційного адміністративного суду від 12.11.2019 року у справі № 826/12108/18 зазначено, що враховуючи, що заявлений відвід був обґрунтований виключно незгодою представника Державної податкової служби Україна із процесуальним рішенням суду, що прямо суперечить ч. 4 ст. 36 КАС України, колегія суддів приходить до висновку, що він є завідомо безпідставним, а дії заявника щодо подання заяви про відвід – зловживанням процесуальним правом [15].

Аналіз судової практики дає можливість стверджувати, що здебільшого заявлення завідомо необґрунтованого відводу судді здійснюється стороною захисту, наведемо приклад. Так, розглядаючи справу № 905/945/18 суд апеляційної інстанції, з метою подальшого запобігання зловживанню адвокатом процесуальними правами, постановив окрему ухвалу та направив її до Київської обласної КДКА. Колегія суддів апеляційної інстанції констатувала, що в судовому засіданні 11.03.2019 адвокат після відмови судом у задоволенні декількох клопотань (про відкладення розгляду справи, про залучення до участі у справі як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, про об'єднання чотирьох справ в одне провадження) заявив відвід колегії суддів, яка розглядає справу, який був заздалегідь виготовлений та роздрукований апелянтом. Хоч відвід і було визнано необґрунтованим, у наступному судовому засіданні 25.03.2019 алгоритм дій повторився – після оголошення колегією суддів результатів розгляду клопотань (ідентичних до попередніх), адвокат апелянта заявив відвід колегії суддів, який також був заздалегідь виготовлений та роздрукований, в той час як заява про відкладення розгляду справи, відмова в задоволенні якої визначена в якості підстави для відводу, ще не була розглянута судом. Тобто адвокат, заздалегідь знаючи, що суд відмовить у задоволенні клопотань, вчергове підготував заяву про відвід колегії

суддів, але не подав його водночас з рештою клопотань, аби в подальшому заявити такий відвід і затягнути розгляд справи. При спробі касаційного оскарження окремої ухвали Верховний Суд відмовив адвокату у скасуванні ухвали та вкотре підкреслив, що дії скаржника (заявлення завідомо безпідставного відводу, заздалегідь виготовленого та роздрукованого) ставлять під сумнів його бажання розглядати подану ним апеляційну скаргу та спрямовані на свідоме невинправдане затягування судового процесу, перешкоджають іншим учасникам процесу використовувати наявні засоби правового захисту, чим порушують їх права [16].

Нижче доцільно звернутись до аналізу гарантій захисту суддів від завідома безпідставних заяв про відвід суду, однією з яких є окрім заходів відповідальності звернення до Вищої ради правосуддя для того щоб запобігти звинувачення судді у неупередженості. Так, згідно висновків членів Вищої ради правосуддя заявлення відводу судді у судовому засіданні є процесуальним правом учасників справи. Доводи, що наводяться на обґрунтування таких заяв, відповідають правовій позиції особи стосовно питань, пов'язаних з розглядом справи і не можуть бути підставою для вжиття ВРП заходів щодо забезпечення суддівської незалежності. Заявлення судді невмотивованих та надуманих відводів може свідчити про зловживання процесуальними правами, а не про вчинення тиску. А тому суд має реагувати на такі випадки самостійно у порядку, визначеному процесуальним законом. З приводу висловлювань сторін щодо намірів звернутись із дисциплінарною скаргою до ВРП, із заявою до правоохоронних органів про вчинення суддею корупційного злочину чи правопорушення, то право на таке звернення гарантується законодавством України, а тому не може вважатися втручанням у діяльність судді щодо здійснення правосуддя [17].

У постанові Пленуму Верховного суду України від 13.05.2007 року № 8 «Про незалежність судової влади» зазначено, що «втручанням у діяльність судових органів слід розуміти вплив на суддю у будь-якій формі (прохання, вимога, вказівка, погроза, підкуп, насильство, критика судді в засобах масової інформації до вирішення справи у зв'язку з її розглядом тощо) з боку будь-якої особи з метою схилити його до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвалення певного судового рішення. При цьому не має значення, за допомогою яких засобів, на якій стадії процесу та в діяльність суду якої інстанції здійснюється втручання» [6]. Проте члени ВРП вважають, що не можуть вважатись втручанням у діяльність судді щодо здійснення правосуддя передбачені процесуальним законом форми реалізації сторонами своїх процесуальних прав, у тому числі щодо обстоювання власної правової позиції засобами, передбаченими процесуальними кодексами, подання до суду клопотань, заявлення відводів судді, зокрема за наявності обставин, які викликають сумнів у його неупередженості тощо.

В будь-якому випадку при оцінці судами законності подання заяви про відвід судді (колегії суддів) мають враховуватись норми законодавства, які визначають зобов'язання судді здійснити самовідвід або дають підставу законно клопотати про це інших учасників провадження, саме вони і визначені в ст. 36 КАСУ. Так, відповідно до даної норми підставами для відводу (самовідводу) судді є:

1) участь його у справі як свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, представника, адвоката, секретаря судового засідання або надання правничої допомоги стороні чи іншим учасникам справи в цій чи іншій справі (мова йде про пряму та дотичну участь судді не тільки в даній справі а й в інших справах де суддя брав участь з іншими учасниками справи, тобто хоча б одним із них, саме тут наявний антикорупційний запобіжник під яким в антикорупційному законодавстві вважають «конфлікт інтересів»;

2) прямий чи опосередкований інтерес судді в результатах розгляду справи (найскладніша для оцінки підстава оскільки включає в себе багато оціночних компонентів – починаючи від матеріальної зацікавленості, конкурентної зацікавленості членів сім'ї судді, до соціально-побутового конфлікту судді з іншими учасниками справи);

3) якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу (підстава сформована на основі родинних зв'язків та інтересів, які регулюються нормами цивільного та сімейного права);

4) наявність інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді (саме ця підстава має базуватись на підтверджених документальних або інших доказах порушення суддею принципу неупередженості, якій прямо в законодавстві не визначений однак тлумачення якого здійснено і ЄСПЛ і в рішеннях Верховного Суду України, тому саме ці напрацьовані критерії неупередженості мають враховуватись судом);

5) порушення порядку визначення судді для розгляду справи, встановленого статтею 31 КАСУ, у тому числі порушення процедури автоматизованого розподілу справ;

6) за наявності обставин, встановлених статтею 37 КАСУ (яка регламентує недопустимість повторної участі судді в розгляді адміністративної справи).

Слід зробити висновок, законодавче визначення підстав відводу судді є досить широким та альтернативним, і зумовлює необхідність у кожному конкретному випадку надання та оцінки доказів для необхідності відводу судді однак з одною метою законності розгляду справи та винесення справедливого та неупередженого рішення, виключаючи особисті амбіції та емоції учасників судового розгляду.

Висновки. В результаті аналізу судової практики та її наукового аналізу проведеного вище, можна встановити що до ознак подання завідомо безпідставного відводу судді як способу зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві слід віднести: його мету – затягування розгляду справи, передачу справи для розгляду лояльному судді в обхід встановленого порядку автоматизованого визначення судді, завдання шкоди репутації судді; мотиви – незгода сторони з окремою думкою, процесуальним рішенням судді чи відмова судді в задоволенні клопотання, особистими неприязним відношенням сторони захисту до судді. Основними засобами протидії зловживанню процесуальними правами шляхом

подання необґрунтованих відводів суддям є: визнання таких заяв неприйнятними та зловживанням правом на їх подання відповідно до п.1 ч. 2 ст. 45 КАС України; повернення позовної заяви, що містить ознаки неповаги до суду чи до інших учасників адміністративного процесу; залишення необґрунтованої заяви про відвід судді без розгляду з належним обґрунтуванням підстав відмови; застосування заходів процесуального примусу, з метою реалізації завдання судочинства та формування шанобливого ставлення до закону і суду.

Література

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48, ст.436.
2. Висновок № 3 (2002) Консультативна рада європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про принципи та правила, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та неупередженості. Documents of the Consultative Council of European Judges. Документи Консультативної ради європейських суддів : [офіц. вид.] / упоряд. А. О. Кавакін. К. : Ін Юре, 2015. 772 с. Укр., англ.
3. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ за 2022 р. (форма 1-оас). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 30.09.2023).
4. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ за 2023 р. (форма 1-оас). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 30.09.2023).
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Голос України* від 16.07.2016. № 132-133.
6. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07#Text>. (дата звернення: 30.09.2023).
7. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини щодо України. 2015. Частина перша / упоряд. Є. Ю. Захаров; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини». 2018. 540 с.
8. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>. (дата звернення: 30.09.2023).
9. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15 січня 2020 року № 460-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 29, ст.194.
10. Ухвала від 18.12.2018 № 910/2968/18 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78807921> (дата звернення: 30.09.2023).
11. Постанова від 29.05.2018 № 910/14716/17 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74538885> (дата звернення: 30.09.2023).
12. Олександра Бортман, Аліна Подолева. Що Верховний Суд визнає зловживанням процесуальними правами? Юридична газета онлайн. Опубліковано в №1 (655) 2019. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/shcho-verhovniy-sud-viznae-zlovzhivanniam-procesualnimi-pravami.html>. (дата звернення: 30.09.2023).
13. Поліщук В.Ю. Необґрунтована заява про відвід судді як зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Держава та регіони*. Серія Право. 2020. № 4(70). Т. 2. С. 48–54.
14. Ухвала Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 01 червня 2020 року в справі №340/3042/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89578131> (дата звернення: 30.09.2023).
15. Ухвала Шостого апеляційного адміністративного суду від 12.11.2019 року у справі № 826/12108/18 . URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85612639> (дата звернення: 30.09.2023).
16. Окрема ухвала від 25.03.2019 № 905/945/18 Східний апеляційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/80855349?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium. (дата звернення: 30.09.2023).

17. Висновок Вищої ради правосуддя за результатами перевірки відомостей, викладених у повідомленні судді Самарського районного суду м. Дніпропетровська Малихіної Влади Володимирівни про втручання у її діяльність щодо кодексу здійснення правосуддя від 28.04.2020. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/636-0-6-20_vysnovok.pdf. (дата звернення: 30.09.2023).

Анотація

***Петешенкова М. Ю.* Заявлення завідомо безпідставного відводу судді як спосіб зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. – Стаття.**

В статті з'ясувано зміст зловживання процесуальними правами у формі заявлення безпідставного відводу судді в адміністративному судочинстві, визначено критерії для ідентифікації таких дій та виокремлено процесуальні засоби протидії їм на підставі дослідження наукових концепцій та судової практики.

Встановлено, що законодавче визначення підстав відводу судді є досить широким та альтернативним, і зумовлює необхідність у кожному конкретному випадку надання та оцінки доказів для необхідності відводу судді однак з одною метою – дотримання принципу законності при розгляді справи та винесення справедливого та неупередженого рішення, виключаючи особисті амбіції та емоції учасників судового розгляду.

В результаті аналізу судової практики та її наукового аналізу встановлено, що до ознак подання завідомо безпідставного відводу судді як способу зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві слід віднести: його мету – затягування розгляду справи, передачу справи для розгляду лояльному судді в обхід встановленого порядку автоматизованого визначення судді, завдання шкоди репутації судді; мотиви – незгода сторони з окремою думкою, процесуальним рішенням судді чи відмова судді в задоволенні клопотання, особистими неприязним відношенням сторони захисту до судді. Основними засобами протидії зловживанню процесуальними правами шляхом подання необґрунтованих відводів суддям є: визнання таких заяв неприйнятними та зловживанням правом на їх подання відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 45 КАС України; повернення позовної заяви, що містить ознаки неповаги до суду чи до інших учасників адміністративного процесу; залишення необґрунтованої заяви про відвід судді без розгляду з належним обґрунтуванням підстав відмови; застосування заходів процесуального примусу, з метою реалізації завдання судочинства та формування шанобливого ставлення до закону і суду.

Ключові слова: процесуальна діяльність, адміністративний процес, адміністративне судочинство, зловживання процесуальними правами, заявлення завідомо безпідставного відводу судді, судова практика, шляхи вирішення.

Summary

***Peteshenkova M. Yu.* Application of known groundless challenge to the court as a way of abuse of procedural rights in administrative proceedings. – Article.**

The article clarifies the content of the abuse of procedural rights in the form of a statement of unfounded recusal of a judge in administrative proceedings, defines the criteria for identifying such actions and identifies the procedural means of countering them based on the study of scientific concepts and judicial practice.

It has been established that the legislative definition of the grounds for impeachment of a judge is quite broad and alternative, and necessitates the provision and assessment of evidence in each specific case for the necessity of impeachment of a judge, but with one goal – compliance with the principle of legality when considering a case and making a fair and impartial decision, excluding personal ambitions and emotions of the trial participants.

As a result of the analysis of judicial practice and its scientific analysis, it was established that the following are the signs of filing a knowingly groundless recusal of a judge as a way of abusing procedural rights in administrative proceedings: its purpose is to delay the consideration of the case, transfer the case for consideration to a loyal judge, bypassing the established procedure for automated determination of the judge, damage to the judge's reputation; motives – the party's disagreement with a separate opinion, the judge's procedural decision or the judge's refusal to grant the request, personal unfriendly attitude of the defense party towards the judge. The main means of counteracting the abuse of procedural rights by submitting unfounded objections to judges are: recognition of such statements as inadmissible and abuse of the right to submit them in accordance with clause 1, part 2 of Article 45 CAS of Ukraine; return of a statement of claim showing signs of disrespect to the court or to other participants in the administrative process; leaving an unsubstantiated application for recusal of a judge without consideration with proper

justification of the reasons for refusal; application of measures of procedural coercion, in order to implement the task of the judiciary and to form a respectful attitude towards the law and the court.

Key words: procedural activity, administrative process, administrative proceedings, abuse of procedural rights, statement of known groundless challenge to the court, judicial practice, solutions.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.19>*Д. І. Росохата*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ: ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Постановка проблеми. У межах вітчизняної науки екологічного права тема ефективності державного екологічного контролю не ставала предметом окремого комплексного наукового дослідження, втім негативні зміни стану навколишнього природного середовища та процес реформування системи державного екологічного контролю актуалізують потребу визначення критеріїв його ефективності. Необхідно звернути увагу на телеологічний підхід до визначення ефективності органів, що здійснюють державний екологічний контроль, задля врахування усіх недоліків та викликів у їхній роботі. Це сприятиме формуванню пропозицій щодо практичних заходів оптимізації відповідності між структурою і функціями кожного окремого органу державного екологічного контролю.

Мета дослідження. Визначити основні критерії ефективності здійснення державного екологічного контролю на прикладі Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів та з'ясувати телеологічний контекст ефективності державного екологічного контролю.

Аналіз останніх досліджень. Питання телеологічного контексту ефективності державного екологічного контролю не було предметом окремих глибоких правничих досліджень, на відміну від вчених-економістів та фахівців з державного управління. Враховуючи, що належне та ефективне здійснення державного екологічного контролю є невід'ємною частиною ефективного державного управління, дотичними є дослідження вчених, які присвятили свої наукові праці ефективності державного управління та оцінці якості державного управління, серед яких В. Авер'янов, В. Бакуменко, А. Мельник, Н. Нижник, О. Оболенський, А. Соколов, О. Ткачова, В. Фомін та інші.

Вклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні відсутня єдина, універсальна система оцінювання ефективності державного управління, у тому числі контролюючих органів. Проте, це і не вимагається, оскільки ефективність має враховувати мету, цілі, завдання конкретного органу державної влади, що не є загальними [16, с. 36]. До прикладу, критерії ефективності органу державного фінансового контролю (Державна аудиторська служба України) не можуть бути ідентичні до органу державного екологічного контролю (Державна екологічна інспекція України), хоча за своєю природою вони є контролюючими органами. Проте, задля комплексного розуміння проблеми та її подальшого вирішення для реформування системи здійснення державного екологічного контролю та закріплення цих інституційних змін необхідно визначити, які саме критерії та показники варто брати до уваги для вимірювання досягнення задовільного або незадовільного рівня державного екологічного контролю. Це невід'ємно пов'язано із тим, що від ефек-

тивності здійснення державного екологічного контролю істотно залежить рівень екологічної безпеки різних суб'єктів і суспільства в цілому [4, с. 213].

У вітчизняній практиці для оцінювання ефективності органів державного екологічного контролю часто використовується підхід, запропонований Г. Атаманчуком, який наводить п'ять способів аналізу та оцінки ефективності державного управління: 1) звіти органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) масові обговорення та голосування (референдуми); 3) громадська думка; 4) засоби масової інформації; 5) звернення громадян. Дійсно, при оцінці ефективності державного екологічного контролю в Україні звіти органів державної влади могли би стати джерелом інформації для громадян про ефективність та/або неефективність заходів державного нагляду (контролю). Однак, з аналізу звітів не бачається за можливе виділити чіткі критерії до оцінювання ефективності органів державного екологічного контролю, а тому викликає труднощі дійти до однозначного висновку щодо ефективності відповідних органів.

Варто взяти до уваги, що на думку Г. Атаманчук, описуючи процес оцінювання ефективності державного управління, необхідно використовувати поняття «критерій». Так, критеріями ефективності є ознаки, межі, сторони прояву управління, за допомогою яких варто визначати рівень і якість управління, його відповідність потребам та інтересам суспільства [3, с. 159]. І саме цим критерії відрізняються від показників, які лише визначають кількісні параметри того чи іншого процесу, явища тощо.

Деякі науковці виділяють такі критерії для визначення ефективності здійснення державного екологічного контролю: 1) кількість проведених планових та позапланових перевірок; 2) сума накладених штрафів; 3) кількість проведених перевірок об'єктів державного нагляду одним ресурсним інспектором; 4) відмінність між сумами розрахованих, пред'явлених та стягнутих збитків [4, с. 218]. При виокремленні наведеного переліку критеріїв науковці керувались звітними матеріалами Державної екологічної інспекції України. Вчені за результатами дослідження дійшли висновку, що з підвищенням кількості складених одним інспектором протоколів на один загальна сума стягнутих претензій і позовів за екологічні збитки в країні зростає на 1,894 тис. грн. Отже, підвищення продуктивності інспекторів і посилення дисципліни стягнення збитків сприятиме росту ефективності контролю, а відповідно й поліпшенню екологічної безпеки [4, с. 212]. Разом із цим, на наше переконання, цей підхід до визначення ефективності органу державного екологічного контролю є вузьким та не враховує мету та завдання, які поставлені перед органом державного екологічного контролю.

Вважаємо, що важливу засадничу роль у визначенні ефективності державного екологічного контролю відіграє телеологічний підхід. У такому разі мета державного екологічного контролю стає визначальним фактором при визначенні ефективності останнього, оскільки з позиції телеології дає відповідь на питання, з якою метою створено державний екологічний контроль. Таким чином, мета здійснення державного екологічного контролю стає орієнтиром, який визначальним чином впливає на формування критеріїв ефективності здійснення державного екологічного контролю.

Керуючись засадами телеологічного підходу, вважаємо обґрунтованим вимірювати ефективність державного екологічного контролю впливом на покращення стану довкілля та його окремих компонентів. Надалі пропонуємо розглянути наведений підхід до виділення критеріїв ефективності органу державного екологічного контролю на прикладі Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів.

Так, ефективність органів державного екологічного контролю пропонується визначати на основі динаміки стану довкілля та його компонентів. Таке ж перспективне бачення у собі містить і проект Закону України «Про державний екологічний контроль» від 19.02.2020 № 3091 [11]. Подібний критерій також застосовують і у Сполучених Штатах Америки, де головним критерієм ефективності того чи іншого природоохоронного акту є його вплив на стан та якість природного ресурсу, на який спрямоване правове регулювання [1, с. 78].

Перед визначенням критеріїв ефективності уваги потребує зміст цього поняття та розмежування понять «ефективність» (*efficiency*) та «результативність» (*effectiveness*). Ефективність (*efficiency*) – це здатність приносити ефект, результативність процесу, проекту тощо, які визначаються як відношення ефекту, результату до витрат, які забезпечили цей результат. Іншими словами, ефективність є співвідношенням між досягнутим результатом й витраченими на це ресурсами [5, с. 208]. Поряд із цим, результативністю (*effectiveness*) є ступінь реалізації запланованої діяльності та досягнення запланованих результатів [5, с. 208]. Аналізуючи зміст цих понять, варто зазначити, що здійснення державного екологічного контролю має бути як ефективним (*efficiency*), так і результативним (*effectiveness*).

Враховуючи наведене, пропонуємо наступні критерії задля визначення ефективності (*efficiency*) та результативності (*effectiveness*) здійснення державного екологічного контролю з боку Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів.

Вихідною телеологічною позицією при оцінці ефективності державного екологічного контролю має стати критерій «Покращення стану довкілля та його компонентів». Це важливо з огляду на те, що ефективність державного управління полягає не просто у співвідношенні між результатами і затратами, а досягненні соціально значущих результатів при суспільно виправданих затратах [16, с. 36].

Так, у контексті державного екологічного контролю такими соціально значущими результатами можуть виступати покращення стану довкілля та його компонентів, що і є однією з основних цілей органу державного екологічного контролю. Незважаючи на важливість такого критерію, згадка про це не простежується і у щорічних звітах Голови Державної екологічної інспекції України, які розміщені у публічному доступі [12, 13, 14]. У звітах Голови Державної екологічної інспекції України натомість міститься інформація виключно про: 1) завдання та заходи Державної екологічної інспекції України, стан їх виконання. Аналіз діяльності Держекоінспекції; 2) використання коштів державного бюджету; 3) організаційна інформація; 4) вакантність позицій; 5) плінність кадрів; 6) питання комунікації з питань європейської інтеграції України та міжнародної співпраці; 7) забезпечення виконавчої дисципліни в Держекоінспекції [12, 13, 14].

У своїх звітах Державна екологічна інспекція України згадує про здійснення інструментально-лабораторного контролю, однак така інформація обмежується виключно кількісними показниками, що не відносяться до оцінки стану довкілля та його компонентів. Така тенденція простежується також і по інших розділах щорічної звітності.

На основі аналізу чинного законодавства та публічної інформації вбачаються наступні причини не врахування критерію «покращення стану довкілля та його компонентів» у звітуванні Державної екологічної інспекції України: 1) відсутність протягом багатьох років системи моніторингу довкілля; 2) обмеженість у використанні і поширенні якісних показників окремих компонентів довкілля, отриманих завдяки здійсненню інструментально-лабораторного контролю; 3) недостатність організаційних спроможностей для аналізу інформації про стан окремих компонентів довкілля.

Важливим кроком для налагодження системи оцінки стану довкілля та його компонентів шляхом моніторингу може сприяти прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» [10]. Не менш важливими є орієнтири Державної екологічної інспекції України на результати інструментально-лабораторного контролю у вигляді показників водних об'єктів, земельних ресурсів, атмосферного повітря тощо.

Таким чином, при підготовці щорічного звіту органам державного екологічного контролю варто керуватись наявними даними щодо стану довкілля та його компонентів, порівнювати його із результатами лабораторних досліджень за результатами здійснення планових або позапланових заходів. Таке порівняння надасть можливість визначити наскільки окремі заходи державного екологічного контролю є ефективними, а які потребують перегляду, у тому числі на законодавчому рівні.

Враховуючи підтримку Україною положень міжнародних угод щодо попередження та пом'якшення наслідків зміни клімату, потребує подальшого дослідження питання щодо визначення ефективності заходів державного екологічного контролю в частині їхнього впливу на попередження та пом'якшення наслідків зміни клімату.

Критерій «Економічна ефективність органу державного екологічного контролю» є важливим з огляду на оцінку економічних витрат, які несе держава на забезпечення функціонування Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів.

Відомо, що забруднення довкілля часто є результатом соціально бажаної та економічної діяльності суспільства, проте державне втручання у боротьбу із таким забрудненням та впровадження контролю спричиняє значні витрати (як прямі, так і непрямі) для самого ж суспільства.

Таблиця 1 демонструє, якими є видатки держави на здійснення державного екологічного контролю для Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів, збитки, нанесені державі,

а також як це можна співвідносити з надходженням коштів до бюджетів всіх рівнів. Наведене свідчить про дефіцит надходження коштів до державного бюджету та те, що орган державного екологічного контролю (Державна екологічна інспекція) не є економічно ефективним.

Частково це зумовлено тим, що Державна екологічна інспекція обмежена у коштах, які виділяються на судовий збір для подальшого пред'явлення позовів до суб'єктів господарювання про стягнення збитків, нанесених державі. Фактичні потреби Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів у подачі позовних заяв до суду важко оцінити через вибірковість у подачі відповідних матеріалів до суду з метою відкриття провадження у справі. Доцільність збільшення бюджету на сплату судового збору має бути обґрунтованою, а тому фактичну потребу Держекоінспекції у коштах, необхідних для сплати судового збору, можливо вирахувати за умови подачі відповідних матеріалів до суду без сплати судового збору шляхом підрахування таких сум судового збору, визначених ухвалами суду про залишення позовної заяви (апеляційної або касаційної скарги) без руху. Окрім цього, аргументом до виділення додаткових коштів на сплату судового збору може стати економічна ефективність для держави.

Таблиця 1

**Економічна ефективність Державної екологічної інспекції України,
її територіальних та міжрегіональних територіальних органів
протягом 2022–2023 рр. [14, 15]**

Рік	2022	2023
Видатки держави та збитки державі		
Кошторис Державної екологічної інспекції України за бюджетною програмою «Керівництво та управління у сфері екологічного контролю» (КПКВК 2705010)	444 672,1 тис. грн. (у зв'язку з введенням воєнного стану зменшено на 10% – 374 401,0 тис. грн.)	360 184,4 тис. грн. (сплата судового збору – 3 774,6 тис. грн. (94,9 % від профінансованих, у 2022 році – 93,3 %)
Пред'явлено претензій та позовів на суму	583 млн 931 тис. грн.	666 млн 680 тис. грн
Надходження до бюджетів усіх рівнів		
Стягнуто збитків, до бюджетів усіх рівнів, у добровільному та примусовому порядку через рішення судів на суму	102 млн 996 тис. грн.	104 млн 568 тис. грн

Пропонуємо також розглянути такий критерій як «Виконання припису щодо усунення порушень вимог природоохоронного законодавства», який є доволі дискусійним, оскільки попередньо не був предметом досліджень як критерій, що може свідчити про ефективність органу державного екологічного контролю.

Про високу ефективність органу державного екологічного контролю будуть свідчити показники, де кількість справ, у яких відмовлено суб'єкту господарювання у задоволенні позовних вимог про скасування припису (Г), буде дорівнювати кількості приписів, які оскаржено суб'єктом господарювання у судовому порядку (Б).

Таблиця 2

Приклад відображення критерію «Виконання припису щодо усунення порушень вимог природоохоронного законодавства»

Рік	Кількість приписів, винесених за результатами здійснення планових або позапланових заходів (А)	Кількість приписів, які оскаржено суб'єктом господарювання у судовому порядку (Б)	Кількість скасованих повністю/частково приписів на підставі судового рішення (В)	Кількість справ, у яких відмовлено суб'єкту господарювання у задоволенні позовних вимог про скасування припису (Г)
2020	X	X	x	x

Так, чисельна судова практика демонструє, що значна частина приписів, які виносить Державна екологічна інспекція України, її територіальні та міжрегіональні територіальні органи, оскаржується суб'єктами господарювання, яким вони були винесені [9]. За результатами аналізу судової практики варто виділити основні причини оскарження: 1) відсутність підпису акту перевірки представником підприємства; 2) припис містить перелік заходів, спрямованих не лише на усунення порушень вимог законодавства, а й превентивні заходи.

Варто звернути увагу, що переважна кількість причин таких оскаржень зумовлена неналежним складанням припису та акту перевірки державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища. Інформацію про кількість складених та оскаржених приписів звіт Державної екологічної інспекції України не містить, що свідчить про недостатню увагу саме цьому питанню. Втім, така практика безперечно має вплив на ефективність та результативність роботи органу державного екологічного контролю.

Наступним критерієм, який є важливим в частині оцінки ефективності органу державного екологічного контролю, є *«Захист інтересів Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів у судах»*. У контексті аналізу доцільності та необхідності врахування цього критерію особливу увагу варто приділити питанню арбітражного ефекту екологічного контролю, який був предметом дослідження окремих вчених [17, с. 253]. Звертаємо увагу, що науковці у своєму дослідженні оперують саме поняттям «результативність» (*effectiveness*), а не «ефективність» (*efficiency*).

У зміст поняття «результативність екологічного контролю» дослідники вкладають загальну суму розрахованих Державною екологічною інспекцією України збитків, висунутих та задоволених претензій. Науковці прийшли до висновку, що арбітражний ефект екологічного контролю (результативність претензійної діяль-

ності Державної екологічної інспекції України) можна вважати низьким, якщо більша частина позовів до природокористувачів (за кількістю та розміром шкоди) не одержують судового задоволення. Деталізацію визначення арбітражного ефекту екологічного контролю можуть становити кількісні показники по окремих регіонах, видах природних ресурсів та способах їх використання (до прикладу, щодо контролю водокористування (в частині дотримання нормативів скидання забруднюючих речовин із зворотною водою) та контроль землекористування (в частині дотримання вимог щодо недопущення засмічення та забруднення земель в межах територій підприємств) [17, с. 253]. У цьому питанні важливою є подальша робота щодо визначення шляхів та факторів підвищення результативності претензійної діяльності Державної екологічної інспекції.

Вважаємо, що щорічне визначення арбітражного ефекту екологічного контролю (АЕЕК) є одним із важливих показників результативності та ефективності органів державного екологічного контролю, яка полягає у злагодженій роботі юридичної служби Держекоінспекції з «ресурсними структурними підрозділами». Так, у своєму щорічному звіті за 2022 рік Державна екологічна інспекція України зазначає ряд показників, серед яких: 1) розмір збитків заподіяних державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства; 2) загальна сума з пред'явлених претензій та позовів про стягнення; 3) загальна сума стягнутих збитків (до бюджетів усіх рівнів) у добровільному та примусовому порядку через рішення судів на загальну суму. Саме на основі цих показників вбачається за можливе вирахувати арбітражний ефект екологічного контролю за певний проміжок часу [14].

Показники, наведені у таблиці 3, свідчать про те, що арбітражний ефект екологічного контролю (АЕЕК) зберігається на низькому рівні.

Протягом останніх років така тенденція зумовлена браком бюджетних асигнувань Державній екологічній інспекції на сплату судового збору на звернення до суду із позовами про відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу [12, 13, 14]. До прикладу, Державною екологічною інспекцією у Херсонській області за період роботи з 01.01.2017 по перший квартал 2020 року направлено 186 претензій на загальну суму 25 325 355 грн до суб'єктів господарювання та фізичних осіб з вимогою добровільного відшкодування збитків, завданих порушенням природоохоронного законодавства, які станом на сьогодні залишаються не сплаченими. Загальна сума судового збору, які необхідно сплатити при зверненні до суду для стягнення в примусовому порядку становить 477 989 грн. У той же час кошторисом на 2020 рік для сплати судового збору передбачено суму у розмірі 34 200 грн, тому дефіцит судового збору складає 443 789 грн.

Численна судова практика свідчить, що враховуючи наведене, Державна екологічна інспекція вимушена звертатися до органів прокуратури з проханням здійснити представництво інтересів держави, в особі Державної екологічної інспекції в суді, через що органи прокуратури, визначають це як бездіяльність або неналежне виконання функцій контролюючим органом [6, 7, 8].

Щоб інтереси держави не залишилися незахищеними, прокурор виконує субсидіарну роль, замінює в судовому провадженні відповідного суб'єкта владних повноважень, який всупереч вимог закону не здійснює захисту або робить це нена-

Таблиця 3

**Претензійна діяльність Державної екологічної інспекції України,
її територіальних та міжрегіональних територіальних органів
протягом 2022-2023 рр. [14, 15]**

Рік	Розраховані збитки (загальна сума)	Претензії, направлені до сплати (загальна сума)	Претензії, які сплачено добровільно (загальна сума)	Претензії, які задоволено у судовому порядку (загальна сума)
2022	1 млрд 558 млн 576 тис. грн	583 млн 931 тис. грн	102 млн 996 тис. грн	
2023	1 млрд 453 млн 726 тис. грн	666 млн 680 тис. грн	104 млн 568 тис. грн	

лежно. Великою Палатою Верховного Суду в постанові від 15.10.2019 у справі №903/129/18 зазначено, що сам факт не звернення до суду уповноваженого органу з позовом, який би відповідав вимогам процесуального законодавства та, відповідно, мав змогу захистити інтереси держави (у даному випадку) свідчить про те, що указаний орган неналежно виконує свої повноваження, у зв'язку із чим у прокурора виникають обґрунтовані підстави для захисту інтересів держави та звернення до суду з позовом, що відповідає нормам національного законодавства та практиці Європейського суду з прав людини.

З однієї сторони, залученість органів прокуратури на цьому етапі сприяє стягненню збитків з суб'єктів господарювання за шкоду, завдану довкіллю, а з іншого боку, така судова практика «*de iure*» свідчить про низьку ефективність органу державного екологічного контролю та неналежне виконання своїх повноважень.

Разом із цим, з 2022 року низька результативність претензійної діяльності Держекоінспекції стає більш відчутною у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії на територію України, яка вчиняє злочини проти довкілля. Шкода, завдана довкіллю внаслідок повномасштабної збройної агресії росії, може бути відшкодована Україні у подальшому шляхом звернення до міжнародних інстанцій.

Висновки. На сьогодні органи державного екологічного контролю переважно використовують формат річних звітів, у яких зосереджують основну інформацію про свої досягнення та виклики. Однак, попри наявність значної частини даних, які оприлюднює Державна екологічна інспекція України як головний орган зі здійснення державного екологічного контролю, не вбачається за можливе зробити висновок про ефективність здійснення державного екологічного контролю таким органом.

Дослідження питання ефективності державного екологічного контролю є доволі складним з огляду на його багатоаспектність – еколого-правову та адміністративно-правову природу. Разом із цим, ключовим у дослідженні став аналіз телеологічного контексту ефективності здійснення державного екологічного контролю. Це дозволило дійти до висновку про те, що недооцінка телеологічної сторони в оцінці ефективності здійснення державного екологічного контролю призводить до неефективності останнього.

Телеологічний підхід полягає в тому, що критерії ефективності мають корелюватися з метою та завданнями державного екологічного контролю. Запропоновані критерії ефективності «Покращення стану довкілля та його компонентів», «Економічна ефективність органу державного екологічного контролю», «Виконання припису щодо усунення порушень вимог природоохоронного законодавства» та «Захист інтересів Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів у судах» є втіленням телеологічного контексту, який є невід'ємною частиною комплексного наукового дослідження наведеного питання.

Варто зауважити, що дотримання органом державного екологічного контролю цих критеріїв зможе позитивно вплинути на аналіз роботи органу, реагування на виклики та планування подальшого удосконалення його роботи, у тому числі й тих, що передбачають законодавчі зміни. Таким чином, процес реформування системи органів державного екологічного контролю буде більш послідовним.

Література

1. Carolyn Abbot. Environmental Command Regulation. Environmental Law for Sustainability: A Reader. Oxford and Portland, Oregon, 2006. P. 61-96.
2. Голова Держекоінспекції провів засідання колегії ДЕІ у Офісі в Кривому Розі. *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/1849> (дата звернення: 11.02.2024).
3. Державне управління: навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; за заг. ред. А. Ф. Мельник. Київ, 2009. 582 с.
4. Кучер Л. Ю., Кучер А. В., Миц І. О. Державний екологічний контроль у системі екологічної безпеки. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. 2020. № 4. Т.1. С. 212-232. URL: https://www.researchgate.net/publication/353805186_Derzavnij_ekologicnij_kontrol_u_sistemi_ekologicnoi_bezpeki (дата звернення: 11.02.2024).
5. Момот О. І., Демченко А. О. Про сутність понять «ефективність» та «результативність» в економіці. *Економічний вісник Донбасу*. 2013. № 3 (33). С. 207-210. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/123349/27-Demchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 11.02.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 27.06.2023 у справі № 904/3063/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111888159> (дата звернення: 11.02.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 06.06.2023 у справі № 922/3604/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111584784> (дата звернення: 11.02.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 06.06.2023 у справі № 924/883/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111460143> (дата звернення: 11.02.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 26.04.2023 у справі № 640/21785/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110485480> (дата звернення: 11.02.2024).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 № 2973-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text> (дата звернення: 11.02.2024).
11. Про державний екологічний контроль: проект Закону від 19.02.2020 № 3091. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68186 (дата звернення: 11.02.2024).
12. Публічний звіт Голови Державної екологічної інспекції України за 2020 рік. *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/1441> (дата звернення: 13.02.2024).
13. Публічний звіт з виконання Плану роботи Державної екологічної інспекції України за 2021 рік. *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/2128> (дата звернення: 13.02.2024).

14. Публічний звіт т.в.о Голови Державної екологічної інспекції України за 2022 рік. *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/2515> (дата звернення: 11.02.2024).

15. Публічний звіт т.в.о Голови Державної екологічної інспекції України за 2023 рік. *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/2834> (дата звернення: 11.02.2024).

16. Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 30-37. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vnadu_2013_2_6 (дата звернення: 11.02.2024).

17. Уберман В. І., Васьюковець Л. А. Арбітражний ефект екологічного контролю – визначення та оцінка. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я (MicroCAD–2014)*: наук. вид. тез доп. 22-ї міжнар. наук.-практ. конф., [21-23 травня 2014 р.]: у 4 ч. Ч. 3. Харків: НТУ "ХПІ", 2014. С. 253 URL: <http://kpi.kharkov.ua/archive/MicroCAD/2014/S18/p253-p253.pdf> (дата звернення: 11.02.2024).

Анотація

Росохата Д. І. Ефективність здійснення державного екологічного контролю: телеологічний контекст. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблемного питання визначення ефективності державного екологічного контролю в Україні та важливості телеологічного контексту в його оцінці.

З'ясовано, що телеологічний підхід до визначення ефективності державного екологічного контролю полягає у тому, що мета державного екологічного контролю стає визначальним фактором при визначенні ефективності останнього. Таким чином, мета здійснення державного екологічного контролю стає орієнтиром, який визначальним чином впливає на формування критеріїв ефективності здійснення державного екологічного контролю.

З врахуванням телеологічного контексту запропоновано вимірювати ефективність державного екологічного контролю через призму його впливу на покращення стану довкілля та його окремих компонентів.

У межах дослідження запропоновано основні критерії ефективності здійснення державного екологічного контролю на прикладі Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів, серед яких варто виділити: «Покращення стану довкілля та його компонентів», «Економічна ефективність органу державного екологічного контролю», «Виконання припису щодо усунення порушень вимог природоохоронного законодавства» та «Захист інтересів Державної екологічної інспекції України, її територіальних та міжрегіональних територіальних органів у судах».

Проаналізовано звіти Державної екологічної інспекції України та наведено основні тенденції щодо ефективності органу державного екологічного контролю за окремими наведеними критеріями.

Підсумовано, що дослідження питання ефективності державного екологічного контролю є досить складним, оскільки має як еколого-правову, так і адміністративно-правову природу та потребує подальших досліджень у галузі адміністративного права та у сфері державного управління.

Ключові слова: екологічний контроль; Державна екологічна інспекція; екологічний моніторинг; екологічна функція; державне управління; екологічне управління.

Summary

Rosokhata D. I. Effectiveness of implementation of state environmental control: teleological context. – Article.

The article is devoted to studying the problematic issue of determining the effectiveness of state environmental control in Ukraine and the importance of the teleological context in its assessment.

We found that the teleological approach to determining the effectiveness of state environmental control consists in the fact that the goal of state environmental control becomes a determining factor in determining the latter's effectiveness. Thus, the goal of state environmental control becomes a reference point that has a decisive influence on the formation of criteria for the effectiveness of state environmental control.

Considering the teleological context analysis, we proposed to measure the effectiveness of state environmental control through the impact on improving the state of the environment and its components.

Within the framework of the study, the main criteria for the effectiveness of the implementation of state environmental control we propose the example of the State Environmental Inspection of Ukraine, its territorial and interregional territorial bodies, among which it is worth highlighting "Improvement of the state of the environment and its components", "Economic efficiency of the body of state environmental control", "Execution of the prescription regarding the elimination of violations of the requirements of environmental legislation" and "Protection of the interests of the State Environmental Inspection of Ukraine, its territorial and interregional territorial bodies in the courts".

The reports of the State Environmental Inspectorate of Ukraine were analyzed, and the prominent trends regarding the efficiency of the state environmental control body according to the specified criteria were given.

We concluded that the study of the effectiveness of state environmental control is quite complex, as it has both an environmental-legal and an administrative-legal nature and requires further research in the field of administrative law and in the field of public administration.

Key words: ecological control; State Environmental Inspectorate; environmental monitoring; ecological function; state governance; environmental management.

УДК 341.217

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.20>*Г. В. Русак*

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ НЕСПРОМОЖНОСТІ СУДДІ ЗДІЙСНЮВАТИ ПОВНОВАЖЕННЯ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я

Постановка проблеми. Суддя та залучені для здійснення правосуддя представники народу є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя. Судді є посадовими особами судової влади, яких у конституційному порядку наділено повноваженнями здійснювати правосуддя й виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді і судах загальної юрисдикції (загальних, військових, господарських, адміністративних судах).

Професія судді дуже відрізняється від інших правничих професій, які пов'язані з захистом інтересів громадян: чітко визначена алгоритмічність поведінки судді вимагає діяти виключно так, як встановлено процесуальним законом. На сьогодні законом визначено вимоги до кандидатів на посаду судді, встановлено процедуру їх спеціальної підготовки, за результатами якої передбачено проведення кваліфікаційного іспиту. Такий порядок дає змогу чітко визначити та підготувати найкращих, тому сьогодні вже не протекція, а належна суддівська кваліфікація та освіта є запоруками високого професіоналізму судді.

Є багато чинників, які більшою чи меншою мірою впливають на утвердження в Україні незалежного суду. Через велику фізичну, моральну та психологічну навантаженість одним з ключових чинників є стан здоров'я судді. Стан здоров'я судді має соціальну значущість, оскільки внаслідок перевтоми і психічного перенапруження зростає ймовірність судової помилки.

Стан опрацювання цієї проблематики. У своїх працях вивчали пенсійне забезпечення вітчизняні й зарубіжні вчені. Зокрема, його розглядали О.З. Хотинська-Нор, Ю.В. Кернякевич-Танасійчук, Т.В. Штих, Л.М. Москвич, І.Л. Бородін, Ю.П. Битяк, В.М. Бевзенко, В.В. Галунько, О.В. Гурича, М.М. Говоруха, І.І. Діткевич, М. Д. Ждана, В.М. Шафіра, В.В. Паплінського, Л.В. Котова та інші. Цю сферу постійно аналізують державні органи, такі як Пенсійний фонд України, Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України та інші.

Метою статті є здійснення системно-правовий аналіз відповідності чинного законодавства, яке регулює умови встановлення факту неспроможності судді здійснювати повноваження за станом здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус судді визначає особливості та межі реалізації трудових прав і обов'язків, обумовлені специфікою їх трудової діяльності, спрямованих на виконання завдань і функцій держави шляхом закріплення відповідного кола службових повноважень.

Реалізація права на працю відбувається на загальних засадах (свобода праці, рівність трудових прав, недискримінації, законність тощо), порушення яких не може вважатися порушенням встановлення додаткових вимог до суддів (як

передумов і під час здійснення трудової діяльності). Вимоги до роботи в суді є вищими порівняно з працівниками навіть інших державних органів, що зумовлено специфікою службової діяльності, що ще раз свідчить про особливості подвійного статусу судді.

Принцип свободи праці передбачає припинення трудової діяльності в односторонньому порядку. В Основному Законі України закріплено вичерпний перелік підстав для звільнення судді з посади, що унеможливорює законодавче розширення чи звуження цього переліку. Відповідно до повноважень, передбачених пунктом 3 частини першої статті 85, пунктом 14 частини першої статті 92 Конституції України, Верховна Рада України має право визначати в законах України порядок, умови та наслідки звільнення судді з посади.

Аналіз розділу VIII Конституції України та Закону № 2453 дає Конституційному Суду України підстав для висновку, що відставка судді є особливою формою звільнення судді з посади за власним бажанням і обумовлена наявністю у особи відповідного стажу роботи на посаді судді. Наслідком відставки є, зокрема, припинення повноважень судді з одночасним збереженням звання судді та гарантій недоторканності, а також набуття права на виплату вихідної допомоги та отримання пенсії або щомісячного довічного грошового утримання.

Звільнення судді з посади за станом здоров'я відбувається у зв'язку з погіршенням стану його здоров'я, що не дозволяє тривалий час або безперервно виконувати свої повноваження. Звільнення за цією підставою відбувається, якщо суддя не отримав права на відставку. Судді, звільнені з посади за станом здоров'я та на підставі заяви про відставку, мають нерівний правовий статус та різні умови соціального забезпечення.

Також Конституцією передбачено, що суддя звільняється з посади у разі неспроможності здійснювати повноваження за станом здоров'я за наявності медичного висновку, що надається медичною комісією, утвореною спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, за зверненням Вищої ради правосуддя. Визнавши, що стан здоров'я судді не дає змоги протягом тривалого часу або постійно здійснювати йому свої повноваження, Вища рада правосуддя ухвалює рішення про звільнення судді з посади [1].

Перш за все потрібно зазначити, що термін здоров'я є полісемантичним, зараз налічується понад 400 його визначень.

Загальне сприйняття здоров'я людини полягає в тому, що це стан фізичного, духовного і соціального благополуччя людини, при якому відсутні захворювання, а також розлад функцій органів і систем. Саме таке бачення було покладено в основу позицій Всесвітньої організації охорони здоров'я з цього питання. Такого ж роду підхід взяв на озброєння і вітчизняний законодавець, розмістивши у статті 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я поняття, відповідно до якого здоров'я – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад [2]. Розрізняють здоров'я населення і здоров'я індивідуума. Перше розглядається як статистичне поняття і характеризується такими демографічними показниками, як народжуваність, смертність, дитяча смертність, захворюваність, рівень фізичного розвитку, середня трива-

лість життя. Здоров'я індивіда є менш конкретизованим поняттям, яке пов'язане з великою широтою індивідуальних особливостей і різноманітністю факторів, що впливають на здоров'я людини. Розрізняють такі поняття: – фізичне здоров'я – природний стан організму, зумовлений нормальною діяльністю всіх його органів і систем; – психічне здоров'я – характеризується рівнем і якістю мислення, розвитком уваги та пам'яті, ступенем емоційної стійкості; – моральне здоров'я – визначається тими моральними принципами, які є основою суспільного життя людини, тобто свідомим ставленням до праці, до культури тощо; Соціальне здоров'я визначається мірою працездатності, соціальної активності, активного ставлення до світу людини.

Виходячи з викладеного, можна сформулювати таке визначення поняття «стан здоров'я, що свідчить про нездатність виконувати повноваження судді» – це рівень фізичного, психічного та соціального благополуччя суб'єкта судової влади, що заважає йому належним чином виконувати свої професійні функції. Логічно постає питання про визначення того самого «ступеню здоров'я», який є формальною передумовою для вирішення питання про звільнення судді з посади за станом здоров'я. Наголошуємо, що зазначена категорія передбачає комплексну оцінку стану здоров'я судді та не повинна асоціюватися лише з наявністю певного захворювання. Крім того, очевидно, що стан здоров'я слід оцінювати з точки зору вимог професії та належного виконання професійних функцій.

Також потрібно зауважити на тому, що в Україні відсутня система контролю за станом здоров'я суддів, немає переліку хвороб через які судді не можуть здійснювати свої повноваження. Професія судді не віднесена до переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним медичним оглядам [3]. Наразі показником стану здоров'я судді є психіатричні та наркологічні огляди, в Україні не існує жодних заборон щодо допуску до професії окрім психіатричних відхилень та наркотичної, алкогольної залежності. Проте, це єдина форма контролю за станом здоров'я кандидата на посаду судді, але не діючого судді.

Водночас стан здоров'я судді має величезне соціальне значення, оскільки через перевтому та психічне напруження підвищується ймовірність судової помилки.

Зауважимо, що правовий механізм соціального захисту суддів в Україні безпосередньо впливає на потенціал здійснення судової влади в державі та впливає на ефективність функціонування національної системи правосуддя, що є фундаментальною опорою демократична держава, яка відіграє вирішальну роль у забезпеченні законності в державі та суспільстві. Це пов'язано з тим, що судді несуть відповідальність за відстоювання справедливості та забезпечення захисту прав особи (навіть тоді, коли права особи порушуються державою, зокрема політичною владою держави), а отже, забезпечення їх соціальної безпека за допомогою заходів соціального захисту стає очевидним пріоритетом у реалізації соціальної функції держави, яка, зокрема, проявляється у забезпеченні належного функціонування правового механізму соціального захисту суддів та вдосконаленні цього механізму.

Крім того, слід мати на увазі, що створення та функціонування такого правового механізму свідчить про визнання державою та суспільством того факту, що судді працюють в умовах, коли їхня робота пов'язана з численними викликами та ризиками (насамперед, такими як психологічний та фізичний тиск з метою примусового прийняття неправосудного рішення, інші професійні ризики та потенційний вплив роботи на особисте життя судді), що є чинниками, що потребують комплексного реагування з боку правової та соціальної держави. Також важливість розглянутого правового механізму обґрунтовується тим, що планування та подальша реалізація заходів соціального захисту суддів створює середовище, сприятливе для їх благополуччя та безпеки відповідного кола працівників. У результаті судді можуть ефективно здійснювати судову владу, що, у свою чергу, сприяє загальній стабільності, зміцненню справедливості в державі та суспільстві, зміцненню довіри суспільства до системи правосуддя та держави, а також відповідає євроінтеграційним прагненням України.

Тому логічно було б зазначити, що створення та функціонування правового механізму соціального захисту суддів підтверджує націленість держави на розвиток верховенства права та інклюзивного суспільства, а також той факт, що судді, як професійні державні службовці в системі правосуддя, відповідальні за здійснення правосуддя, повинні отримати належний соціальний захист, який відповідатиме: по-перше, їх людській природі; по-друге, цінності, які характеризують судову роботу; по-третє, наявні та потенційні соціальні ризики та виклики, які стосуються (можуть стосуватися) працівника, який займає посаду судді.

Механізм припинення повноважень суддів аналогічний механізму припинення статусу судді. Однак ці два явища не є тотожними, хоча в деяких випадках вони збігаються одне з одним. Звільнення судді з посади є юридичним фактом припинення повноважень судді. Проте позбавлення судді повноважень на здійснення суддівських функцій не завжди позбавляє його статусу. Іншими словами, статус судді не втрачається, а трансформується навіть після припинення повноважень судді. Наприклад, коли суддя на законних підставах виходить у відставку та позбавляється права здійснювати правосуддя, але за ним зберігається звання судді, а також перелік прав, обов'язків та гарантій статусу судді.

Гарантії соціального захисту у разі незадовільного стану здоров'я для продовження професійної діяльності судді внаслідок впливу негативних чинників трудової діяльності (професійних захворювань суддів). Судді в Україні сьогодні не забезпечені належними гарантіями захисту; почастишали випадки нападів на суддів із заподіянням їм фізичних і психічних ушкоджень, аж до смерті.

Законом передбачено, що життя та здоров'я суддів підлягають обов'язковому державному страхуванню, що здійснюється зарахунок коштів Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" [4]. Настання страхового випадку передбачає певні матеріальні виплати та соціальні послуги. Тому, звісно, суддя, який має хронічні хвороби і має бажання звільнитися, зацікавлений, щоб його хвороба була визнана саме професійною або отримана травма (фізична чи психічна) профе-

сійно зумовленою. Але у зв'язку з відсутністю чітких критеріїв розуміння професійно зумовлених травм або професійної хвороби судді можемо прогнозувати труднощі у правозастосуванні.

В українському законодавстві не визначені так звані «професійні хвороби» суддів [5]. Але медична практика вже може сформулювати перелік розладів здоров'я, які доволі часто зустрічаються серед працівників, які працюють суддями.

На думку Ю.В. Кернякевич Танасійчук до професійних захворювань суддів варто віднести:

а) нервові захворювання (безсоння, головний біль, інсульт, мігрень, невралгія, невроз тощо);

б) серцево судинні захворювання (ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда, стенокардія);

в) захворювання, які викликані перенапруженням органів зору (прогресуюча короткозорість). Головною умовою визнання захворювання професійним, справедливо зазначає автор, є встановлення зв'язку захворювання з умовами праці працівника.

Аналіз узагальненої практики роботи Вищої ради правосуддя (Вищої ради юстиції) свідчить, що МСЕК жодного разу не встановила судді професійне захворювання, виключно “загальне захворювання”. Причина може бути в формальному підході, адже як ми зазначали, професія судді не включена до переліку професійних захворювань. Проте в окремих випадках Фонд соціального страхування від нещасних випадків може визнати страховим випадком захворювання, не внесене до Переліку професійних захворювань, якщо на момент прийняття рішення медична наука має нові відомості, які дають підстави вважати це захворювання професійним [6, с. 40].

Це знов актуалізує питання співпраці Вищої ради правосуддя та міністерства охорони здоров'я, зокрема і щодо визначення переліку професійних захворювань суддів, що надасть додаткові соціальні гарантії при їх звільненні за станом здоров'я. Крім того, необхідно виключити ймовірність погіршення стану здоров'я судді через його власні дії проти свого здоров'я [7], а не впливу негативних факторів професії. Тому ми підтримуємо пропозицію, що має бути визначено порядок оцінки причини виникнення у судді стану здоров'я, що перешкоджає його можливості подальшого перебування на посаді, внаслідок чого буде підтверджено (спростовано) характер професійної обумовленості (а не, наприклад, спадковості, генетичної схильності або розвиненості внаслідок зловживання) хвороби чи травми (фізичної чи психічної). У випадку встановлення характеру хвороби чи травми саме як професійно обумовленої, мають включатися додаткові гарантії матеріального забезпечення та соціального захисту. Крім того, на державу мають покладатися додаткові зобов'язання щодо прийняття заходів з попередження виникнення професійних хвороб та травм суддів.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене вважаємо що є доцільним створення системи контролю за станом здоров'я суддів, що може бути реалізоване за допомогою періодичного огляду стану здоров'я суддів шляхом проходження медичного обстеження, довідки якого будуть надаватися до уповноваженого органу, що при-

ймає рішення про звільнення суддів за станом здоров'я (Вища рада правосуддя). Також ефективним рішенням контролю за станом здоров'я судді були дані сімейного лікаря судді, який за запитом Вищої ради правосуддя надавати повну інформацію стосовно стану здоров'я судді.

Але для затвердження зазначеної системи треба наголосити на тому, що міністерство охорони здоров'я повинно затвердити перелік захворювань наявність яких свідчить про неможливість виконання особою функцій із здійснення правосуддя.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30.Р.2 URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 01 січня 2024 №2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
3. Перелік професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним медичним оглядам: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2001 р. №559. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/559-2001-%D0%BF%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4#Text>
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23 вересня 1999 року №1105-XIV URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>
5. Перелік професійних захворювань: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. No 1662 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1662-2000-п?find=1&text>
6. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Професійні захворювання в галузі юриспруденції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 6-1. Том 2. 2014. С.39-42.
7. Khotynska-Nor Oksana Z., Moskvych Lidiya M. Alcoholism as a professional disease of the representatives of justice. *Wiadomości Lekarskie*. 2020;73(12 p. II):2934-2939.

Анотація

Русак Г. В. Особливості встановлення факту неспроможності судді здійснювати повноваження за станом здоров'я. – Стаття.

Статус судді належить до особливого статусу, який визначає особливі аспекти правового становища особи у зв'язку з її роботою та службовою діяльністю від імені держави. Окрім загальних аспектів трудових прав, трудова правосуб'єктність судді має свої особливості, обумовлені специфікою правового статусу цієї категорії осіб, що виходять, насамперед, з його дуальності.

У виконанні своїх обов'язків від імені держави суддя є працівником певного органу держави і поєднання загального статусу особи, статусу державного службовця, посадової особи, працівника вимагає з'ясування меж дії кожного, їх взаємного впливу в аспекті особливостей реалізації певних прав та обов'язків, встановлення додаткових вимог, пільг, привілеїв, обмежень чи заборон.

Сьогодні у юридичній науці наявні різні підходи до розуміння логіки конституцієдавця щодо розмежування «звільнення судді» та «припинення повноважень судді», Конституції України закріплено підстави для припинення трудових правовідносин (не вбачаючи необхідності у розмежуванні розірвання та припинення «договору» за підходом, використаним законодавцем у КЗпП України). З огляду на це, причинні факти, перелічені у ч. 6 і 7 ст. 126 Конституції, насправді є двома формальними виявами припинення трудових правовідносин із суддею. Звільнення судді є певним аналогом загальних підстав припинення трудових правовідносин з працівником й у вимірі трудових правовідносин із суддею не обов'язково можуть обумовити припинення відповідних правовідносин, адже залежать на пряму від свободи волі сторін правовідносин та/або дослідження відповідності конкретних обставин дійсності загальним правилам.

У статті розглянуто особливості визначення поняття «здоров'я», «стан здоров'я» та їх правова невизначеність, визнання стану здоров'я судді таким, що заважає здійснювати професійні повноваження судді та соціальні гарантії суддів, які звільненні через встановлення факту неспроможності здійснювати повноваження за станом здоров'я.

Особлива увага приділяється дослідженню соціального захисту суддів які звільненні на підставі неспроможності здійснювати повноваження за станом здоров'я.

Ключові слова: статус судді, пенсія, довічне грошове утримання, здоров'я, стан здоров'я.

Summary

Rusak H. W. Peculiarities of establishing the fact of a judge's inability to exercise authority due to health. – Article.

The status of a judge belongs to a special status that defines special aspects of a person's legal status in connection with his work and official activities on behalf of the state. To choose the general aspects of labor rights, the labor legal personality of a judge has its own characteristics, due to the specifics of the legal status of this category of persons, which are based, first of all, on its duality.

In the performance of his duties on behalf of the state, a judge is an employee of a certain state body and a combination of the general status of a person, the status of a civil servant, an official, the employee requires clarification of the limits of each person's actions, their joint influence in the aspect of the specifics of the implementation of certain rights and duties, placement of additional requirements, benefits, privileges, restrictions or prohibitions.

Today, in legal science there are other approaches to understanding the logic of the constitutional law regarding the distinction between "dismissal of the court" and "termination of the court's powers", the Constitution of Ukraine enshrines the grounds for terminating the employment relationship (not seeing the need to distinguish between termination and termination of the "contract" according to the approach used by the legislator in KZpP of Ukraine). In view of this, the causal facts listed in part 1 of Art. part 6 and 7 of Art. 126 of the Constitution, in fact, are two formal detected termination of employment relations with a judge. The dismissal of a judge is a certain analogue of the general grounds for termination of employment with an employee, and in terms of employment with a judge, it may not necessarily lead to the termination of the relevant legal relationship, because it depends on the freedom of will of the parties to the legal relationship and/or the examination of the compliance of specific truths with the general rules.

The article highlights the peculiarities of the definition of the concepts of "health", "state of health" and their legal uncertainty, the recognition of the judge's health status as deserving of the professional authority of judges and the social guarantees of judges who are dismissed due to the establishment of the fact of incapacity with the help of repetition. according to the state of health.

Special attention is paid to the study of the social protection of judges who are dismissed on the basis of inability to provide authority due to health.

Key words: the status of a judge, pension, lifetime stipend, health, state of health.

УДК 349.23:316.647.82-057.73

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.21>

О. Г. Серета

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ПСИХОЛОГІЧНОМУ НАСИЛЬСТВУ В СФЕРІ ПРАЦІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Характеризуючи розвиток сучасного трудового законодавства України, слід акцентувати увагу на посиленні впливу міжнародної правозастосовної практики на розробку та прийняття нормативноправових актів у сфері праці. В реаліях сьогодення не рідко постають питання, що стосуються покращення становища працівника у відносинах з роботодавцем. Світовий досвід свідчить про необхідність захисту не лише особистих майнових прав працівника, а й особистих немайнових, серед яких можемо відзначити право працівника на повагу до його честі та гідності. Забезпечення гідного рівня життя кожного громадянина є складним та тривалим процесом, пов'язаним не тільки з економічними факторами розвитку країни, а й з підвищенням рівня державного управління, розвитком системи гарантій і механізмів правового захисту прав і свобод людини, а також з низкою інших факторів політичного та правового характеру.

Ще один фактор, який зумовлює актуалізацію проблематики – недооцінка проблеми насильства та домагань на робочих місцях, зумовлена тим, що правова доктрина не ставила собі завдання дослідження природи та причин принижень та домагань на робочих місцях та різної шкоди, яку вони наносять [с. 84].

Психологічна складова працівника стала поступово посідати місце в пріоритеті трудової сфери нарівні з фізичною (матеріальною), яка вже давно підлягала правовому захисту з боку держави.

Стан досліджень. В Україні вивченням означеного питання займаються Н. М. Вапнарчук, О. С. Костюченко, І. В. Лагутіна, К. Б. Мирасюк, Л. Ю. Тимофеева, І. І. Сахарук, Г. І. Чанишева, С. М. Черноус, О. М. Ярошенко та ін. Однак, залишилося чимало невирішених питань, що вимагають наукового осмислення й відповідних рекомендацій. Зміни у соціально-економічній сфері, що відбулися за останні роки, викликають потребу подальшого вдосконалення законодавства в частині правового регулювання захисту честі та гідності працівника, а теоретичні дослідження проблем дискримінації, мобінгу, насильства та домагань у трудових відносинах носять фрагментарний характер, і потребують системного та ґрунтового підходу для вироблення способів протидії цим явищам.

Метою статті є дослідження міжнародного досвіду закріплення та захисту права працівника на здорову трудову атмосферу та визначення шляхів вдосконалення вітчизняного законодавства щодо протидії дискримінації, мобінгу та насильству у сфері праці.

Виклад основного матеріалу. У науці трудового права проблема особистих немайнових трудових прав працівників досліджувалася в аспектах розвитку кон-

цепції особистої (індивідуальної) свободи як складової частини реалізації права на працю та трудової честі і гідності працівників.

І. В. Лагуніна особисті немайнові трудові права працівників визначає як суб'єктивні трудові права, що є їх певними можливостями забезпечувати особисту цілісність, фізичну та психічну недоторканність, індивідуалізацію особистості та автономію у сфері трудових відносин у межах, передбачених чинним законодавством. А систему особистих немайнових трудових прав працівників, на думку вченої, утворюють такі особисті немайнові трудові права працівника, як: право на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації, право на інформацію сторін трудового договору, право на справедливі умови праці, право на безпечні та здорові умови праці, право на моральні заохочення, право на недоторканність особистого життя і захист персональних даних, право на захист трудової честі та гідності і захист від мобінга, право на рівність та захист від дискримінації у сфері праці [2, с. 6].

Г. І. Чанишева зазначає, що особисті немайнові трудові права працівника у своїй основі мають особистісну домінанту, яскраво виражений характер нематеріальних благ людини, які захищаються законом. Вони також активними за змістом, оскільки працівник вправі вимагати не тільки утримання роботодавця від будь-яких дій, що порушують його права, але й активних дій, спрямованих на реалізацію і захист цих прав [3, с. 137].

Відповідні нематеріальні права, невід'ємні від особистості, підлягають захисту як від посягань з боку роботодавця, так і в процесі міжособистісного спілкування, пов'язаного з виконанням трудових обов'язків, у тому числі у взаємодії всередині колективу працівників. Система особистих немайнових трудових прав працівника збагачується у міру появи нових особистих немайнових прав. Їх перелік неухильно розширюється, що залежить від розвитку національного трудового законодавства під впливом міжнародних та європейських стандартів, від рівня розвитку життя, від культурного розвитку самої людини, її самосвідомості та самооцінки.

Усвідомлення важливості психологічних чинників впливу на працівника дало поштовх світовому суспільству. Міжнародна організація праці згодом дедалі частіше почала порушувати питання психологічного терору на робочому місці з метою залучення якомога більшої кількості країн до його розв'язання на кількох рівнях: на світовій арені та в рамках внутрішньодержавної політики.

Гідність працівника в період здійснення його трудової діяльності стала важливим аспектом у трудових відносинах, і питання, що стосується права її захисту, знайшов відображення у ст. 26 «Європейської соціальної хартії».

За нею сторони зобов'язуються в консультації з організаціями підприємців і працівників: сприяти роз'ясненню та інформуванню з питань домагань сексуального характеру на роботі, а також знущальних, явно зловмисних і принижуючих дій на адресу конкретних працівників на робочому місці або у зв'язку з роботою, сприяти їхній профілактиці та здійснювати всі необхідні заходи, спрямовані на захист працівників від такої поведінки [4].

Сучасні дослідники, в основному описують категорію гідності працівника через призму організаційних патологій, що становлять загрозу не тільки психо-

логічному та соціальному благополуччю працівника, але сприяють професійному вигорянню, стресу, а в крайніх випадках і до суїцидальних спроб (негуманні умови праці, психологічне насильство та домагання, мобінг, нерівне звернення та дискримінація, обтяження працівників надто високими вимогами до продуктивності, прояв неповаги до їхньої думки тощо) [5, с. 98].

Таке розуміння впливає і із сучасного міжнародного нормативного регулювання. Директива Європейського Союзу від 27 листопада 2000 р. 2000/78/ЄС також визначає категорію захисту гідності через опис негативних дій, які мають на меті створити ворожу, принижувальну гідність людини або образливу обстановку [6]. Аналогічний зміст закладено й у Конвенції МОП № 190 «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці», в якій визнається, що важливість культури праці є основою взаємної поваги та гідності людини, що сприяють запобіганню насильству та домаганням [7].

Таким чином, можемо зазначити, що сьогодні акцент змістився у бік виявлення взаємозв'язку категорії гідності з можливими психосоціальними ризиками, що супроводжують трудову діяльність. З огляду на це особливу увагу привертає дослідження заборони мобінгу та сексуальних домагань у процесі трудової діяльності.

Наразі у світі спостерігається тенденція юридифікації мобінг-процесу з метою можливості правового захисту гідності працівника, його професійної безпеки та здоров'я. Широкий розвиток і вдосконалення внутрішньодержавного антимобінгового законодавства стає міжнародним трудовим стандартом. У Декларації Міжнародної організації праці (далі – МОП), наголошено, що одним з основних положень, необхідних для здійснення її цілей і завдань, є те, що всі люди, незалежно від раси, віри або статі, мають право на матеріальний добробут та духовний розвиток за умов свободи та гідності, економічної сталості й рівних можливостей, а про це має потурбуватися політика як національна, так і міжнародна, створюючи необхідні умови [8].

Потім у 1948 р. завдяки Генеральній Асамблеї ООН з'явилася Загальна декларація прав людини, що конкретизувала права працівників (ст. 23) – право на працю, на справедливе і сприятливе робоче середовище тощо – і наголосила на недопущенні дискримінації у трудовій сфері [9].

А вже у 1958 р. з'явилася Конвенція № 111 Міжнародної організації праці «Щодо дискримінації у сфері праці та занять», згідно з якою кожний її член зобов'язується проводити національну політику, яка сприяє викоріненню дискримінації у сфері трудових відносин [10].

У 1981 р. у Женеві результатом 67-ї сесії Генеральної конференції МОП стала Конвенція № 155 «Про безпеку і гігієну праці та виробниче середовище», у якій було зазначено, що термін «здоров'я» має на увазі не тільки фізичні, а й психічні елементи, що впливають на здоров'я (ст. 3). А метою національної політики проголошується зведення до мінімуму небезпек, властивих виробничому середовищу (ст. 4) [11].

Директивою Ради Європейського союзу 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 р. «Про запровадження заходів, що сприяють поліпшенню безпеки та здоров'я працівників» за роботодавцем закріплюється обов'язок із забезпечення безпеки та гігієни

праці працівників в усіх питаннях, пов'язаних з роботою (ст. 5), а за працівником – дбати, наскільки дозволяють сили, про власну безпеку та здоров'я, зокрема й інших людей (ст. 13) [12]. Саме поява цих положень дає змогу говорити про виникнення обов'язку підтримання робочого місця, вільного від різних форм утисків, знущань, насильства.

«Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» – документ, що став підсумком 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відбулася 2015 року, і являє собою план дій із розбудови світу. Цілі та завдання, що містяться в ньому, покликані стимулювати діяльність у галузях, які, своєю чергою, мають особливу важливість для людства загалом. У рамках представленої проблеми варто звернути увагу на такі цілі в царині сталого розвитку, як 3.4 (підтримання психічного благополуччя), 5.1 і 5.5 (повсюдна ліквідація всіх форм дискримінації жінок і надання рівних прав), 5.c (ухвалення стратегії заохочення гендерної рівності), 8.5 (забезпечення гідною роботою всіх жінок і чоловіків) [13].

До 107-ї сесії Міжнародної конференції праці, яка відбулася у 2018 р., було підготовлено доповідь, що має назву «Покласти край насильству і щодо жінок, і чоловіків у сфері праці». У ньому наголошується, що насильство і домагання в рамках трудових відносин являють собою явища, які абсолютно не сумісні з гідною працею. І ця проблема стає дедалі гострішою і потребує до себе підвищеної уваги та вжиття заходів. Насильство і домагання – неприйнятні форми поведінки, здатні заподіяти фізичну, психологічну та сексуальну шкоду. З ними необхідно боротися, щоб досягти викорінення дискримінації та встановлення рівності. Під час підготовки доповіді Міжнародне бюро праці проаналізувало нормативно-правові засади, що зачіпають проблеми насильства і домагань у сфері праці, у 80 країнах. Одне з проведених обстежень засвідчило, що в 60 країнах відбувається регулювання проблем фізичного і психологічного насильства та домагань у сфері праці, а також що в законодавстві 67% країн (вибірка становила 60) терміни, які використовують для позначення насильства та домагань на робочому місці, включають і фізичне, і психологічне насильство [14].

На 108-й сесії Міжнародної конференції праці, датованій 2019 р., було представлено доповідь «Покласти край насильству і домаганням у сфері праці», де містилися конвенція і рекомендація, що її доповнює, щодо викорінення насильства та домагань у сфері праці, про які йшлося ще на 107-й сесії, але тут вони вже знайшли відображення з поправками та зауваженнями, представленими урядами різних країн (після проведення консультацій із найпредставницькішими організаціями роботодавців і працівників [7]). За підсумком тексти вищевказаних документів ухвалила ювілейна конференція Міжнародної організації праці, що є значним кроком для розв'язання проблеми насильства різного роду і домагань, проте вже наступний крок мають здійснити безпосередньо держави через ратифікацію цієї конвенції, ухвалення законодавчих, правових нормативних актів на виконання викладених у ній принципів і розроблення успішно діючого механізму реалізації, що відповідає національним особливостям внутрішньої політики.

Усі вищевказані правові акти, документи, доповіді та результати досліджень, що містяться в них, свідчать про те, що на світовій арені питання психологічного

насильства на робочому місці є важливим. І якщо питання нормативного закріплення протидії мобінгу у трудових відносинах знайшли своє відображення в українському законодавстві, то питання боротьби з сексуальними домаганнями у сфері праці вимагають подальшого впровадження.

Безперечно, зміни до Кодексу закріпили обов'язок щодо протидії мобінгу не лише за роботодавцем, а і за державою. А саме в абз. 8 ч. 1 статті 5-1 зазначається, що державою гарантується правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення, окрім того, гарантується захист честі та гідності працівника під час виконання ним трудової діяльності. На державу також покладено забезпечення особам, що зазнали мобінгу, права на звернення до Державної служби України з питань праці та до суду щодо встановлення фактів мобінгу та їх усунення.

Більшої увагу сьогодні вимагає дослідження ситуації в сфері сексуальних домагань на робочому місці, яка є невтішною з року в рік. Дані свідчать, що саме жінки в більшій мірі потерпають від сексуального насильства. При цьому більшість постраждалих жінок нікуди взагалі не зверталися і не говорили про такі випадки в їхньому житті. Для більшості з них такі випадки сексуальних домагань негативно вплинули на їхню подальшу кар'єру. Разом з тим, офіційної статистики щодо потерпілих від сексуальних та інших форм домагань в Україні до цих пір немає.

Українське законодавство дуже незначною мірою адаптоване до захисту працівниць та працівників на робочому місці від сексуальних домагань та інших протиправних дій. Зокрема у Кодексі законів про працю відсутні згадки про заборону насильства та сексуальних домагань на робочому місці; відсутні спеціальні норми, котрі б передбачали процедуру реагування працівником та розслідування в цілому таких випадків на підприємствах, установах, організаціях. Положення Кодексу законів про працю, щодо захисту учасників трудових відносин мають здебільшого декларативний характер.

Наприклад, ст. 2¹ КЗпП передбачає рівність трудових прав громадян. Стаття 60² КЗпП передбачає переведення працівника на тимчасову дистанційну роботу у разі якщо така особа є постраждалою від сексуальних домагань чи інших форм насильства. Прямі ж норми, які б встановлювали регулювання у сфері домагань на робочому місці відсутні [15].

У контексті захисту особистих прав працівників особливу увагу викликає Конвенція Міжнародної організації праці (далі – МОП) № 190 [7], яка вступила в силу 25 червня 2021 року, але досі не ратифікована Україною. Положення Конвенції покладають широкий спектр обов'язків на державу, які вона повинна виконувати з метою недопущення явищ домагань та насильства на робочому місці. Основний аспект – це впровадження такого законодавства, яке б захищало усіх учасників трудових відносин, а всі заходи, які вживає держава-підписант повинні бути спрямовані на моніторинг і забезпечення виконання національних законодавчих актів що стосуються домагань в сфері праці; забезпечення працівникам та іншим зацікавленим особам доступу до правового захисту, а також механізмам повідомлення і врегулювання суперечок в разі актів насильства і домагань у сфері праці; передбачення міри покарання, коли це необхідно, в разі актів насильства і домагань

у сфері праці; гарантування того, щоб працівники мали право покинути робочі місця, якщо є підстави вважати, що умови їх праці створюють небезпеку для їх життя або здоров'я через насильство і домагання. Цей перелік не повний і передбачає й інші цілі Конвенції, однак всі вони мають спільну мету – викорінення насильства та домагань в контексті трудових відносин.

Висновки. На даному етапі чинна регламентація трудових відносин у сфері протидії сексуальному насильству та домаганням є порівняно невеликою з тим, що пропонує Конвенція. Ось чому Україні потрібна ратифікація Конвенції, адже в такому разі в державі будуть доступні наступні механізми захисту учасників трудових відносин на всіх етапах (в тому числі у випадках відряджень, використання службового транспорту, дистанційної роботи тощо); ефективний моніторинг та розслідування випадків домагань та сексуального насильства на робочому місці; встановлення прямих гарантій захисту для постраждалих від сексуального насильства та домагань; встановлення нової корпоративної політики та етики на підприємствах, установах, організаціях, яка буде гендерно-чутливою. Шляхом ратифікації Конвенції Україна може зробити доволі великий крок на шляху до закріплення за працівником права на здорову трудову атмосферу, що, відповідно, унеможливіть психологічне цькування з боку керівництва, колег, підлеглих, і захисту цього права.

Усе сказане вище призводить до висновку у тому, що загальний правовий тренд уважнішого ставлення до емоційності має знайти свій відбиток і рівні правових категорій трудового права. Слід констатувати, що міжнародна спільнота активно підтримує антидискримінаційну правову позицію, яка безпосередньо включає в себе протидію мобінгу, сексуальному насильству та домаганням, і спрямовується на всебічний захист інтересів працівників від психологічного цькування, насильства, як з боку роботодавця так і трудового колективу. В сучасних умовах багаторазового зростання різних психосоціальних ризиків, пов'язаних з роботою, необхідно переосмислити позиції, що історично склалися, про об'єкти правового захисту у сфері праці, приділивши належну увагу захисту честі та гідності працівника.

Література

1. Fisk, C.L. Humiliation at work. *William & Mary Journal of women and the law*. 2001. №8, P. 73–95.
2. Лагутіна І. В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2015. 39 с.
3. Чанишева Г. І. Реалізація прав людини у сфері праці та соціального забезпечення: проблеми теорії та практики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. IX. С. 136-148.
4. Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 26.02.2024).
5. Lucas, K., Kang, D. & Li, Z. Workplace dignity in a total institution: Examining the experiences of Foxconn's migrant workforce. *Journal of Business Ethics*. 2013. №114, P. 91–106. URL: <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1328-0> (дата звернення: 26.02.2024).
6. Директива Європейського Союзу: Міжнародний документ від 27.11.2000 № 2000/78/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text (дата звернення: 26.02.2024).
7. Про викорінення насильства та домагань у сфері праці: Конвенція МОП №190 від 25.06.2021. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190 (дата звернення: 26.02.2024).

8. Declaration concerning the Purposes and Objectives of the International Labor Organization: Declaration No. 993_328 of 10.05.1944 URL:<https://www.ilo.org/legacy/english/inwork/cb-policy-guide/declarationofPhiladelphia1944.pdf> (дата звернення: 26.02.2024).

9. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 26.02.2024).

10. International Labour Organization Convention No. 111 concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEX-PUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312256 (дата звернення: 26.02.2024).

11. Про безпеку і гігієну праці та виробниче середовище: Конвенція МОП № 155 від 22.06.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text (дата звернення: 26.02.2024).

12. Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31989L0391> (дата звернення: 26.02.2024).

13. Transforming our world. The 2030 Agenda for Sustainable Development : resolution No. 70/1 of 25 September 2015, official text. Resolutions adopted by the General Assembly at its 70th session, 2015. 44 с. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення: 26.02.2024).

14. Ending violence and harassment against women and men at work : report V (1) of the International Labour Office to the 107th session of the International Labour Conference 2018. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_553577.pdf (дата звернення: 26.02.2024).

15. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

Анотація

Середя О. Г. Актуальні проблеми протидії психологічному насильству в сфері праці: міжнародні стандарти та вітчизняні перспективи. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню актуальної проблеми захисту честі та гідності працівника в аспекті розвитку концепції особистості (індивідуальної) свободи як складової частини реалізації права на працю. Клієнторієнтованість сучасної системи виробничих відносин пред'являє особливі вимоги до формування внутрішнього емоційного простору працівника. Наголошується, що нематеріальні права, невід'ємні від особистості, підлягають захисту як від посягань з боку роботодавця, так і в процесі міжособистісного спілкування, пов'язаного з виконанням трудових обов'язків. Категорію честі та гідності працівника досліджено через призму організаційних патологій, що становлять загрозу не тільки психологічному та соціальному благополуччю працівника, сприяють професійному вигоранню, стресу. Зібрано та узагальнено матеріали з правових актів, документів, доповідей, які, своєю чергою, підтвердили, що на світовій арені питання психологічного насильства на робочому місці є важливим і з плином часу дедалі частіше й частіше опиняється на порядку денному. Міжнародна спільнота активно підтримує антидискримінаційну правову позицію, яка безпосередньо включає в себе протидію мобінгу, сексуальному насильству та домаганням, і спрямовується на всебічний захист інтересів працівників. Звертається увага, що питання нормативного закріплення протидії мобінгу у трудових відносинах знайшли своє відображення в українському законодавстві, законодавче закріплення обов'язку роботодавця протидіяти мобінгу та встановлення відповідальності за такі дії є втіленням принципу гуманізму і відповідає високим вимогам поваги до людської гідності. Разом з тим, питання боротьби з сексуальними домаганнями у сфері праці вимагають подальшого впровадження у контексті прийняття Конвенції МОП № 190 «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці». Авторкою доводиться необхідність ратифікації даної Конвенції, що є важливим кроком на шляху до закріплення за працівником права на здорову трудову атмосферу та унеможливить психологічне цькування з боку керівництва, колег, підлеглих. Ця проблема потребує вжиття правових заходів, оскільки правове втручання дало б змогу скоротити кількість випадків свавілля з боку учасників трудових відносин.

Ключові слова: дискримінація, мобінг, честь і гідність працівника, домагання у сфері праці, захист прав, трудові відносини.

Summary

Sereda O. G. Actual problems of counteracting psychological violence in the labour sphere: international standards and national prospects. – Article.

The article is devoted to the coverage of the actual problem of protection of honour and dignity of an employee in the aspect of development of the concept of personal (individual) freedom as an integral part of the right to work. The client-oriented nature of the modern system of industrial relations places special demands on the formation of an employee's internal emotional space. The author emphasises that intangible rights inherent in the personality are subject to protection both from encroachments by the employer and in the course of interpersonal communication related to the performance of labour duties. The category of employee's honour and dignity is studied through the prism of organisational pathologies which pose a threat not only to the psychological and social well-being of an employee, but also contribute to professional burnout and stress. Materials from legal acts, documents, and reports were collected and summarised, which, in turn, confirmed that the issue of psychological violence in the workplace is important on the global stage and is increasingly on the agenda over time. The international community actively supports the anti-discrimination legal position, which directly includes combating mobbing, sexual violence and harassment, and is aimed at comprehensive protection of employees' interests. The author draws attention to the fact that the issues of regulatory consolidation of combating mobbing in labour relations are reflected in Ukrainian legislation, and the legislative consolidation of the employer's obligation to counteract mobbing and the establishment of liability for such actions is an embodiment of the principle of humanism and meets the high requirements of respect for human dignity. At the same time, the issue of combating sexual harassment in the workplace requires further implementation in the context of the adoption of ILO Convention No. 190 concerning the Elimination of Violence and Harassment at Work. The author argues for the need to ratify this Convention, which is an important step towards securing the right to a healthy working environment for employees and will make it impossible to psychologically harass them by their management, colleagues and subordinates. This problem requires legal measures, as legal intervention would reduce the number of cases of arbitrariness on the part of participants in labour relations.

Key words: discrimination, mobbing, employee's honour and dignity, harassment in the workplace, protection of rights, labour relations.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.22>

С. О. Хвостовцов

СУТНІСТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У СФЕРІ КОНТРОЛЮ ЗА ОБІГОМ ЦИВІЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Постановка проблеми. Поточна ситуація в Україні вимагає запровадження у сфері обігу цивільної вогнепальної зброї належного законодавчого регулювання та формування конкретної державної стратегії, політики, механізмів її врегулювання. Проте Україна не має, на сьогодні такого досвіду, тому впровадженню нових правил та дозволу суспільству в користуванні цивільною вогнепальною зброєю, мають бути фундаментальні дослідження, зокрема держав, в яких є система дозволів на отримання громадянами цивільної вогнепальної зброї.

В той же час наша країна повинна будувати політику в сфері обігу зброї, враховуючи такі негативні аспекти як війна, внаслідок якої суттєво зростає кількість незаконної зброї; незважаючи на бажання значної частини суспільства в придбанні цивільної зброї для особистої безпеки, водночас є багато фахівців та експертів, які зазначають про негативні сприйняття населенням масового володіння вогнепальною зброєю громадянами. Даний факт підтверджується тим, що останні десятиліття парламент держави постійно провалює спроби прийняти єдиний законодавчий акт у цій сфері.

Протягом останніх років деякі зарубіжні країни (наприклад, США) переглядають законодавчі вимоги щодо обігу зброї в державі. Причиною цього є велика кількість збройних терактів, стрілянин, що вчиняються громадянами відносно цивільного населення. Тому в законодавстві таких країн, спостерігаються зміни, а саме: посилення та запровадження заборон в цій сфері.

Європейський Союз також прийняв нововведення у вигляді Директиви (ЄС) 2021/555 Європейського парламенту та Ради від 24 березня 2021 р. «Про контроль за придбанням та зберіганням зброї (кодифікація)». Отже, проблематика правового регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї залишається актуальними для багатьох держав і по сьогодні.

В Україні це питання є ще більш актуальним, оскільки російська військова агресія, окупація, вторгнення та погіршення криміногенної ситуації впливають на всі соціальні явища та процеси.

Тому на сьогодні є актуальним дослідження міжнародного законодавства та досвіду діяльності уповноважених підрозділів правоохоронних органів сфери контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї, для визначення найкращих напрямків створення, удосконалення законодавства, механізму контролю та створення відповідних законів.

Стан дослідження. Серед вітчизняних науковців які вивчали досліджуване питання слід виокремити наступних: І. В. Васильєв, В. А. Гуменюк, Миронюк С. А., А. В. Самотуга, С. В. Діденко, Ю. П. Жванко, О. А. Журавель, А. В. Корнієць,

В. М. Коротаєв, Собакарь А. О., Ю. Е. Белінський, О. М. Бокій, К. О. Кучерук, С. П. Параниця, М. П. Федоров, А. Є. Фоменко, Д. С. Чуріков, І. П. Голосніченко, О. С. Доценко, К. Р. Резворович, Л. Л. Савранчук, В. В. Черней та ін.

Наукові здобутки цих вчених стали основою нашої статті за обраною тематикою.

Для досягнення мети необхідно проаналізувати законодавство, структуру та функції діяльності поліцейських та інших правоохоронних відділів, підрозділів зарубіжних країн, що здійснюють контроль за обігом цивільної вогнепальної зброї.

Виклад основного матеріалу. Поліцейська діяльність в сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї є важливою складовою правоохоронної системи в багатьох зарубіжних країнах. Основна суть цієї діяльності полягає в забезпеченні безпеки громадян і запобіганні зловживанням зброєю, мінімізації вогнепальних інцидентів і злочинів, а також контролі за дотриманням правил щодо придбання, володіння і використання цивільної вогнепальної зброї. У різних країнах можуть бути різні підходи до регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї з точки зору процедур придбання, ліцензування, реєстрації та контролю власників зброї. Наприклад, у деяких країнах, таких як США, існують відкриті системи продажу зброї та широкі права на володіння необмеженою кількістю вогнепальної зброї, а в інших країнах, таких як Британія або Австралія, Франція діють більш суворі обмеження на доступ до зброї.

Діяльність поліції в різних країнах щодо контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї також залежить від схильності соціуму до володіння зброєю, демократичності держави і т. д.

Так, наприклад, Г. Гергега, О. Зарубінський, Б. Петренко, Р. Старовойтенко у своєму дослідженні дійшли висновку, що у країнах Євросоюзу простежується відносно низький інтерес громадян до зброї, кожен дев'ять з десяти громадян не мають і не планують мати зброю для самозахисту. Країною з найбільшою у відсотках кількістю зброї для самозахисту в Євросоюзі є Литва, однак варто зазначити, що в цій країні в абсолютних показниках лише 0,7 на 100 громадян мають цивільну зброю (найнижчий показник в Європі), а показники індексу вбивств на 100 000 населення вищі за розвинені країни Європейського Союзу. Серед власників зброї лише 14% європейців придбали її для самозахисту. Європейські країни вирізняються найбільшою безпекою у світі і мають найнижчі показники індексу вбивств на 100 000 населення. Загальним трендом для Євросоюзу є посилення відповідальності за нелегальне чи надмірне використання вогнепальної зброї, особливу увагу приділено профілактиці масових невмотивованих убивств, проявам тероризму тощо [5, с. 61].

В той же час у США, де обіг і застосування зброї завжди був ліберальним порівняно з іншими країнами. Як зазначає А. Корнієць, законодавець країни завжди вважав, що право ходити озброєним є прерогативою вільних людей. Засновники держави визнавали його безперечним і поклали в основу американської політичної системи. У формулюванні Т. Джефферсона йдеться про те, що «це право та обов'язок усіх людей – завжди бути озброєними» [8, с. 89]. Водночас друга поправка Конституції США зазначає: «...право людей на зберігання і 328 носіння зброї не має

обмежуватися». Своїм конституційним правом користуються 7 з 10 дорослих американців, на руках близько 150 мільйонів одиниць зброї [61]. Будь-які обмеження в цій сфері зазіхають на конституційні права громадян. При цьому навіть драматичні інциденти з вогнепальною зброєю не змінюють ставлення американців до цього питання [8, с. 91].

Основним органом в США, що здійснює контроль за обігом цивільної вогнепальної зброї громадян є (АТФ) (англ. Bureau of Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives, (ATF)) – федеральне агентство Міністерства юстиції США, в обов'язки якого входить розслідування і запобігання злочинам, пов'язаним з незаконним використанням, виробництвом і зберіганням вогнепальної зброї і вибухових речовин. У компетенцію агентства входить розслідування терористичних актів, підпалів і вибухів, а також контроль за незаконним обігом алкоголю та тютюну. Також Бюро виконує функції ліцензійного агентства для продажу, зберігання і транспортування вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових речовин, а також торгівлі ними на території США.

Основні нормативно-правові акти, що регулюють їх діяльність є :

- Закон про контроль над вогнепальною зброєю (18 USC, розділ 44);
- Національний закон про вогнепальну зброю (26 USC, розділ 53);
- Закон про контроль за експортом зброї (22 USC, розділ 2778);
- Імпорт, виробництво, розповсюдження та зберігання вибухових матеріалів (18 USC, розділ 40) [6].

Фактичний даний відділ бюро АТФ в Сполучених Штатах Америки здійснює функції, в українській поліції яку здійснює співробітник дозвільної системи та слідчого підрозділу.

Так в Законі про контроль над вогнепальною зброєю зазначено, що Бюро та правоохоронні органи АТФ спільно з поліцією та ФБР розслідує збройні насильницькі злочини, злочини пов'язані з наркотерористами, жорстокими бандами, а також торговцями зброєю. Розділи 924(с) та (е) розділу 18 Кодексу Сполучених Штатів містять обов'язкові та жорсткі правила винесення вироків професійним озброєним злочинцям та торговцям наркотиками, а також іншим небезпечним озброєним злочинцям.

Бюро (АТФ) використовує ці закони для виявлення, розслідування та винесення рекомендацій щодо судового переслідування цих правопорушників, щоб знизити рівень насильницьких злочинів та підвищити суспільну безпеку. Бюро (АТФ) також прагне підвищити обізнаність штатів та місцевих органів влади про можливе федеральне судове переслідування відповідно до цих законів, тому займається профілактичною та роз'яснювальною роботою.

Бюро також видає ліцензії на вогнепальну зброю та проводить перевірки кваліфікації та відповідності ліцензіатам вогнепальної зброї, щоб попередити незаконне використання вогнепальної зброї та забезпечити дотримання федеральних законів про вогнепальну зброю. Крім сприяння забезпеченню дотримання федеральних вимог до закупівлі зброї та перевірки дотримання діючих ліцензіатів спрямовані на надання допомоги правоохоронним органам у виявленні та затриманні злочинців, які незаконно набувають вогнепальної зброї.

Перевірки також допомагають підвищити ймовірність того, що кримінальні сліди зброї будуть успішними, оскільки слідчі за галузевими операціями навчають ліцензіатів правильному веденню обліку та діловій практиці.

Щодо інших країн. Наприклад, У Федеральній Республіці Німеччина порядок придбання, зберігання та використання вогнепальної зброї громадянами регламентовано Законом про зброю від 06.03.1976. На руках у громадян Німеччини перебуває 10 мільйонів одиниць легальної зброї. За одночасного зростання кількості легальної зброї загальна кількість злочинів, пов'язаних із застосуванням зброї, за період з 1971-го по 1994 рік скоротилася на 60 % [7].

Закон «про вогнепальну зброю 1998 року» у Фінляндії зазначає, що володіння та використання вогнепальної зброї ліцензується місцевою поліцією без обмеження кількості ліцензій, які може мати людина. Ліцензії видаються для рекреаційного, виставкового або (за певних обставин) професійного використання. Зброя прямо не заборонена, але ліцензії видаються тільки з певних причин. Самооборона не вважається поважною причиною для придбання ліцензії на вогнепальну зброю. Як правило, це виключено з будь-якого непрофесійного використання, за винятком мисливської та спортивної зброї. Повністю автоматична зброя, як правило, не допускається. За винятком співробітників правоохоронних органів, тільки спеціально навчені охоронці можуть носити заряджену зброю в громадських місцях.

У листопаді 2007 року Фінляндія оновила свої закони Про зброю відповідно до директиви ЄС, усунувши можливість 15-18-річних осіб мати власний дозвіл, але можливість мати подвійну ліцензію на вже ліцензовану зброю з дозволу власника ліцензії залишається у цій віковій групі. У 2011 році Комітет з конституційного законодавства дійшов висновку, що люди віком від 20 років можуть отримати дозвіл на напівавтоматичну зброю; люди повинні демонструвати безперервну діяльність у сфері спортивної зброї протягом двох років, перш ніж вони зможуть отримати ліцензію на володіння власною зброєю.

Таким чином на основі зарубіжного досвіду вищезазначених країн, ми виокремили основні завдання та функції поліції, що відіграють важливу роль в сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї: 1). Видача ліцензій та дозволів на володіння та носіння зброї. Поліція перевіряє документи, стежить за виконанням вимог щодо стану здоров'я та поведінки заявників, проводить перевірку їх злочинної минулого та забезпечує безпеку відповідно до законодавства. Це допомагає забезпечити, що зброя доступна лише тим особам, які відповідають встановленим вимогам. 2). Реєстрація зброї та контроль за її переміщенням. Поліція веде реєстри власників зброї та забезпечує контроль за пересуванням зброї між власниками, забороненими зонами або країнами. Це допомагає відслідковувати неправомірне використання або зникнення зброї. 3). Проведення перевірок та розслідувань. Поліція здійснює перевірки власників зброї, включаючи періодичні перевірки безпеки та стану здоров'я, і здійснює розслідування випадків, пов'язаних з неправомірним використанням або зловживанням зброєю. 4). Контроль за дозволеними типами та кількістю зброї. Поліція забезпечує контроль за типами та кількістю зброї, яку може мати кожен власник в межах законодавства. Це сприяє запобіганню незаконного володіння наперебій зброєю і значно зменшує ризик її непра-

вмірного використання. Поліція також проводить просвітницьку роботу серед громадян, що стосується правил безпечного використання зброї, відповідальності власників та інших аспектів контролю за зброєю.

Висновки. Важливо враховувати, що підходи до контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї можуть відрізнятися в різних країнах в залежності від історичних, культурних та правових факторів, а також виходячи з бажаної балансу між правом на володіння зброєю та загальним безпековим інтересом суспільства.

Література

1. Directive (EU) 2021/555 of the European Parliament and of the Council of 24 March 2021 on control of the acquisition and possession of weapons (codification) URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX % 3A32021L0555\\$](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021L0555) (дата звернення: 19 жовтня 2023).

2. Миронюк Р. В. Особливості здійснення контролю поліцією за обігом вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. *Юридичний бюлетень*. Вип. 26. 2022. С.158-166.

3. Myroniuk R. V., Myroniuk S. A. Peculiarities of application by police measures of administrative responsibility for committing offenses and procedures of appeals on their application. *Publishing House "Baltija Publishing"*. 2021. p.214-239 DOI: 10.30525/978-9934-26-185-5-7.

4. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: Наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> (дата звернення: 19 жовтня 2023).

5. Цивільна зброя в Україні: міфи та реальність. Українська дійсність і міжнародний досвід легалізації та контролю / Г.Ф. Гергеа, О.О. Зарубінський, Б.М. Петренко, Р.В. Старовойтенко. К: Видавничий дім 426 ДЕФ-Україна, 2015. 152 с.

6. АТФ/Агенство по алкоголю, тютюну, вогнепальній зброї та вибуховим речовинам. URL: <https://www.atf.gov/> (дата звернення: 19 жовтня 2023).

7. Діденко С. В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні. Дис на здоб. док. юр. наук. 12.00.07. Київ, 2016, с.443

8. Корнієць А. В. Зарубіжний досвід функціонування адміністративно-правових режимів обігу зброї та вибухових речовин. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2016. №2 С. 88-93.

Анотація

Хвостовцов С. О. Сутність поліцейської діяльності в зарубіжних країн у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї. – Стаття.

Статтю присвячено проблематиці визначення сутності поліцейської діяльності зарубіжних країн у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї. В ході аналізу визначено, що на сьогодні є актуальним дослідження міжнародного законодавства та досвіду діяльності уповноважених підрозділів правоохоронних органів сфери контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї

Виявлено проблеми, згідно з якими запровадження у сфері обігу цивільної вогнепальної зброї вимагає належного законодавчого регулювання та формування конкретної державної стратегії, політики, механізмів її врегулювання. Проте Україна не має, на сьогодні такого досвіду, тому введення нових правил та дозволу громадянам в користуванні цивільною вогнепальною зброєю, мають бути фундаментальні дослідження та удосконалена нормативна база.

Здійснено аналіз наявних наукових досліджень та норм законодавства, що регулюють діяльність органів зарубіжних країн (США, ФРН та ін.) за обігом цивільної вогнепальної зброї.

Установлено, що функції контролю у різних країн здійснюють різні підрозділи та відомства. Наприклад в США контроль за зброєю є юрисдикцією Міністерства юстиції.

Визначено, що поліцейська діяльність в сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї є важливою складовою правоохоронної системи в багатьох зарубіжних країнах. Основна суть цієї діяльності полягає в забезпеченні безпеки громадян і запобіганні зловживанням зброєю, мінімізації

вогнепальних інцидентів і злочинів, а також контролі за дотриманням правил щодо придбання, володіння і використання цивільної вогнепальної зброї

Охарактеризовано специфіку видачі та придбання дозволів на володіння зброєю, зокрема в США, існують відкриті системи продажу зброї та широкі права на володіння необмеженою кількістю вогнепальної зброї, а в інших країнах, таких як Британія або Австралія, Франція діють більш суворі обмеження на доступ до зброї.

З'ясовано, що підходи до контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї можуть відрізнятися в різних країнах в залежності від історичних, культурних та правових факторів, а також виходячи з бажаної балансу між правом на володіння зброєю та загальним безпековим інтересом суспільства.

Ключові слова: державний контроль, правове регулювання, адміністративно-правовий аспект, воєнний стан, поліція, дозвіл.

Summary

Khvostovtsov S. O. The essence of police activity in foreign countries in the field of control over the circulation of civilian firearms. – Article.

The article is devoted to the problem of determining the essence of the police activity of foreign countries in the sphere of control over the circulation of civilian firearms. In the course of the analysis, it was determined that the study of international legislation and the experience of authorized units of law enforcement agencies in the sphere of control over the circulation of civilian firearms is currently relevant

Problems have been identified, according to which the introduction of civilian firearms requires proper legislative regulation and the formation of a specific state strategy, policy, and mechanisms for its regulation. However, Ukraine does not currently have such experience, therefore, the introduction of new rules and permission for citizens to use civilian firearms requires fundamental research and an improved regulatory framework.

An analysis of available scientific research and legislative norms regulating the activities of bodies of foreign countries (USA, Germany, etc.) on the circulation of civilian firearms was carried out.

It was established that control functions in different countries are performed by different units and departments. For example, in the US, gun control is the jurisdiction of the Ministry of Justice.

It was determined that police activity in the sphere of control over the circulation of civilian firearms is an important component of the law enforcement system in many foreign countries. The main essence of this activity is to ensure the safety of citizens and prevent the misuse of weapons, minimize firearm incidents and crimes, as well as control compliance with the rules for the acquisition, possession and use of civilian firearms

The specifics of issuing and acquiring permits to own weapons are characterized, in particular, in the USA, there are open systems of selling weapons and broad rights to own an unlimited number of firearms, while in other countries, such as Great Britain or Australia, France, there are stricter restrictions on access to weapons.

It has been found that approaches to control the circulation of civilian firearms may differ in different countries depending on historical, cultural and legal factors, as well as based on the desired balance between the right to own weapons and the general security interest of society.

Key words: state control, legal regulation, administrative-legal aspect, martial law, police, permission.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.23>*М. М. Швайка*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ПУБЛІЧНОЮ ВЛАДОЮ ТА ГРОМАДСЬКІСТЮ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Постановка проблеми. Органи та підрозділи СБУ глибоко включені у процеси взаємодії з іншими державними структурами, що стосується зокрема сфери правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Проте спеціальне вітчизняне законодавство не дає чіткої відповіді щодо вибудованої системи взаємодії спецслужби з іншими зацікавленими суб'єктами.

Нині лише зафіксовано наявність таких важливих соціальних зв'язків у публічній сфері із коротким описом певних специфікацій. Загалом наголошено на взаємодії з окремими державними органами, юридичними особами та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на неї завдань, а також громадянами та їхніми об'єднаннями. Більш детально співпраця СБУ з публічними інституціями розкривається в окремому масиві адміністративно-правових актів, якими визначено певні напрями та сфери її діяльності. У кінцевому підсумку, постала нагальна необхідність у з'ясуванні інституційно-правової основи взаємодії СБУ у приватній та публічній сфері нашої держави.

Стан опрацювання проблематики. Наукові праці вітчизняних вчених останніх років засвідчують зацікавленість у характеристиці різних спрямувань професійної діяльності СБУ. Однак означені роботи мають несистематизований, поодинокий характер в питаннях організації співпраці СБУ з органами державної влади та громадськістю у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина. Варто вказати авторів сучасних наукових статей, які стосуються цієї проблематики: Ю. Батан, М. Карпенко, В. Костюк, А. Кумейко, А. Мозгова, А. Носач, І. Осипчук, Д. С. Терлецький, С. Чумаченко.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі чинного адміністративного законодавства схарактеризувати систему суб'єктів взаємодії СБУ з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу. Питання соціальної взаємодії розглядаються як функціонування суспільних структур, що забезпечують взаємний обмін матеріальними і нематеріальними цінностями між відповідними суб'єктами з метою досягнення узгоджених цілей. У практичній площині правозастосування мова йде про форму скоординованих соціальних зв'язків, через які відбувається безперервний обмін діяльністю, інформацією, знаннями, навиками тощо між публічними та приватними інституціями у межах правового статусу і юридично закріпленої компетенції у сферах їхнього відання.

Необхідно з'ясувати коло основних суб'єктів взаємодії, до яких у першу чергу відноситься сектор безпеки і оборони України [1]. У площині адміністративно-правового забезпечення прав і свобод населення виділимо сили безпеки та відповідних зацікавлених громадян, представників інститутів громадянського суспільства. Ключова роль відведена системі МВС України (Національна поліція України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій).

Основними завданнями цих державних органів є забезпечення формування державної політики у сфері [2]: охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, надання поліцейських послуг; захисту державного кордону; цивільного захисту, захисту населення, територій від надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, міграції, протидії нелегальній міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених категорій мігрантів; дотримання норм міжнародного гуманітарного права на території країни.

Поряд із правоохоронними структурами органи та підрозділи СБУ тісно співпрацюють з розвідувальною спільнотою. Служба зовнішньої розвідки України є розвідувальним органом, який функціонує як окремий державний орган, не належить до системи органів виконавчої влади та здійснює свою діяльність під загальним керівництвом Президента України і цивільним контролем відповідно до Закону України «Про розвідку». Як розвідувальний орган спецслужба входить до складу сил безпеки, а як військове формування – до складу сил оборони сектору безпеки і оборони [3]. До таких органів також відносяться Головне управління розвідки Міністерства оборони України та Управління розвідки Адміністрації Державної прикордонної служби України.

Сучасний механізм правової охорони і захисту конституційних прав має динамічний характер, коли громадяни виступають не тільки об'єктами впливу з боку суб'єктів владних повноважень, але й проявляють себе в активній формі. Одним із таких напрямів є взяття участі у забезпеченні національної безпеки зацікавленими цивільними особами. Це прямо передбачено юридичними нормами, якими розкрито питання узгодженої та спланованої взаємодії населення з правоохоронними та іншими державними органами.

Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» передбачено право громадян створювати громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні правопорушень, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин [4]. Спільна діяльність передбачає патрулювання, виставлення постів, огляд маршрутів і укриттів можливого руху порушників державного кордону, участь у заходах правоохоронних органів у сфері боротьби з окремими правопорушеннями.

Специфічність підпорядкування діяльності громадських формувань зумовлюють різні рівні взаємодії з СБУ. В окремих випадках спецслужба самостійно співпрацює з ними для виконання завдань у сфері забезпечення державної безпеки, реалізації, охорони та захисту прав і свобод громадян. Проте обов'язковою є вимога із повідомлення та узгодженості дій з відповідними органами та посадовими особами поліції і прикордонників, а також місцевих публічних адміністрацій – суб'єктів організації та координації їхньої роботи.

У більшості ситуацій здійснюється активна взаємодія правоохоронних органів із залученням необхідних громадян та їхніх об'єднань. До цих процесів підключаються місцеві органи публічної адміністрації, які виступають одними із головних інтересантів щодо надійного забезпечення та розвитку громадської безпеки і правопорядку на територіях громад. Окреслене та інші не менш суттєві аспекти складних реалій сьогодення зумовили прийняття Закону України «Про основи національного спротиву» та запровадження функціонування інституту добровольчих формувань територіальних громад.

Ці нові воєнізовані підрозділи, сформовані на добровільній основі з українських громадян, які проживають у межах відповідної територіальної громади, призначені для участі у підготовці і виконанні завдань територіальної оборони. Мова йде про систему загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час і в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища і майна від надзвичайних ситуацій [5]. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1449, визначено загальний правовий статус, порядок утворення, комплектування та діяльності добровольчих формувань.

Наведені вище загальні положення законодавства деталізовано у низці спільних підзаконних нормативно-правових актів різних відомств. Основна кількість таких документів стосується взаємодії СБУ із представниками сектору безпеки та оборони, іншими державними суб'єктами у цій сфері, насамперед органи внутрішніх справ, поліції, прокуратури. Важливість закладених юридичних положень полягає в чіткій регламентації механізмів, напрямів, форм, методів і способів організації планування їхньої діяльності.

Відповідними адміністративно-правовими актами окреслено центральний та регіональний рівні взаємодії у правоохоронній сфері залежно від місця суб'єктів в ієрархічній структурі управління, які реалізують стратегічний і тактичний напрями. У першому випадку включається організація виконання державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями, усунення причин і умов її існування, удосконалення правової бази боротьби з цим негативним явищем. Далі слідує виявлення, документування й припинення діяльності правопорушників, попередження, розкриття й розслідування вчинених проступків, розшук, затримання, відшкодування збитків.

Вказано форми такої взаємодії, до них віднесемо [6]: 1) проведення спільного аналізу стану, структури, причин і умов, що сприяють протиправну діяльності, прогнозування тенденцій поширення; 2) обмін оперативною інформацією; 3) розроблення й реалізація спільних програм, планів; 4) створення робочих груп для під-

готовки законопроектів, пропозицій про зміни й доповнення до законодавства; 5) проведення оперативно-розшукових, профілактичних, інших заходів; 6) підготовка та проведення спільних колегій, нарад, семінарів; 7) розроблення навчальних програм і проведення занять у системі професійної підготовки; 8) удосконалення міжнародного співробітництва; 9) інформування громадськості про стан і результати діяльності.

Обмін оперативною та іншою необхідною інформацією, зокрема для ефективного надання адміністративних послуг, є важливою складовою ланкою взаємодії. Так, Наказом СБУ, МВС України від 13.10.2022 №360/657, визначено перелік відомостей, структура та формат інформаційних файлів, що передаються та приймаються в порядку інформаційної взаємодії, процедури взаємодії інформаційних систем, форми журналів обліку, відповідальні підрозділи, що забезпечують технічне супроводження автоматизованого обміну інформацією.

Взаємодія здійснюється з використанням інформаційних систем цих відомств, зокрема засобами центральної підсистеми єдиної інформаційної системи МВС України або системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. Під час процедури обміну упроваджують організаційно-технічні заходи для захисту інформації з урахуванням ступеня обмеження доступу до неї [7]. Використовуються засоби криптографічного та технічного захисту інформації.

Сфера забезпечення національної безпеки є об'ємною із залученням до обумовленої співпраці великої кількості різних суб'єктів владних повноважень, що не обмежується переліком названих вище. Органи та підрозділи СБУ на рівні міжвідомчих наказів здійснюють взаємодію з низкою центральних органів виконавчої влади у межах їхніх вузькопрофільних повноважень у двосторонньому форматі (Державна служба фінансового моніторингу України, Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, Міністерство юстиції України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України) [8; 9]. У такій взаємодії спецслужба переважно реалізує правоохоронну складову свого функціонування.

Окрім іншого, СБУ не є статичним об'єктом державного цивільного контролю, а відбувається активна співпраця між відповідними суб'єктами (Уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Національне агентство з питань запобігання корупції, Державна аудиторська служба України, інститути громадянського суспільства, Громадська рада при СБУ) [10; 11]. Адже основною метою слугує не постійна ревізія повсякденної діяльності її співробітників. Першочергово передбачається сприяння організації якісної, злагодженої та безперервної роботи цього державного органу спеціального призначення без втручання у сфери його правотворчості та правозастосування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформувати систему суб'єктів взаємодії СБУ з публічною владою та громадськістю в питаннях забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Вона утворюється двома площинами, перша з яких представники державно-владних повноважень:

1) загальноуправлінська ланка – центральні органи виконавчої влади, з якими відбувається взаємодія СБУ в загальних питаннях реалізації та охорони конституційних прав населення на всеукраїнському рівні;

2) регіональна ланка – місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевого самоврядування, за дієвого сприяння яких реалізується відповідна державна політика на місцевому рівні;

3) спеціальна ланка – суб'єкти сектору безпеки та оборони України, у взаємодії з якими через забезпечення здійснення національної безпеки та правоохоронної функції держави створюються сприятливі умови гарантування реалізації структурних елементів національного правозахисного механізму;

4) спеціалізована ланка – центральні органи виконавчої влади, які спільно з СБУ реалізують власні повноваження за окремими суспільно значимими спрямуваннями, які дозволяють належним чином забезпечити конкретні права і свободи громадян у відповідних галузях;

5) координаційна ланка – суб'єкти, діяльність яких координується та контролюється СБУ, що зумовлює налагодження продуктивної співпраці в питаннях забезпечення прав і свобод людини та громадянина;

6) контрольно-наглядова ланка – суб'єкти державного цивільного контролю, антикорупційні органи, органи прокуратури та фінансового контролю, які спонукають СБУ до здійснення правотворчої і правозастосовної діяльності на базових началах верховенства права та законності.

Друга означена площина представлена зацікавленою, компетентною та вмотивованою громадськістю, де до системи суб'єктів взаємодії з СБУ включені такі її елементи:

1) публічно-адміністративна ланка – громадяни України, які на інформаційно-комунікативному і фізичному рівнях взаємодіють з посадовими, службовими особами СБУ як з суб'єктами публічної адміністрації;

2) територіально-безпекова ланка – громадські об'єднання, добровольчі формування територіальних громад, які беруть участь у забезпеченні публічного правопорядку і безпеки, національної безпеки, гарантування дотримання конституційних прав і свобод громадян на території своєї діяльності;

3) громадсько-контрольна ланка – інститути громадянського суспільства, депутати місцевих рад, Громадська рада при СБУ, які здійснюють моніторинг відповідності діяльності СБУ законодавству України, дотримання та виконання міжнародно-правових і конституційних положень у сфері прав людини.

Література

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <http://surl.li/tcsi> (дата звернення: 20.02.2024).

2. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-п#Text> (дата звернення: 20.02.2024).

3. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення: 20.02.2024).

4. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. URL: <http://surl.li/peqkt> (дата звернення: 20.02.2024).

5. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <http://surl.li/rbgdw> (дата звернення: 20.02.2024).

6. Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : наказ МВС, ЦУ СБУ від 10.06.2011 № 317/235. URL: <http://surl.li/rbget> (дата звернення: 20.02.2024).

7. Про затвердження Порядку електронної інформаційної взаємодії Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України : Наказ СБУ, МВС від 13.10.2022 №360/657. URL: <http://surl.li/rbgfj> (дата звернення: 20.02.2024).

8. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: <http://surl.li/xurj> (дата звернення: 20.02.2024).

9. Про затвердження Інструкції про порядок узгодження зі СБУ видачі дозволів на право ввезення на територію України та вивезення з території наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Наказ СБУ, МОЗ від 22.04.2019 №657/947. URL: <http://surl.li/kiues> (дата звернення: 20.02.2024).

10. Про повноваження та гарантії здійснення постійного контролю за діяльністю Служби безпеки України : Указ Президента України; Положення від 18.05.2007 № 427/2007. URL: <http://surl.li/rbgip> (дата звернення: 20.02.2024).

11. Про Громадську раду при Службі безпеки України : Розпорядження Президента України від 20.07.2006 № 269/2006-рп. URL: <http://surl.li/rbhci> (дата звернення: 20.02.2024).

Анотація

Швайка М. М. Адміністративно-правові засади взаємодії Служби безпеки України з публічною владою та громадськістю із забезпечення прав і свобод людини та громадянина. – Стаття.

У статті проаналізовано положення адміністративного законодавства зі здійснення взаємодії СБУ з органами публічної влади, громадянами щодо реалізації та охорони конституційних прав. Окреслено стратегічний і тактичний напрями взаємодії. У першому випадку йде виконання державної політики у правоохоронній сфері, попередження правопорушень, усунення причин і умов їхнього виникнення, удосконалення правової бази. За іншим напрямом – протидія і боротьба з протиправною діяльністю.

Наведено форми взаємодії СБУ з органами державної влади. До основних із них віднесено проведення спільного аналізу стану, структури, причин і умов, що сприяють протиправну діяльності; обмін оперативною інформацією; розроблення й реалізація спільних програм, планів; проведення оперативного-розшукових, профілактичних заходів; проведення спільних колегій, нарад, семінарів; інформування громадськості про стан і результати діяльності.

Класифіковано і схарактеризовано ланки системи суб'єктів взаємодії СБУ з публічною владою. Загальноуправлінська та регіональні рівні включають центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які співпрацюють на всеукраїнському рівні, а також за їхнього сприяння реалізується відповідна державна політика на місцевому рівні. Спеціалізована ланка включає центральні органи виконавчої влади, які спільно з СБУ реалізують повноваження за окремими спрямуваннями, які дозволяють належним чином забезпечити права і свободи громадян у відповідних галузях.

До координаційної ланки взаємодії входять суб'єкти, діяльність яких координується СБУ, що зумовлює налагодження продуктивної співпраці в питаннях забезпечення суб'єктивних прав особи. Контрольно-наглядовий рівень відбиває суб'єктів державного цивільного контролю, інших державних органів, які змушують СБУ до діяльності на засадах верховенства права та законності.

Означено питання реалізації роботи СБУ з громадськістю, де до системи суб'єктів взаємодії включено: публічно-адміністративна ланка – громадяни, які взаємодіють з СБУ як представником публічної адміністрації; територіально-безпекова ланка – громадські об'єднання, добровільчі формування, які беруть участь у сфері забезпечення публічного правопорядку, національної безпеки; громадсько-контрольна ланка – інститути громадянського суспільства, які здійснюють моніторинг повсякденної діяльності СБУ.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, взаємодія, громадськість, органи публічної влади, права і свободи людини та громадянина, правоохоронна діяльність, СБУ, сектор безпеки і оборони України, центральні органи виконавчої влади.

Summary

Shvaika M. M. Administrative and legal principles of interaction of the Security Service of Ukraine with public authorities and the public to ensure the rights and freedoms of a person and a citizen. – Article.

The article analyzes the provisions of administrative legislation on the interaction of the SSU with public authorities and citizens regarding the implementation and protection of constitutional rights.

Forms of interaction of the SSU with state authorities are given. The main ones include conducting a joint analysis of the causes and conditions that contribute to illegal activity; exchange of operational information; development and implementation of joint programs, plans; carrying out operational search; conducting joint panels, meetings; informing the public about the status and results of activities.

The links of the system of subjects of interaction of the SSU with the public authorities are classified. The general administrative and regional levels include central and local bodies of executive power, local self-government bodies that cooperate at the all-Ukrainian level, and with their assistance, relevant state policy is implemented at the local level. The specialized link includes the central bodies of the executive power, which, together with the SBU, exercise powers in separate directions, which allow to properly ensure the rights of citizens in the relevant fields.

The coordinating link of interaction includes entities whose activities are coordinated by the SSU, which leads to the establishment of productive cooperation in matters of ensuring the subjective rights of individuals. The control-supervisory level repels subjects of state civil control, other state bodies, which force the SSU to operate on the principles of the rule of law and legality.

The issue of implementation of the SSU work with the public, where the public-administrative, territorial-security, and public-control links are included in the system of subjects, is defined. They include citizens of Ukraine, public associations, voluntary formations, civil society institutions.

Key words: administrative and legal support, central executive authorities, interaction, human and citizen rights and freedoms, law enforcement activities, public authorities, SSU, security and defense sector of Ukraine, the public.

НАШІ АВТОРИ

Андрущенко І. Г., кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань Національної академії внутрішніх справ

Баско А. В., доктор філософії в галузі права, докторант Запорізького національного університету

Безпалько С. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та гуманітарних дисциплін Івано-Франківської філії Університету «Україна», начальник Головного управління Національної поліції в Івано-Франківській області, полковник поліції

Божко Д. В., кандидатка юридичних наук, старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гладенький Ю. В., аспірант кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Дутка В. В., кандидат юридичних наук, суддя Господарського суду Чернівецької області

Жибак А. А., аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету

Киричук Б. С., здобувач освіти IV року навчання Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування

Колеснікова М. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету

Кріцак І. В., кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування, доцент кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, підполковник поліції

Кухарев О. Є., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

Лимонько А. О., студент III курсу Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Литвиненко Є. В., викладач-стажист кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету

Мамницький В. Ю., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Маник О. В., кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, підполковник поліції

Махмурова-Дишлюк О. П., кандидат юридичних наук, докторант Науково-дослідного інституту публічного права

Мельник В. М., кандидат політичних наук, асистент кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії»

Мінченко Д. А., кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Міщук І. В., кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування

Муза О. В., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України

Надобко С. В., кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету аудіовізуального мистецтва та заочного навчання Харківської державної академії дизайну та мистецтв

Новашок Д. О., аспірант кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Петешенкова М. Ю., аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Росохата Д. І., аспірантка кафедри соціального права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Россіхін В. В., доктор юридичних наук, професор, дійсний член – академік Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник освіти України, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування Харківського національного університету радіоелектроніки

Россіхіна Г. В., докторка юридичних наук, професорка, дійсна членкиня – академік Європейської академії природничих наук, професорка кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Русак Г. В., аспірант Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Середа О. Г., доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Тимчишин Д. М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та гуманітарних дисциплін Івано-Франківської філії Університету «Україна», старший слідчий відділу розслідування особливо важливих злочинів слідчого управління Головного управління Національної поліції в Івано-Франківській області, підполковник поліції

Ткаченко О. А., студентка II курсу Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Хвостовцов С. О., аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Швайка М. М., аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ЗМІСТ

І. Г. Андрущенко	
Правовий статус та система органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі.....	3
А. В. Баско	
Проблеми реалізації адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування в контексті реформи децентралізації	11
С. В. Безпалько, І. В. Кріцак, Д. М. Тимчишин, О. В. Маник	
Вироблення ефективної протидії/боротьби з організованою злочинністю: концептуальний аналіз	18
Д. В. Божко, Г. В. Россіхіна, В. В. Россіхін, С. В. Надобко	
Етимологічні виміри становлення інституту публічної служби в Україні: історіографічний аналіз	38
Ю. В. Гладенький	
Загальна характеристика адміністративно-правового статусу Збройних Сил України	47
В. В. Дутка	
Історичний розвиток інституту неплатоспроможності (банкрутства) фізичних осіб в незалежній Україні.....	53
А. А. Жибак	
Принципи відповідності gatekeepers закону про цифрові ринки (DMA) як гарантія забезпечення прав користувачів послуг онлайн-платформ.....	59
М. В. Колеснікова, А. О. Лимонько	
Основи теорії та практики судового адміністративного процесу в Україні.....	66
О. Є. Кухарев	
Формування складу спадщини після смерті автора: на перетині спадкового та авторського права	72
Є. В. Литвиненко, О. А. Ткаченко	
Суб'єкти цивільно-процесуальних відносин: огляд, роль та взаємодія.....	81
В. Ю. Мамницький	
Врегулювання спору за участю судді в контексті примирних процедур за національним процесуальним законодавством.....	88
О. П. Махмурова-Дишлюк	
Видання нормативно-правових актів як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного конфлікту в Україні	103
В. М. Мельник	
Поділ великої Вірменії Римською Імперією та Іраном: проблема міжнародної правосуб'єктності в 387 році	110

Д. А. Мінченко	
Місце рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини	119
І. В. Міщук, Б. С. Киричук	
Концептуальні засади визначення та реалізації деліктних зобов'язань: вітчизняний і зарубіжний досвід	127
О. В. Муза	
Актуальні питання законодавчого регулювання правового моніторингу в Україні	134
Д. О. Новашок	
Атрибуція російській федерації відповідальності за діяння ПВК «Вагнер» на території України.....	140
М. Ю. Петешенкова	
Заявлення завідомо безпідставного відводу судді як спосіб зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві.....	147
Д. І. Росохата	
Ефективність здійснення державного екологічного контролю: телеологічний контекст	156
Г. В. Русак	
Особливості встановлення факту неспроможності судді здійснювати повноваження за станом здоров'я.....	167
О. Г. Серєда	
Актуальні проблеми протидії психологічному насильству в сфері праці: міжнародні стандарти та вітчизняні перспективи.....	174
С. О. Хвостовцов	
Сутність поліцейської діяльності в зарубіжних країн у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї	182
М. М. Швайка	
Адміністративно-правові засади взаємодії Служби безпеки України з публічною владою та громадськістю із забезпечення прав і свобод людини та громадянина	188

CONTENTS

Andrushchenko I. H. Legal status and system of bodies in the field of prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence	3
Basko A. V. Problems of implementing the administrative and legal status of local self-government bodies in the context of the decentralization reform	11
Bezpalko S. V., Kritzak I. V., Tymchyshyn D. M., Manik O. V. Development of effective counteraction/fight against organized crime: a conceptual analysis	18
Bozhko D. V., Rossikhina H. V., Rossikhin V. V., Nadobko S. V. Etymological dimensions of the establishment of the public service institute in Ukraine: a historiographical analysis.....	38
Gladenky Yu. V. General characteristics of the administrative and legal status of the Armed Forces of Ukraine.....	47
Dutka V. V. Historical development of the institution of insolvency (bankruptcy) of natural persons in independent Ukraine	53
Zhybak A. A. The gatekeepers compliance principles of the Digital Markets Act (DMA) as a guarantee of ensuring the rights of users of online platform services.....	59
Kolesnikova M. V., Lymonko A. O. Fundamentals of the theory and practice of judicial administrative process in Ukraine	66
Kukhariev O. Ye. Formation of inheritance elements after the author's death: in the borderland between law of succession and copyright law	72
Lytvynenko Ye. V., Tkachenko O. A. Subjects of civil procedural relations: overview, role and interaction.....	81
Mamnytskyi V. Yu. Dispute settlement with the participation of a judge in the context of conciliation procedures under national procedural law	88
Makhmurova-Dyshliuk O. P. Issuance of regulatory and legal acts as tools of public administration to ensure human and citizen rights and freedoms in the conditions of the military conflict in Ukraine.....	103
Melnyk V. M. The Division of Greater Armenia by the Roman Empire and Sasanian Ērānšahr: The Problem of International Legal Personality in 387 AD	110

<i>Minchenko D. A.</i>	
The place of judgments of the European Court of Human Rights in the system of human rights protection.....	119
<i>Mishchuk I. V., Kyrychuk B. S.</i>	
Conceptual principles of definition and realization of tort liabilities: national and foreign experience	127
<i>Muza O. V.</i>	
Topical issues of legislative regulation of legal monitoring in Ukraine.....	134
<i>Novashok D. O.</i>	
Attribution of responsibility for the actions of PMC "Wagner" on the territory of Ukraine to the Russian Federation.....	140
<i>Peteshenkova M. Yu.</i>	
Application of known groundless challenge to the court as a way of abuse of procedural rights in administrative proceedings	147
<i>Rosokhata D. I.</i>	
Effectiveness of implementation of state environmental control: teleological context.....	156
<i>Rusak H. W.</i>	
Peculiarities of establishing the fact of a judge's inability to exercise authority due to health	167
<i>Sereda O. G.</i>	
Actual problems of counteracting psychological violence in the labour sphere: international standards and national prospects	174
<i>Khvostovtsov S. O.</i>	
The essence of police activity in foreign countries in the field of control over the circulation of civilian firearms.....	182
<i>Shvaika M. M.</i>	
Administrative and legal principles of interaction of the Security Service of Ukraine with public authorities and the public to ensure the rights and freedoms of a person and a citizen	188

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 101

Українською та англійською мовами

Редактор-коректор І. Чудеснова
Технічний редактор О. Молодецька

Підписано до друку 07.03.2024. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,41. Зам. № 0324/236

Наклад 100 прим. Вид. № 101

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.